

56656

3 F1 174

ISKOLAKULTÚRA

XVI. évfolyam, 2006. június

pedagógusok szakmai-tudományos folyóirata

András Sándor
professor emeritus,
USA, Washington,
Howard University

B. Papp Eszter
Ph.D hallgató,
Pécs, PTE, BTK

Bérces Emese
egyetemi hallgató,
Pécs, PTE, BTK

Czékmán Orsolya
középiskolai tanár,
Hódmezővásárhely,
Németh László
Gimnázium és Általános
Iskola,
Ph.D hallgató, Veszprém,
Pannon Egyetem, BTK

Fóris Ágota
posztdoktor,
Pécs, PTE, BTK

Haulis Zoltán
egyetemi hallgató,
Pécs, PTE, BTK

Karancz Gábor
történész,
múzeumigazgató,
Marcali, Marcali Városi
Helytörténeti Múzeum

Keserű Katalin
igazgató,
Budapest, Ernst Múzeum

Kinyó László
Ph.D hallgató,
Szeged, SZTE, BTK,
Pedagógiai Tanszék

Kollár Andrea
egyetemi adjunktus,
Szeged, SZTE, BTK,
Újlatin Kultúrák Intézete,
Olasz Nyelvi és Irodalmi
Tanszék

Krepárt Melinda
egyetemi hallgató,
Budapest, ELTE, BTK,
Művészettörténeti Intézet

Nagy Dóra
egyetemi hallgató,
Szeged, SZTE, TTK,
Matematikai
Tanszékesoport

Sarkadi Ágnes
egyetemi hallgató,
Budapest, ELTE, BTK,
Általános és Alkalmazott
Nyelvészet Tanszék

Simon Katalin
egyetemi hallgató,
Budapest, ELTE, BTK

Sinkó Katalin
főmuzeológus, tanácsos,
Budapest, Magyar
Nemzeti Galéria

Strohner József
főiskolai docens,
Kecskemét, Kecskeméti
Főiskola, Tanítóképző
Főiskolai Kar, Vizuális
Nevelés Tanszék

Szegő György
főszerkesztő,
Budapest, Magyar
Építőművészet

Szilvássy Orsolya
főiskolai adjunktus,
Szarvas, Tessedik Sámuel
Főiskola, PFK,
Nemzetiségi és Idegen
Nyelvi Tanszék

Szöllőssy Éva
Ph.D hallgató,
Pécs, PTE, BTK

Takács Géza
Magyarország
Felfedezése Alapítvány

Tischler János
tudományos főmunkatárs,
Budapest, 1956-os Intézet

Trencsényi László
rovatvezető,
Pécs, Iskolakultúra,
egyetemi docens,
Budapest, ELTE, PPK,
Neveléstudományi
Intézet, Neveléseméleti
Tanszék

Vargáné Kiss Katalin
egyetemi adjunktus,
Győr, SZIE, Idegen
Nyelvi és
Kommunikációs Tanszék,
Ph.D hallgató,
Veszprém, Pannon
Egyetem, BTK

Kiadja a Pécsi Tudományegyetem

Főszerkesztő:

Géczi János

e-mail: geczijanos@vnet.hu

A szerkesztőség munkatársai:

Andor Mihály

e-mail: andorm@socio.mta.hu

Csikós Csaba

e-mail: csikoscs@edpsys.u-szeged.hu

Csizer Kata

e-mail: weinkata@yahoo.com

Kojanitz László

e-mail: kojanit@freemail.hu

Gelencsér Gábor

e-mail: gelencser@emc.elte.hu

H. Nagy Péter (Érsekújvár)

e-mail: h.nagy@freemail.hu

Reményi József Tamás olvasószerkesztő

e-mail: remjit@chello.hu

Takács Viola

e-mail: takacsviola@freemail.hu

Tarján Tamás

Trencsényi László

e-mail: trenyo@dpg.hu

Vágó Irén

e-mail: vagoi@oki.hu

Tördelőszerkesztő: **Horváth Balázs**
Szerkesztőségi titkár: **Szabó Anikó**
Grafikai terv: **Baráth Ferenc**

Felelős kiadó:

Lénárd László, a PTE rektora

Szerkesztőség: PTE, BTK,
Neveléstudományi Intézet, Iskolakultúra
Szerkesztőség, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.
telefon/fax: 06 72 501-578
e-mail: iskolakultura@freemail.hu
web: www.iskolakultura.hu

A folyóirat kiadását támogatja:

**Oktatási Minisztérium – PTE,
BTK, Neveléstudományi Intézet**

Közlési feltételek: www.iskolakultura.hu

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Hírlap Üzletága (Budapest, Orczy tér 1.), a
Könyvtárellátó-Kht. (Budapest, Váci u.
19.), a Magyar Lapterjesztő Rt. (Budapest,
Táblás u. 32.), a HÍRKER Rt. (Budapest,
Táblás u. 32.), valamint egyéb alternatív
terjesztők. Előfizethető még közvetlenül a
szerkesztőség címén. Előfizetési díj
számonként 300,- Ft. (Teljes évfolyam
3600,- Ft.) Megjelenik havonta. Lapunk
példányai megvásárolhatók az OKI-ban
(Budapest, Doróttya u. 5. I. em.), az Osiris
Könyvesboltban (Budapest V., Veress Pálné
u. 4-6.), valamint az Írók Könyves-
boltjában. (Budapest VI., Andrássy u. 45.)

HU ISSN 1215 5233

Nyomás: **Molnár Nyomda és
Kiadó Kft., Pécs**

Lapzárta: 2006. május 15.

2006 SZEPT 04.

konferencia

Keserü Katalin
Ornamentika és modernizmus 3

András Sándor
Ornamentika és irodalom 5

Simon Katalin
A tulipán-vita 13

Sinkó Katalin
A 19. századi ornamentika-teóriák antropológiai
vonatkozásairól 28

Szegő György
A Schmidl-család sírboltja a pesti zsidó temetőben 36

Krépárt Melinda
Rozsda Endre ornamentális festészete 45

tanulmány

Strohner József
A vizuális nevelésről 51

Kinyó László
Iskolaigazgatók értékelése itthon és külföldön 70

Nagy Dóra
A valószínűségi és korrelatív gondolkodás a
középiskolában 80

Sarkadi Ágnes
A diszlexiás nyelvtanulók angoltanításának kérdései 94

vita

Takács Géza
Roma napló 102

szemle

Tischler János
Varsó – Budapest, 1956 111

Karancz Gábor
Az utolsó szittyá vitéz 122

iskolakultúra

06/06

Fóris Ágota

Hét szótár – hét típus **126**

Bérces Emese

Helyesírás **127**

(Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila [szerk., 2004]: *Helyesírás*)

B. Papp Eszter

Magyar közmondások orosz szemmel **131**

(T. Litovkina Anna [2005]: *Magyar közmondástár. Közmondások értelmező szótára példákkal szemléltetve*)

Czékmán Orsolya

Matematika lexikon az oktatásban **133**

(Varga Tamás [2001]: *Matematika lexikon matematika-tanároknak, szülőknek, matematikát tanulóknak*)

Haulis Zoltán

Egy televíziós, filmes szakmai szótár **136**

(Pearson, Roberta E. – Simpson, Philip [2001]: *Critical Dictionary of Film and Television Theory*)

Kollár Andrea

Olasz-magyar főnévi valenciaszótár **139**

(Angelini, Maria Teresa – Fábrián Zsuzsanna [2005]: *Olasz-magyar főnévi valenciaszótár. Dizionario italiano-ungherese della valenza dei nomi*)

Szöllősy Éva

Sokfunkciós angol egynyelvű szótár haladóknak, számítógépre **141**

(Della Summers [szerk., 2005]: *LONGMAN Dictionary of Contemporary English [LDOCE]*)

Vargáné Kiss Katalin

A 'Longman Business English Dictionary' **144**

(Gadsby, Adam [szerk., 2003]: *Longman Business English Dictionary*)

Szilvássy Orsolya

Filmritmus és értékörzés **146**

(Bíró Yvette [2005]: *Időformák*)

Trencsényi László

Élektra, a posztmodern **148**

(Bocsárdi László [rend., 2006]: *Élektra*)

Contents **151**

Ornamentika és modernizmus

Az Ernst Múzeum három „ornamentika-kiállításához” kapcsolódóan 2006 elején „Ornamentika és modernizmus” címmel konferenciát rendeztek. Összeállításunkban az ott elhangzott előadások közül válogattunk.

Az Ernst Múzeum 2000 óta a 20. századi művészet kiállítóhelye. Ehhez az új feladatkörhöz olyan kiállítási programot dolgoztunk ki, amelyben eddig nem vizsgált művészettörténeti kérdések szerepelnek mint kiállítási témák, hiszen a kiállítással, a műalkotásokkal egyúttal megmutathatjuk azt is, hogy miből s hogyan születik egy művészettörténeti gondolat. Egyik fő témánk a 20. században kialakult műtípusok megismerése, megnevezése és bemutatása; egy másik pedig Budapest művészetekhez kapcsolódó épületei sajátosságainak, rejtett értékeinek felfedezése. Az ornamentum nemcsak mint motívum, de mint műalkotást generáló forrás és a mű struktúráját kialakító elem is feltűnt mindkét témához kapcsolódó kiállításaink műtárgyanyagában.

Első témánkkal kapcsolatban hadd emlékeztessék arra, hogy a műalkotások típusait különböző szempontok szerint határozhatjuk meg. *Németh Lajos* a művészet társadalmi funkcióit tekintve hármat különböztetett meg a művészettörténetben: a rituális-mágikus, a klasszikus-autonóm és a szubjektív-romantikus típusokat (1973). *Ernst H. Gombrich* azt vizsgálta, mit reprezentál a műalkotás, s ábrázoló-illuzionista és konceptuális típusait nevezte meg. Az alkotói célokat tekintve az ábrázoló mellé kívánczik a kifejező és megjelenítő (például ikonikus) műtípus. Ezek a típusok egyidejűleg s ma is létez(het)nek a művészetben, olykor ugyanazon műben is. A műalkotás geneziséét tekintve pedig a hagyományos, ábrázoló típusú és forrása, a látható világ mellett a múlt században számos új műtípus és forrás jelent meg, köztük több olyan is, amellyel kevésbé foglalkozik a tudomány. Egyik kiállításunkon, a „Megfestett álmok” címűn (2004) a meséből, látomásból, álomból fakadó magyar műalkotásokat mutattuk be a 20. század elejéről, s a témáról konferenciát rendeztünk.

Ugyanennyire jelentős azonban az ornamentum szerepe is a kép születésében, amit a 20. század elejétől nyomon követhetünk, nemcsak a szecesszióban és szimbolizmusban (erről *Géczi János* értekezett), de az absztraháló és absztrakt (nem figuratív) vagy tárgyias művészet történetében is (*Gálig Zoltán* előadása szerint). Az ornamentális azonban megjelenhet a műalkotásoknak a díszítmények különféle rendszerei alapján kialakított struktúráiban is, a komponálás és „összegyűjtés” (assemblage) mellett a műalkotás újabb módszereként. Ornamentális típusú műnek nevezhetjük az ornamentumokat díszítő funkcióval alkalmazó alkotásokat is, kiegészítve a motívumok szerint megkülönböztetett figuratív és nonfiguratív műtípusokat. (Róluk és a hozzájuk kapcsolódó teóriákról *Gellér Katalin* írt.)

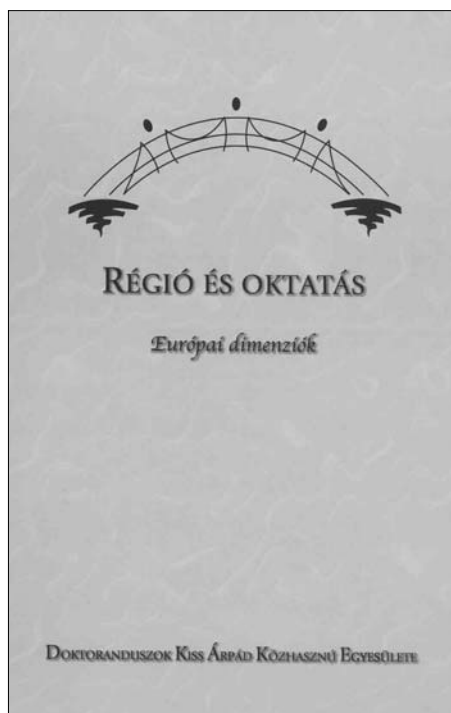
Másik témánk az építészettel kapcsolatos, s azóta létezik és vita tárgya, mióta modern építészetnek csak a redukcionista szemléletű alkotásokat tekintik. Jóllehet a modern magyar építészet számottevő és sajátosnak mondható része ornamentális, s nemcsak azért, mert díszítettek az épületek (mint például *Lechner Ödön* vagy *Medgyaszay István* épületei, amelyeket bemutattunk a múzeumban 2006 januárjában), hanem mert kiindulópontjuk valamely ornamentum, s struktúrájukat is ornamentális rendszer határozza meg. (*Csete György* építésze ennek a legismertebb példája.)

Az ornamentum-alapú mű, az ornamentális műstruktúra és a díszítmények alapja mind a képző- és iparművészetben, mind az építészetben maga a jelentéshordozó ornamentum.

A kiállításokkal és a konferenciával az ornamentikával szemben negatív álláspontot kialakított tudományos szemléletet kívántuk megfordítani. Annál is inkább, mivel a ma-

gyar ornamentális művészet nemzetközi értékelése kifejezetten pozitív. A 2003-ban Párizsban rendezett nemzetközi konferencia a címében („Les deux faces de la modernité en architecture: ornamentalisme et fonctionnalisme, reflets d’une sensibilité urbaine” Budapest – Vienne, 1896–1930), legalábbis az építészet vonatkozásában, a modernitás egyik útjának az ornamentalizmust tekinti.

Keserü Katalin
Budapest, Ernst Múzeum

A Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesülete könyveiből

András Sándor

USA, Washington, Howard University

Ornamentika és irodalom

Az ornamentika kitétel jelenthet díszítést, jelenthet ismétlődéssel szerkesztett alakzatot és jelenthet szemantikai jelentést nélkülöző – akár geometriai, akár figurális – formázatot. Szó szerinti jelentésében nem alkalmazható az irodalomra, vagyis irodalmi alkotásokra általában, mert a díszítés mindig valamit, valami használati alkalmatosságot – tárgyat, épületet, falat – díszít, olyasmit, ami a rá felvitt díszítés nélkül nem veszíti el használati jellegét.

Az ornamentikánál a vizualitás a használati jelleg mellett, vele azonban kapcsolatban, az elhatárolódást is jelzi. *Herbert Read* mondta, egyértelműen vizuális alkotásokra vonatkoztatva: a legtöbb műalkotás nem teszi lehetővé a rögzített fókusz; eltökélten a barangoló szemet invitálja. („Art and industry the principles of industrial design”) Nem tudom, ez hogyan alkalmazható írott vagy hallott szövegekkel közvetített irodalmi alkotásokra. Nem azt mondom, hogy nem alkalmazható, csak azt, hogy kérdésesen. A barangoló szem például nemcsak az ornamentikán belül barangol, egyből észreveszi, hol és hogyan határolódik el a díszítés attól, amit díszít.

Egy kancsó kancsó marad, ha levakarjuk a nyakáról a hullámvonalat, hasáról a tulipánt, ahogyan egy fal is fal marad a rajta végigfutó arabeszk nélkül. *Leonardo* „Utolsó vacsora”-ja nélkül is persze az marad, de ezzel felvetődik a kérdés, hogy mi a művészet, illetve van-e különbség a dekoratív és az úgynevezett magas művészet között. Ha ezt a kérdést elkerüljük, még mindig marad a másik, hogy a művészet maga ornamentika-e, a kultúrát díszíti-e, vagy pedig annak elengedhetetlen tartozéka. Ha díszíti, meg kell magyarázni, miféle hordozó, használati tárgy a kultúra. Ez viszont azt a kérdést veti fel, hogy kultúra nélkül emberi lény-e az ember, illetve a kultúra fogalmába nem tartoznak-e bele még a használati tárgyak is, ahogyan azt például az antropológia anyagi kultúra szakkifejezése sugallja.

A továbbiakban efféle nehézségek elkerülése végett az ornamentika szónak mindössze metaforikus alkalmazását veszem figyelembe. Ilyen megkötés mellett az ornamentika mint díszítés akkor alkalmazható az irodalomra, vagyis irodalmi alkotásokra, ha nem egy-egy alkotás egészére vonatkoztatjuk, hanem csak részleteire, például a homéroszi díszítő jelzőkre, amennyiben azokat klisé-számba, nem vezérmotívum-számba vesszük. (Harmadik lehetőség, ha például, *Albert B. Lord* értelmezése szerint – „The Singer of Tales” – a gyakran viszatérő díszítő jelzők az orális költészet előadhatóságának egyik segédeszközét jelentették, egyféle pihenőhelyek voltak, amelyeken az előadó, az énekes összeszedhette a továbblépéshez szükséges gondolatait, illetve pillanatnyi ideje volt emlékezni, hogy hogyan tovább.) A díszítő jelzők ismétlődnek. Mondható talán egy-egy nem ismétlődő jelző, hasonlat vagy epizód is ornamentikának, amelynek hiányában a mű egésze mint hordozó nem csorbulna se jellegében, se funkciójában. Csakhogy az ilyen elhagyható részletet nem ornamentikának gondoljuk, hanem felesleges tartozéknak. Az ornamentikához mint átfogó fogalomhoz talán nem tartozik az ismétlődés, de úgy gondolom, meghatározó jellegzetessége annak az ornamentika-fajtának, amelyik metaforikusan irodalmi művekre alkalmazható.

Egy bizonyos egyetlen vizuális alakzat – például épület homlokzatán egy címer vagy szobor – általában nem, illetve nemcsak ornamentikaként funkcionál, van neki az öt hor-

dozó egészére vonatkozó jelentése is; ezért jelentőségét nemcsak a díszítés teszi ki. Irodalmi alkotásoknál viszont az az egyetlen részlet, amelyik az egészre reflektál, már nem ornamentika, hanem az alkotás szerkezetének, megszerkesztésének egyik összetevője. (Ez áll egyébként bármelyik műalkotásra, például egy festménybe festett festményre; egy épületről ezzel szemben le lehet venni a címet vagy szobrot annak szerkezeti megváltozása nélkül.)

Ha viszont az ornamentika kitélt az ismétlődésség, nem a díszítő funkció miatt alkalmazzuk irodalmi alkotásokra, akkor vagy azt értjük rajta, hogy egy adott alkotás egésze formálisan, szerkesztési módszere szerint ornamentikus, vagy azt, hogy tartalmilag ornamentikus, vagyis szemantikailag üres, nem mond, illetve nem jelent semmit. Erről az utóbbi lehetőségéről szólok elsőnek, mert akkor jelezni tudom, hogy irodalmi alkotások esetében a tartalmi nem redukálható a szemantikai ürességre, mivel a szavaknak és együttesüknek nemcsak szemantikai funkciójuk van, illetve lehet, és irodalmi műveket csakis szemiotikailag – a szimbolikusság mellett az ikonikusság és az indexikalitás együttes figyelembe vételével – szükséges megközelíteni.

Előfordul, hogy egy alkotás egésze az ismétlődő részletek vélt vagy valós szemantikai üressége révén egyféle cirkalomnak tűnik, üres játéknak a szavakkal, illetve játéknak üres szavakkal. Az úgynevezett hang-költészet például az irodalom határesetének tűnhet, pusztán ornamentikának. (Figyelembe kell venni, hogy a német Klanggedichtben a Klang más, mint a Ton, ami zenehang – a Tongedicht: zenemű –, és megint más, mint a Stimme, a beszéd-, illetve az énekhang. A Klang az, ami magyarul szépen vagy jól cseng, de a csengés szó magában nem használatos, ráadásul nem kellemes, ha valakinek cseng a füle.) *Hugo Ball* 'Karawane' című verse címének van ugyan szemantikai jelentése, a vers maga azonban olyan hangzó egység, amelyben a beszédhang nem-beszédhangzást idéz fel. „Egy új versfajta találtam fel – írta naplójába 1916-ban, az előadás napján –, versek szavak nélkül, illetve hangversek, amelyekben a magánhangzók egyensúlyát egyedül a kezdő szekvencia értékei mérik és osztják el.” (*Elderfield*, 1974, 70.)

Másféleképp működik például *Gertrud Stein* ismert szósora: „rose is a rose is a rose is a rose” („rózsa egy rózsa egy rózsa egy rózsa”). Ez valójában nem irodalmi alkotás, de ha annak vesszük, kiderül, hogy az ismétlődések, pontosabban a harmadik és a negyedik ismétlődés miatt a kijelentésnek tűnő szósor nem kijelentés; az egésznek nincs (szemantikai) jelentése. Ami történik, jelentés-kiüresedés, ami azonban csak egyik jelentősége ennek az abszurd alkotásnak, ha alkotás számba vesszük. Stein azt mondta: „Úgy gondolom, hogy abban a sorban a rózsa először piros az angol költészetben száz évig”. (*Kostelanetz*, 1980)

Egy sor művét mindenképp annak kell vennünk, irodalmi alkotásnak. Ilyen például a 'Lifting belly' című kb. 50 oldalas, versformába tördelt szöveg. A 'Lifting belly' szópár igen sokszor ismétlődik meg a szövegegészben, de nincsen semmiféle szemantikailag megragadható jelentése. A szópár – magyarul, mondjuk „Has emelés / vagy Hasat emelni” – a legkülönfélébb mondat szerkezeti (szintaktikus) funkciókban ismétlődik meg (erre magyarul nincs mód, hiszen például a tárgyestnek megvan a maga szükséges jele). Értelemnélkülinek, abszurdnak ugyan mondható az alkotás egésze, de az ilyen megnevezés maga is abszurd, illetve melléfogás lenne. A szöveg ugyanis nem szemantikusnak, hanem hangzónak készült. Gertrud Stein nyelvi szövegeit *Cage* zenéjéhez hasonlította *Kostelanetz*, mondván: „mind az ő munkássága, mind Cage szándéka [rationale] profétikusan megelőz egyfajta művészetet, amelyik 1967 pszichedelikus csúcsa körül terjedt el: ezek hol vizuális, hol hangzó alkotások, bizonyos motívumok ismétlődnek szélsőségesen, hogy magukat transzcendálva egy másfajta szöveg-élményt/tapasztalást indítsanak be”. (*Kostelanetz*, XVI.) Már *Hugo Ball* azt írta magáról naplójában 1916-ban, hogy amikor a Cabaret Voltaire-ben fantasztikus öltözékben az egyik versét declamálta, minden áron el akarta fojtani nevetési ingerét, nem tudta, hogyan tovább, de hir-

telen azt vette észre, hogy hangja a papi lamentálás ősi kádenciáiba váltott. (*Kostelanetz*, 1980, 70.) Az efféle abszurd szöveg, – amelyik úgy abszurd, ahogyan az ivóvíz ivó, amelyiknél tehát nem a szöveg „süket” (surdus), hanem az, aki nem veszi –, amikor szemantikailag nem érthető, azért, mert nem annak, hanem hangzónak készült; a cél vele éppen az, hogy szemantikai jelentések kiüresítése, kitörlése által hasson.

Ball írta szintén Kostelanetz naplójába (i.m. 71.): teljességgel lemondunk a nyelvről, amelyet a zsurnalisztika megbecstelenített és megrontott. „Vissza kell térnünk a szó legbensőbb alkémiájához, fel kell adnunk a szót is, hogy megtarthassuk a költészet számára legutolsó és legszentebb óvhelyét”. Jellegzetes, hogy így folytatta: „Fel kell hagynunk azzal, hogy másodkézből írjunk, vagyis hogy elfogadjunk szavakat (a mondatokról nem is beszélve), amelyek nem újként, saját használatunkra lettek kitalálva”. Azért olyan jellegzetes ez, mert *Hans Belting*nek (Kép-Antropológia’ című könyvében) talán igaza van: „Az úgynevezett ornamentika valószínűleg mint egyfajta nyelv avant la lettre funkcionált, amennyiben társadalmi kódot rögzített és továbbított”. (*Bild-Anthropologie*, 2002, 36.) Ball viszont egy új kódot akart kitalálni, nem egy meglévőt rögzíteni és továbbítani. Éppen a meglévő társadalmi kódokkal akart szakítani, az archaikusra visszautaló új közösségi kódok bevezetéséhez kívánt segítséget nyújtani, amikor a költészetet egyfajta rítusba ágyazva vélte megújítani. Hangverseinek azért lehetett affektív hatása, mert lényegében ikonikusan, csak hozzátétőlegesen sugalmazásokkal szemantikusan, egészében véve szemiotikusan hatottak.

Schwitters 'Ős-szonáta' című alkotása is így hatott, bár már átmenet volt ahhoz, amit fonikus költészetnek hívnak. (Ball hangversei alapjában véve fonémikusak voltak, egy ismeretlen idegen nyelvhez tartozó fonémákkal működtek.) A fonikus költészet, ahogyan azt nálunk például *Ladik Katalin* és *Szkárosi Endre* műveli, elvonatkoztat a nyelviségtől – a fonikus nem fonémikus, nem szemantikai jelentéshordozó –, egy olyan hangzás, amelyik a beszédhang, az énekhang és a száj-produkálta zaj köztése. Ezek egyike se mondható ornamentikának a szó „díszítés” jelentése szerint. A problematika foglalkoztatta Hugo Ballt, naplójában például ez is olvasható (*Kostelanetz*, 1980, 114.): „Absztrakt művészet: többet hoz-e majd az ornamentikus újraélesztésénél és új megközelítésénél? Kandinsky dekoratív görbületei – talán csak festett szönyegek (hogy ráüljünk és ne a falra akasszuk őket, ahogyan tesszük)?”.

Talán itt érdemes megjegyezni, hogy az úgynevezett alkalmi versek ornamentikának tűnhetnek. *Csokonai* 'A lélek halhatatlansága' például ornamentika, ha az adott temetési szertatásra gondolunk, amelyre megrendelték, amelyre készült. A temetés nyilván megtörtént volna a vers elkészülte és elszavalása nélkül is. Ha klapancia lenne, talán mondhatnánk is pusztán ornamentikának, alkalmi rigmusnak, aminek magában nincs semmi jelentősége. Jelentése van, de minden, a sírnál elhangzott kijelentésnek volt jelentése. Irodalmi alkotásról csak akkor beszélünk, ha egy szövegnek irodalmi – korábbi kifejezéssel: költői – jelentősége van. 'A lélek halhatatlansága'-nak pedig van. Tulajdonképpen maga a temetés mehetne ornamentika számba, amelyet nyugodtan le lehet vakarni 'A lélek halhatatlansága' című költeményről.

Mindenképp meggondolandó az ornamentika kitétel irodalmi alkotásokra alkalmazásánál – amennyiben ismétlődő részletekre vonatkoztatjuk –, hogy nem üres felületen-felszínen, hanem szöveg-környezetbe ágyazódva-illeszkedve térnek vissza. Ha az ismétlődő tartozékoknak a repetitív hangzáson túlmutató jelentőségük van, ahogyan például a zenében a wagneri vezérmotívumoknak, akkor az ornamentika ismétlődéses szerkesztési módja olyan irodalmi alkotásban bukkan föl, amelyik maga nem ornamentikus. Ebben az esetben persze az ornamentikus szerkesztési mód maga sem lehet az: az ismétlődések az adott alkotásnak szerves, illetve konstruált, a wagneri vezérmotívumokra gondolva: megkomponált tartozékai, illetve, annak egyetlen tartozékát képezik. Akárhányszor fordul elő egy szó vagy szócsoport – esetleg egy úgynevezett (költői) „kép” –, más-

más összefüggésben jelenti ugyanazt. Vagyis az ugyanegy más-másként, illetve valami más-másként-ugyanegy jelentkezik többszörösen az alkotás egyetlen összefüggésében. Erre egyszerű példa *Beckett*nél a ‚Godotra várva’ mindkét felvonásának legvégén elhangzó ‚Menjünk’ és a rákövetkező ‚süket’ csöndhöz kapcsolódó látvány, amit a rendezői utasítás jelez: ‚maradnak’. Formálisan ugyanaz ismétlődik meg kétszer, de szemantika-
 világ-szemiotikailag hatványozódik, méghozzá egy vég nélküli hatványozódás sugalmazásával. Ez tehát arra példa, hogy az ismétlődés mint formális szerkesztési mód már nemcsak formális, ha szemantikailag-szemiotikailag jelentős részletek ismétlődnek.

Az ornamentika szerkesztési módszerének efféle jelentős, bár metaforikus és annak is átlényegített alkalmazását irodalmi – akkoriban még költőinek mondott – művekre talán elsők a német korai romantika egyik legmeghatározóbb alkotója, *Friedrich Schlegel* vetette fel és gyakorolta 1800 körül, amikor a romantikus költői művek számára az arabeszket mondta példaadónak. Az arabeszk szót valószínűleg *Goethétől* vette át, aki azonban ‚Arabeszkéről’ (Von Arabesken) című írásában egyértelműen vizuális alkotásokról számolt be. ‚Ezzel a névvel jelöljük meg azt a legkülönfélébb tárgyakkól álló szeszélyes és ízléses festői összeállítást, amely egy épület belső falainak díszítését szolgálja.” (*Walzel*, 1937, 142.) Goethe kiemelten *Raphael* arabeszkjeit említette, amelyeket olaszországi utazása során látott. Nem tartotta magas művészetnek, de jóindulattal volt irántuk: ‚Vidámság, könnyedség, ékesség feletti öröm, mintha ezt találták volna ki és terjesztették az arabeszkok, és ebben az értelemben szívesen fogadja őket az ember.” (u.o.) Szerinte ez a könnyed ornamentika jó kontrasztja volt ‚a nagy, egyszerű architektonikus tömegeknek, egy boltozatból lugast csinált és egy sötét teremből tarka világot.” (u.o.)

Amikor *Friedrich Schlegel* az arabeszk szót átvette, nemcsak azzal metaforizálta, hogy irodalmi alkotásokra alkalmazta, de azzal is, ahogyan elmélyítette az alakzatfajta jelentését. A játékos felszín villanásokkal sejthető gondolati dimenziókkal látta el, ugyanis egy láthatatlan és beláthatatlan mitológiai távollal hozta kapcsolatba. A kacsokon egymásból egymásba váltakozó növény-, állat- és ember-alakokat egy új, megalkotandó mitológia szerint értelmezte. Művilleg rendezett zürzavarnak, a fantázia szép zürzavarának mondta, ami az embert az emberi természet eredeti káoszába bocsátja: ‚az arabeszkok az emberi fantázia legősibb és eredeti formája”. (*Behler*, 1958, 318.) ‚Igen, ez a művilleg rendezett zürzavar, az ellentmondásoknak ez az izgató szimmetriája, a lelkesedés és az irónia csodás örök váltakozása, amelyik az egésznek még legkisebb tagjaiban is eleven, ez nekem már egy közvetett [indirekt] mitológiának tűnik.” (u.o.) *Lawrence Sterne* mellett *Diderot* ‚Jaques le fataliste’ című írását említi, és miközben megismétli Goethe véleményét az arabeszkéről, meg is toldja: ‚Természetesen nem magas költészet, hanem csak egy – arabeszk. Ám éppen ezért léphet fel az én szememben közel sem csekély igényvel, ugyanis én az arabeszket a költészet egyik egészen meghatározott és lényegi formájának, illetve megnyilatkozási módjának tartom.” (i.m. 331.) Szerinte, híressé vált meghatározásával, a romantikus költészet ‚költészet és a költészet költészete”; a metamorfózisok, vagyis az alakváltozások és a rájuk reflektálások szüntelen-végtelen folyamata.

Fr. Schlegel ugyanis az arabeszk játékoságát egyszerre jellemezte a mitológia kaotikusságával, burjánzó képiségeivel, és az azóta romantikusnak nevezett irónia felszabadító, egyre tovább, a végtelenbe vivő dinamizmusával. Az irónia szót a matematikából kölcsönözött hatvány (Potenz) és hatványozás (Potenzierung) jelentésnek megfelelően alkalmazta a költészetre, vagyis az irodalomra. Például így: ‚A paródia tulajdonképpen maga a hatványozás.” (i.m., XVIII, 112.) Amit ő kívánatosnak tartott, az nem maga a paródia volt, hanem ötvözet-elegyítése a mitológiával. Ez a kettősség arra figyelmeztet, hogy Fr. Schlegel a modern, romantikus költészetért érvelt, de nem a klasszikus görög költészet leváltása, hanem a kettő kiegyezése érdekében. (Goethével ellentétben ő nem kirekesztőleg állította egymással szembe a klasszikust és a romantikust.)

Ezt a hatványozást kapcsolta, társával, *Novalisszal* együtt a (szintén) matematikai kombinatorika (Combinatorik) módszerével. És ahogyan egyik interpretálója mondja: „Ezt a módszert, [ugyanis] a tárgyakat belső összetételük és elemeik, lépcsőzetes kibontakozásuk és egymáshoz való belső viszonylataik szerint szemlélni és felfogni... a genetikus, illetve a matematikához való hasonlatossága miatt konstrukciós módszernek lehet mondani”. (*Neubauer*, 1978, 179.) Az éppen idézetekben a „tárgyak” kitétel szavakra is vonatkozott, *Novalis* pedig, aki a matematikához jól értett, a leibnizi kombinatorika szellemében gondolkozott: „a rendszer jelekből áll, amelyeknek nincs immanens értékük és csak a funkcionális összefüggés keretén belül konkretizálhatók. A transzformációs lehetőségek továbbá azt mutatják, hogy a funkcionális összefüggést több formulával lehet kifejezni, vagyis hogy egyetlen tartalomnak több jelentkezési forma felel meg, amelyek egymásba transzformálhatók”. A nyelvre alkalmazva és a mai transzformációs grammatika terminológiájával: egyetlen mélystruktúrának több felszíni struktúra felel meg. *Novalis* ténylegesen meg volt győződve, hogy a tartalom, illetve a szellem meghatározatlanul hagyja a jelentkezési formát, és több történelmi, vallási, vagy társadalmi jelenség vezethető vissza egyetlen magra. „Ez a fajta tolerancia vezet ahhoz a fenséges meggyőződéshez, hogy minden pozitív forma relatív és hogy egy érett szellem igaz függetlenségben marad minden individuális formától”. (vö. *Novelis*, 503.) (i.m. 177.)

Fr. Schlegel tehát *Novalisszal* együtt a matematikai paradigmára gondolt. A zene szférájából azonban talán közérthetőbben lehet példát hozni.

Az osztrák *Heinrich Schenker* mutatta meg a 20. század elején az egyik lehetőségét annak, ahogyan „egy adott darab viszonyul az egyidejű, prekompozíciós struktúrához, amelyen alapul és amelyből mind értelmét, mind igazolását nyeri”. Módszerével nem az alkotás folyamatát magyarázta, hanem értelmezhetőségét, azt, hogy „a kompozíciós felszín komplexitásai viszonyíthatóak egyszerű zenei struktúrákhoz, amelyekből le lehet vezetni és érteni lehet őket”. (*Morgan*, 1980, 263.) „Az ornamentika fogalma, amelyik magában foglalja egy változókonnyabb és változatosabb zenei felszín tétetelezését, amelyet le lehet hántani, hogy egy stabil háttér lepleződhesse le, orientációjában alapvetően térbeli; a hallgató – ösztönösen vagy másként – érzékeli/észleli egy kompozíció tűnékeny, szüntelenül fejlődő, hangról hangra következő transzformációinak egy alapvetőbb és rendezett bázishoz való viszonyát”. (i.m., 265.) Ez a hagyományos európai, tonális zenére vonatkozik. Ami viszont a 20. századi zenére és irodalomra is jellemző, az „az alapvetőbb és rendezett” bázisnak a fragmentálódása, szétzilálódása, leváltódása egy kockázatos véletlen által. *Deleuze* hasonlatával élve (*Deleuze*, 1988, 90.): „Principiumok nélkül, Isten távollétében, maga az ember távollétében gondolkozni, ez lett veszélyes feladata a gyerek-játékosnak, aki leváltotta a játék öreg Mesterét, és az együtt-lehetetleneket bevezette ugyanegy szétrobbant világba (a tábla eltörött).”

Ugyanakkor a zenei hasonlat félrevezető, ezért is érdemes figyelembe venni. Legalább is kérdés, hogy a „zenei felszín” valóban ornamentika-e, vagyis valóban nincsen „szerves”, illetve kalkulálható kapcsolata a „stabil háttér”-rel. Ha nincs, és ezt a zeneszeknek kell eldönteniök, akkor a hasonlat csak hozzátétőlegesen alkalmazható irodalmi művekre; hiszen ezeknél a felszín nem díszítés, nem szó szerinti ornamentika. Fr. Schlegel az arabeszket olyan felszínen kavargó alakzatnak értelmezte, amelyik fogalmilag meghatározhatatlan, de matematikailag konstruálható, és szervesen kapcsolódik ahhoz, ami érzékeltetlen és megfoghatatlan.

Egy irodalmi mű szavaira nemcsak úgy áll ez, hogy például a ‚Karamazov testvérek’-et olvasom, akár oroszul, akár magyarul, akár angolul, de úgy is, hogy az adott alkotást kitevő szavak a szövegegész összefüggésében jelentik, amit jelentenek, a szövegegész viszont valaminek a kifejeződése, amely a maga jellegénél fogva nem jelenhet meg. Mondjuk annak kifejeződése, amire úgy kérdezzünk: ‚Miről szól a ‚Karamazov testvérek’? (Ez másféle kérdés, mint az: Mi történik benne *Deleuze* szerint?) ‚A Barokk egy új-fajta történetet vezet be, amelyikben (...) leírás helyettesíti a tárgyat, a fogalom narratív-

vá válik, az alany [sujet] pedig nézőponttá, illetve a megszólalás [énonciation] alanyává.” (*Le plis*, 174.) A történetté váló fogalom úgy értendő, hogy a fogalmat nem fejezheti ki a történet egyik stációja sem, csak egész folyamata, amely egy jelentkezésre képtelen mélynek a felszíne. (A „képtelen” szó a magyar nyelv tréfája következtében egyszerre érthető úgy, hogy „nem tud”, és hogy „képiségre nélküli”). Ha többszöri, illetve többek által történő olvasás esetében többféleképpen jelzik „ugyanazt”, ha az olvasás „ugyanarra” vonatkozik (és például nem a „Varázshegy”-re), az nem egyszerűen a szavak más-másféleképp értésének köszönhető, hanem annak, hogy a befogadás alanya más-másként sejtí az, amire a szövegegész szavai vonatkoznak, aminek a kifejeződései. A *Schenker* nevével jelzett zenei példa, hasonlóképpen, azért is hozzátételges, mert irodalmi műveknél nem egy „prekompozíciós struktúrára” kell gondolni; a struktúra – ha így nevezzük – csakis a komponálás során jöhet létre. (*Schenker* elmélete kifejezetten a tonalitáson belül marad, nem vonatkozik az atonális, például a szeriális zenére.) Úgy gondolom, hogy *Novalis*, *Friedrich Schlegel* és például a francia strukturalista *Michel Serres* egymáshoz hasonlatos kombinatorikával gondolkodott irodalmi alkotásokról. Az orosz *Hlebnyikov* is *Jakob Boehme* misztikájának ősnyelvére vonatkoztatható hangkombinatorikával dolgozott.

Amikor az ornamentika érdekessé, akkor egyben jelentőssé válik, ugyanis magára vonja a figyelmet, nem pedig arra, amit díszít. Ami jelentős, az viszont már nem lehet pusztán ornamentikus. Amikor tehát az ornamentika jelentőssé válik, akkor funkciót is vált, csak metaforikusan mondható ornamentikának. Mellőzendő, de sajnos közismert és ezért, csakis ezért, már itt is használt fogalmakkal: a „forma” megtelik „tartalom”-mal. A funkcióváltás úgy értendő, hogy a „forma” rendező elve marad: az alakzatok sorozatának nincsen se eleje, se vége, ezért viszont a tartalom jellege kénytelen hozzá idomulni, ami például azt jelenti, hogy az arisztotelészi cselekmény rendezőelve nem működhet, az ismétlődéses rendezőelv nem olyan, hogy egy alakzatnak lehetne eleje, közepe és vége.

A korai romantika gondolatai és gyakorlata aztán a 19. század egészét tekintve érdektelenné váltak, mindenképpen a német nyelvterület biedermeier korszakában, amikor a regényíró *Jean Paul* tekintették példaadónak. Jellegzetes, ami a korszak irodalmával eddig legbehatóbban foglalkozó könyvben olvasható (*Sengle*, 1972, 983.): „Ha az ember, felettébb unrealisztikusan, vonakodik attól, hogy a földi dolgokat azok saját összefüggésében lássa, a világot az elbeszélőnek kell egy metafizikai rend képviselőjeként értelmeznie, és azt annak magasabb összefüggésében felmutatnia; tehát nem szabad, hogy a szubjektivitás pusztá arabeszkek játékához vezessen. A biedermeier-idők elbeszélői számára, a korai romantika regényével szem-

ben, *Jean Paul*ban a cselekménykonstrukció megbízható kézműves kiegyensúlyozottsága és az elbeszélő szolgáltatta magasabb értelmezés tűnt példaadónak”.

Fr. Schlegel korántsem gondolta, hogy ő, vagy társai bármelyike, létrehozhatna egy új mitológiát, egy új és újfajta poétikus (azaz nem diskurzív) alap-konfigurációt, hanem csak azt, hogy a felszabadított, arabeszkesített költészet – az olvasók, a közönség együttesében – idővel létrehozhatja. Gondolom, *Joyce* hasonlítható igényekkel írta a „*Finnegans Wake*”-t, *Musil* „A tulajdonságok nélküli ember”-t, *Hlebnyikov* a maga verseit.

Ezzel eljutottam egy itt utolsó, szintén csak jelzésszerűen szóba hozható problematikához. Fr. Schlegel azt állította, hogy az alakváltozásokkal és ironikus hatványozásokkal működő irodalmi arabeszkek, mint (az ő szavaival) „romantikus”, azaz „modern” alkotás, „érdekes”, nem „szép”: „A szép tehát nem eszménye a modern költészetnek és lényegé-

ben különbözik az érdekestől”. (*Jauss*, 1973, 85.) A szép szót fenntartotta az ókori görög költészet, és talán az eljövendő, majd ismét mitológiával rendelkező költészet számára. Ez a „szép” kritikai detronizálásának a kezdete (talán nem véletlen, hogy egyidőben került sor Párizsban a király trón- és fejvesztésére és a Szépség Istennőjének trónra ültetésére). A franciáknál a 17. század végén kezdődő, az antik és a modern költészet közötti viszályban (*Querelle des Anciens et des Modernes*), ahogy ezt egy mai kritikus hangsúlyozta, a „modern érdekében viaskodók is megtartották az örök és örökérvényű szépség átfogó eszményét (uo.). Amikor Friedrich Schlegel, a modernt mint romantikust az érdekekkel határozta meg, újító fordulatot hajtott végre, melynek során úgy vélte, hogy az ornamentika egyik fajtája, az arabeszk a romantikus mint modern költészet követendő jellegzetessége. Hangsúlyozni kívánom, hogy Schlegel „érdekes”-t mondott, nem „fenséges”-t, holott akkoriban (a klasszicizáló *Boileau* után és őt követően Kantnál is) a „fenséges” volt a „szép” ellenpárja.

Erre az ellentéppárra emlékeztet az a kétféle ismétlődés, amelyről *Worringer* ír „A gótika formaproblémái” (*Formprobleme der Gothik*) című könyvében. Szerinte az „északi ornamentika” szemben áll a „klasszikus ornamentikával”. Ez utóbbi arra hajlik, hogy a megkezdett motívumot ellentétesen, mintegy tükörképében ismétlje meg, „ami által az ismétlődés létre hozta, töretlenül fokozódó jelleg, újra megbénul. Az ellentétes ismétlődés a ritmus megnyugvásával, lezáródásával jár; az egymásra-sorakozás jellege egy a szimmetriát nem sértő, nyugodt összeadódásból fakad”. Az északi ornamentikánál viszont az ismétlődés jellege a szorzás, a sokszorozódás; „értelme egyedül az, hogy az egyedi motívumot a végtelenség hatványozódásával lássa el. Az északi embernek, ornamentikájában, a vonal végtelen melódiája lebeg a szeme előtt, az a végtelen vonal, amelyik nem örömmel tölt el, hanem elkábit és bennünket akaratlan odaadásra kényszerít”. Ennek az ornamentikának, „úgy tűnik, nincs se kezdete, se vége, mindenekelőtt nincsen középpontja; hiányzanak mindezek az organikus beállítódású érzést szolgáló tájékozódási lehetőségek. Nem találunk egyetlen pontot sem, ahol beléphetnénk, egyetlen pontot sem, ahol megállhatnánk”. (*Worringer*, 1930, 36.) Ezt a szembeállításért tartom figyelemreméltónak, mert Fr. Schlegel mintegy egyesítette *Worringer* két ismétlődés-típusának jellegzetességeit. Amit ő romantikusnak és modernnek mondott, nem felel meg *Worringer* „északi”-jának és „gótikus”-ának. Ez egyből érezhető megfogalmazásaiból, amikor „művileg rendezett zürzavar”-ról, „az ellentmondások izgató szimmetriájáról”, „a lelkesedés és az irónia csodálatos örök váltakozásáról” beszél. Ezeket figyelembe véve érthető, hogy Schlegel egy, a széptől és a fenségestől megkülönböztetett harmadik és új saját-ságról beszélt, az „érdekes” kapcsán.

Közbevetőleg megjegyezném, hogy amikor Fr. Schlegel a romantikus, illetve modern költéssel/irodalommal kapcsolatba hozott arabeszk progresszivitását a hatványozás-hatványozódással jellemezte, akkor az intenzivitás, nem az extenzivitás összefüggésében gondolkodott. Ha egy pillanatra a szó szerinti, vizuális ornamentikára gondolunk, például a falon húzódo arabeszk csikjára, akkor az ismétlődésre mint annak két szegély közötti kiterjedésére, extenzivitására utalunk és nem egy mélység-magasság közötti vibrálásra, rezgésre, idegen szóval: reverbálásra, ami intenzív lenne. Ez utóbbi másféleképpen vég nélküli, „végtelen”. Ez az intenzív ismétlődés (persze az extenzívhez adódva, vele elegyedve) olyan minőség, amely inkább csak irodalmi – nem képzőművészeti – alkotásokat jellemezhet, vagyis olyan minőség, amelyik már maga jelzi, hogy az ornamentika kitétel – mindenképpen a Fr. Schlegel bevezette arabeszket – csak metaforikusan lehet irodalmi művekre alkalmazni. (Ennek *Duchamp* csíkos és forgó korongjai mondhatnának ellent, és például *Vasarely* egyes op-art alkotásai, de ezek mind geometrikusak, míg az arabeszk figurális.) Ismétlem, szó szerint csak az mondható ornamentikának, ami valamit, tőle elhatároltat díszít.

Mindezekből magam arra a következtetésre jutottam, hogy amikor az ornamentika érdekessé, akkor egyben jelentőssé válik, ugyanis magára vonja a figyelmet, nem pedig ar-

ra, amit díszít. Ami jelentős, az viszont már nem lehet pusztán ornamentikus. Amikor tehát az ornamentika jelentőssé válik, akkor funkciót is vált, csak metaforikusan mondható ornamentikának. Mellőzendő, de sajnos közismert és ezért, csakis ezért, már itt is használt fogalmakkal: a „forma” megtelik „tartalom”-mal. A funkcióváltás úgy értendő, hogy a „forma” rendező elve marad: az alakzatok sorozatának nincsen se eleje, se vége, ezért viszont a tartalom jellege kénytelen hozzá idomulni, ami például azt jelenti, hogy az arisztotelészi cselekmény rendezőelve nem működhet, az ismétlődéses rendezőelv nem olyan, hogy egy alakzatnak lehetne eleje, közepe és vége. Ezért jellemezheti az irodalomra metaforikusan alkalmazott ornamentika kifejezés, ha egy-egy alkotás egészére vonatkozik, azt, amit modern irodalomnak szokás mondani. A jellegzetesen modern irodalmi alkotás ezek szerint se nem szép, se nem fenséges, hanem érdekes.

Az érdekes ellentéte az érdektelen. Ez más, mint a Kant meghatározta szép, ami közismerten „érdek nélkül tetszik”. Ami érdektelen, nem is tetszik. Ami érdekes, nem szüképképpen tetszik, viszont vonz, magában meghatározhatatlanul.

Az érdekes szava németül, ahogyan angolul és franciául is, a latin „inter-esse” szóra megy vissza, ami azt jelenti, hogy: „közötte-lenni”. Az érzékelhető és az érthető között. Érdekes az, amit érzékelek, de amiről nem tudom, mi, vagy miért van ott, ahol van. Ezért érdekes az olyan felszín, az olyan érzékelhető, amelynek rejtve marad a mélye. Akkor marad rejtve, ha és amikor érezhető, hogy van mélye, tartozik hozzá valami a mélyben, amiről nem tudni, mi. Ha nem érződik ilyesmi, akkor ami érzékelhető, felszínes, és ezért nem igazán érdekes. Nem olyasmi, ami kettő között van, a szemlélő és aközött, aminek a felszín rejtélyesen a felszíne. Ha „csacsog a felszín és hallgat a mély”, akkor van mély, csak nem jelentkezik. A modern irodalom úgy, akkor, és annyira érdekes, amennyire ellenszegül ennek a hallgatásnak, beleköt, ahogyan a csacsogásba is. Belekötni mindkettőbe akkor is lehet, ha nincsen mély, illetve káosz, a felszín viszont kezdet és vég nélkül hajtogatódik, vagyis ha elfogadjuk, de változtatunk is azon, amit *Kosztolányi* mondott: „mily sekély a mélység és mily mély a sekélység”. A modern irodalmi alkotás tehát, amikor érdekes, vagy nem ornamentika, vagy olyan, amelyik – a Beltingtől idézetek szerint – egyfajta nyelvként funkcionál, de ezúttal, modern időkben, csak azért avant la lettre, mert ugyanakkor après la lettre, vagyis az írás után az írás előtt. Kozmikus-kaozmikus arabeszk „a lét házán”, ami a nyelv?

Irodalom

- Art and industry the principles of industrial design.* (1961) Indiana UP, Bloomington. [1953]
 Behler, Ernst (1958, szerk.): *Kritische Friedrich-Schlegel-Ausgabe.* II.
 Deleuze, Gilles (1988): *Le plis. Leibniz et le baroque.* Minuit, Paris.
 Elderfield, John (1974, szerk.): *Flight Out of Time: A Dada Diary.* Viking Press, New York.)
 Jauss, Hans Robert (1973): *Literaturgeschichte als Provokation.* Suhrkamp, Frankfurt/M.
 Kostelanetz, Richard (1980, szerk.): *The Yale Gertrud Stein.* Yale UP, New Haven – London. XVII.
 Morgan, Robert P. (1980): Musical Time/Musical Space. In: Mitchell, W.J.T. (szerk.): *The Language of Images.* The University of Chicago Press, Chicago – London.
 Neubauer, John (1978): *Romantik in Deutschland.* Metzler, Stuttgart.
 Samuel, Richard (szerk, 1965): *Novalis. Schriften. Zweiter Band.* Stuttgart.
 Sengle, Friedrich (1972): *Biedermeierzeit. Deutsche Literatur im Spannungsfeld zwischen Restauration und Revolution' 1815–1848.* Metzler, Stuttgart. II.
 Walzel, Oskar (1937): *Poesie und Nichtpoesie.* Frankfurt/M.
 Worringer, Wilhelm (1930): *Formprobleme der Gothik.* Pieper, München.

Simon Katalin

Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK

A tulipán-vita

Lakótelep – humánium – organikus építészet

„A tulipánvita 1975 szeptember 27-én az Élet és Irodalom című hetilapban ‚Nagypanel és tulipán‘ címmel indult el Major Máté egykori szalonkommunista bauhausler írásával, amelyre Nagy László költő válaszolt ‚Hol a tulipán?‘ cikkével, majd folytatódott Major professzor ‚Itt a tulipán!‘ válaszával és a költő kérdésével: ‚Hol az építőművészet?‘; akkoriban sokan felsorakoztak, szakmabeliek és mások, és a hetenként megjelenő vitacikkek azon év novemberében halkultak el, hogy az egész, most már csak építész vitázókkal, a Magyar Építőművészet (főszerkesztő Major Máté és választottjai) című folyóiratban folytatódjék 1976-ban is.

Avita anyagának válogatása később Nagy László ‚Adok néktek aranyvesszőt‘ (Magvető, 1979) és az ‚Új építészet, új társadalom 1945–1978‘ (Corvina, 1981) című könyveiben jelent meg, hogy végül örökre megőrződjék az ‚Elhúllt bolondok nyomán‘ soraiban:

...ha naparanyból annyi karát
vész el a fények vesztőhelyén
ha nyög a remény ha a zászló
a veszejtők lábain kapca
vonszolódik titkon a sárig
s tulipánfák tornyát legázló
rühes apokalipszis-kanca
rablónak ha szivárványt sárlík
lesz a veszett ügynek bolondja
világra a gondot kibontja
lesz idő ami sose felejt...

A sorokat olvasva megértjük, hogy a tulipánvitában nem az építészet volt a főtéma, többről volt ott szó, már akkor is!... *(Csete György)*

A tulipán-vita 1975-ben elsősorban a panelek mint építészeti elemek díszítésének kérdése miatt robbant ki, ám a – természetből vett, a naturális formákat leredukáló – ornamentek mellett a paksi lakótelep Pécs Csoport által készített házai egy sor egyéb, addig elhallgatott kérdést is felvetettek. Az ötvenes évektől kezdve, a modern építészetről folyó Révai-vita után ez volt az első olyan nyilvános diskurzus a hazai építészeti körökben, amely – ha csak rövid időre is – megtörte a csendet. A vitát ráadásul nem is szakemberek, hanem a Major Máté-cikkre reagáló költő, Nagy László kezdeményezte. Az eltérő, általában csak gondosan burkolt kritikát megfogalmazó vélemények jelezték a korabeli építészet válságát. De mi vezetett ehhez?

A vita előzményei, a szocialista rendszer építészeti problémái

1945 után a szovjet mintára meginduló – Magyarországon meglehetősen erőltetett – iparosítás, a nehézipar előtérbe helyezése nagyfokú urbanizációval járt együtt. Az újonnan létrehozott ipari centrumok, gyárak emberek tízezreit fogadták be, akiknek új lakó-

helyre volt szükségük. A Rákosi-rendszer ennek érdekében egykori falvak helyén óriási „gyár-városokat” hozott létre, ahol a munka nagyobb fokú hatékonysága érdekében egymás mellé telepítette a dolgozók munka- és lakhelyét (Sztálinváros – Dunaújváros). A tömeges méretű, alsóbb néprétegeket kielégítő állami építkezések tehát az ötvenes évekbe nyúlnak vissza.

Az ipar vezető szerepe, a parasztsággal szemben a munkások előtérbe helyezése kisebb mértékben, de megmaradt 1956 után is. A Kádár-korszakban vált igazán általánosá az emberek ezreit magába foglaló lakótelepek építése. Ezzel kettős célja volt az államnak: egyrészt az urbanizáció elősegítése (város-falu ellentét, az előbbi előnyben részesítésével), másrészt az elavultnak tartott, magántulajdont jelképező, önmagukban álló családi házak háttérbe szorítása az állami-tanácsi lakótelepekkel szemben. Ennek érdekében 1961-ben indult el Magyarországon a tizenöt éves lakásépítési program.

A tervszerű, minél kisebb költségre törekvő építkezések során az állam több szempontot nem vett figyelembe: a meghatározott elemekből, meghatározott – szovjet – típusokkal történő munka a tervhivatalokban dolgozó építészeket művészekből egyszerű mesterré degradálta, az építészetet pedig hosszútávon megfosztotta a fejlődést magában rejtő változatosságtól. Ennél jóval inkább érzékelhető – hiszen emberek tízezreit érintő – probléma volt, hogy a lakótelepek egyformasága, monoton volta, a környezetbe való szervesen kapcsolata taszítóvá vált lakói számára.

A csoport tagjainak másik vézérgondolata volt, hogy a természettel, környezettel harmóniában kell élnie a jelenkor emberének is. A népi építészet régebben erre képes volt, a mai viszont nem. A funkcionalista szemléletet egy költői kérdéssel bírálták: „Teremthet-e szintézist a néphagyománytól elszakadt, mechanikusan alkalmazott elvek alapján álló építészeti kísérletek sora?”

léma volt, hogy a lakótelepek egyformasága, monoton volta, a környezetbe való szervesen kapcsolata taszítóvá vált lakói számára. Már Major Máténak el kellett ismernie 1973-ban – a „maszek villák” ócsárolása mellett –, hogy az óriási lakásigény miatt túlzott mértékű lakásépítés révén „vannak nem jó épületeink is”. Hiszen amíg a hagyományos technikával készült magánházak, még ha „hallatlanul sivarak, csúnyák, „pallér-modern”-ek is, szerkezetük, alaprajzuk, kinézetük változatos lehet. Ezzel szemben a telepeknél az olcsóságnak, lásd a kicsiny alapterületeket, és a gyorsaságnak, valamint a könnyű munkának rendelnek alá mindent. A házigyári technológia miatt pedig nem lehet a

szerkezetet variálni, „sablontelepek” jönnek létre. (Major, 1973) Azaz a mennyiség nem csapott át minőségbe.

Ilyen körülmények között, a strukturalizmus és a Bauhausból táplálkozó szemlélet uralkodásakor a problémák megoldásánál az épületek egyhangúságát kezdetben nemigen próbálták meg ornamentális elemek alkalmazásával feloldani. A szerkezetben viszont a házigyári technológia miatt lényegi változtatásokat nem lehetett végrehajtani.

Az öt- vagy tízemeletes házak sivárságát bizonyos rendszerben színes panelek alkalmazásával próbálták enyhíteni. Így alakultak ki később a győri „papagájházak” és a pécsi „pizsamaházak”.

A lakótelepi épületek ornamenszerű díszekkel való ellátása – azaz nem csak eltérő színű panelek, hanem egyfajta rendszert teremtő elemek alkalmazása – 1965-ben jelent meg a pécsi ötszintes házak végfalain, azaz bütüin. A Pálfi Miklósné és Tillai Ernő által tervezett épületeken a bütü középső vonalában, az ablakokat magában foglaló paneleket mályvaszínű perspektivikus-geometrikus dísz fogja össze és teszi változatossá. A pécsi végfalak hidat alkotnak az egyszínű, monoton, egyforma kubusokból álló sivár panelházak és a paksi lakótelep díszítése között. Itt azonban a tervezők még nem tudtak elszakadni a geometrikus, pusztá egyenesekből összeálló sémáktól.

A paksi lakótelep építése

Paks város kishegyi területén 1973-ban kezdték meg a lakótelep építését. A telep létrehozását az 1971-es Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció meghatározása szerint kezdték meg, amely Paksot középfokú központtá minősítette, mivel ugyanebben az évben, az 1007/1971. határozat alapján rendelték el Pakson az ország egyetlen, leendő atomerőművének a felépítését. Remélték, hogy az ipari létesítmény vonzani fogja Paksra a dolgozókat, 2000-re 22–23 000 főre becsülték meg a város jövőbeli létszámát. (Dénesi, 1979, 19.)

A Kishegyi-városrész rendezését a VÁTI kezdte meg, *Vinkovits István* vezetésével, majd az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium határozata alapján 1974-ben a Pécsi Tervező Vállalat kapta meg, egész pontosan annak Ifjúsági Irodája, miközben a közintézményeket a Tolna megyei Tervező Vállalat építette *Balázs Csaba* vezetésével. Ekkor az építkezések első fázisa már lezárult, a második szakasz néhány házának alapozása már elkészült. Azaz az Ifjúsági Iroda csapata (1) felemás helyzetbe került: teljesen egyedi koncepciót nem tudtak végbevinni Pakson, mivel a telep egy része, az F-1 szektor már elkészült. Viszont mindenképpen változtatni akartak a panelházak sablontervének, azaz a Műegyetemen kifejlesztett B1-es típusnak a sivárságán. Próbálkozásukat – részben emiatt – mindvégig kísérletnek nevezték. A tervezésre és a kivitelezésre szánt csekély idő sem biztosított kedvező feltételeket munkájuknak, ahogy a paksi építkezéseket 1979-ben összefoglaló *Dénesi Ödön* írta: „A jelentős időzavart (...) a tervezőgárda lelkes, összehangolt, egymás gondolatait fejlesztő munkastílusa tudta csak áthidalni”. (Dénesi, 1979. 21.)

A pécsi Ifjúsági Iroda a VÁTI-féle tervhez képest a telep beépítését változatosabbá, humánusabbá tette. Ugyanakkor jobban figyelembe vették az épületek és a környezet kapcsolatát, több épülettípust terveztek a változatosság érdekében. A pécsiek építették az első építési ütemben az F-2, és a második építési ütemben a V-1 szektort, ahol a B1-típus továbbfejlesztett változatait alkalmazták. A V-2 szektor új típusú épületeinek kivitelezésére, amelyek jobban alkalmazkodtak volna a környezeti adottságokhoz, így a hossztenegely mentén teraszosan lépcsőzöttek lettek volna, már nem volt alkalmuk a Műszaki Gazdasági Normarendelet határozata miatt. Az utolsó, harmadik építési ütemben, a B-1 szektorban már a *Tillai Ernő-Pálmai István*-féle sematikus pécsi lakótelepi házakat adaptálták, nem túl szerencsésen, Dénesi meghatározása szerint ez Pécsen még egyedi városképet képezett, Pakson viszont már uniformizálódtak, ami „egyben a pécsi egyediség értékét is lerontja”. Ez azonban már nem a Pécs Csoport felelőssége, hiszen irodájukat ekkorra – a tulipán-vita miatt – már feloszlatták.

Miben állt a paksi tulipános-házak újdonsága?

A Pécs Csoport építészei kész épülettípusokat kaptak, amikor munkához láttak. Ezt fokozatosan kezdték átalakítani, a legkönnyebben kivitelezhető munkáktól kezdve egészen a házak szerkezeti, alaprajzi megoldásainak újragondolásáig.

Csete György 1975-ös összefoglaló tanulmánya szerint öt fázisban fejlesztették tovább a panelházakat (az ötödik már nem valósult meg a csoport előbb említett feloszlása miatt). Első lépésben hullámozó elemekből álló, ismétlődő „szerves díszítéssel” látták el a végfalakat és a bejárat fölötti falrészeket, a dobozszerű kaput pedig kicserélték a falakon végigfutó ornamszhez hasonló bejáratlaltal. A cikkben közölt képek alapján látható, amint a panelemek kubusaival ellentétben álló hullámvonalas díszek megtörik a puszta panelek eredetileg komor hangulatát. Az alakzatok a hat-hét alapforma megismétlésével, tükrözésével, elforgatásával jöttek létre. Ezáltal az egyszerű faldíszek is „szervesen funkcionáló épületelem”-nek tűnnek. A következő fázisban mind az ornamszek vonalvezetése, mind a kapu kontúrja erőteljesebbé válik. A bütök hullámvonala átfordul a házak sarkain, ezáltal feloldják a merev hasábfarmát. A harmadik fázisban már az erkélyek is hullámozó kontúrt kapnak, az épület pedig mintegy életre kel, hiszen a különböző napsza-

kokban változó fény–árnyék játék révén a házak akár óránként más-más képet nyújthatnak. Csete későbbi visszaemlékezése szerint ehhez egy Szatmárcseke-Kölcseről származó kopjafa sziluettje adta az ihletet. (Csete, 2001. 16–17.)

A munkálatok során tehát sikerült a hasábformát szerves alakzattá mintázni. Ezzel a külsőn zajló munkálatok lezárultak, és következtek a belső, azaz az alaprajzi problémák megoldására tett kísérletek. Negyedik lépésben – az így épült házak a cikk írásakor éppen átadás előtt álltak – olyan lakásokat próbáltak meg építeni, amelyben nem elkülönülnek egymástól az emberek, hanem a közös családi együttlétekre is marad lehetőség. Nyolc négyzetméternél nagyobb, a konyhához és a szobához is kapcsolódó előtereket hoztak létre, amely a lakás funkcionális központját alkotta. (lásd még Dénesi, 1979. 24.) Ezt a helyet a homlokzat síkjából kiugratva is hangsúlyozták volna. Az ötödik fázis azonban már nem valósult meg.

Dénesi Ödön fentebb említett tanulmánya szerint (1979. 14.) Csetéék szerencsésen fejlesztették tovább a „zárt és merev (szürke és lehangolóan egyforma és sivár)” kubusokból álló panelházakat. Ornamentek fellazították ezt a szigorú geometrikus formát, alaprajzi elrendezésük pedig humánusabbá tette a lakótelepi lakásokat. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ezek alapterülete az országos átlag fölött volt. A B1-ből a pécsiek által kialakított BZ1 és BZ2 például a „a városrendezők régi álmát megtestesítő épület” – legalábbis a szocialista lakásépítési viszonyok és lehetőségek között.

A vitát megelőző cikkek

Már a paksi tulipános házak építése előtti években születtek olyan cikkek, amelyek jeleztek: az 1945 utáni állami lakásépítések korlátozott lehetőségei, a rövidlátó és anyagi hasznot, azaz anyagtakarékosságot, olcsó és rövid ideig tartó munkát néző szemlélet miatt a lakótelepek világa nem éppen vonzó azoknak, akik ott laknak – még ha a komfortfokozatuk magasabb is előző lakhelyüknél.

Major Máté, a BME professzora 1973-as cikkében éppen a fent felvázolt hiányosságokra hívta fel a figyelmet. Rövid történeti áttekintés után, ahol az uralkodó osztály magaspítészét hasonlítja össze a nyomortanyák piszkával, a szocialista építészet feladatait határozza meg. Véleménye szerint egy építésznek mindig szem előtt kell tartania, hogy az épületeket egy-egy közösség lakja, és lakhelyünk, környezetünk hatással van ránk, azaz a társadalom tagjaira. Tehát a cél: színvonalas épületek alkotása. Pozitív példaként Salgótarjánt említi. A hibák forrásának az erőltetett, azaz az ötéves tervek feszített tempójához igazodó építkezést tekinti, igaz, szükség is van a gyors munkálatokra az óriási lakásigények miatt. De ezért még nem lenne szabad lemondani a minőségről. A másik nagy hibát a magánépítkezések konkurenciájában látja (magán- és közösségi építészeti birkózása). Egy családi ház vonzóbb az embereknek, mint egy szűkös lakás. Ráadásul a – kissé sarkított megfogalmazásban – „maszek villák”-nak nevezett házak építői állami támogatást is kapnak ahhoz, hogy a maguk kényelmes, hagyományos technikával megépített otthonát elkészítsék. A lakótelepeknél azonban az állam, a tanács csak a minél könnyebb munkát nézi, az olcsó kivitelezést. A rosszul megépített telepi lakásokból viszont elvágyódnak az emberek, vagyis ezekben az épületekben „újratermelőnek a lakásigények”. A magánházak sem szebbek, de legalább tágasabbak. Major azt sugallja: pusztán a jobb technológiával szebb lehetne tenni a panelházakat, hiszen a jó technika – elvileg – magában foglalja az esztétikai szépséget is. Mintha az épület formája, funkciója elég lenne ehhez.

A problémák felvázolása után, cikke végén megjegyzi: eddig még nem született megoldás a panelházak építészetével kapcsolatban, és úgy fest, ő sem tudja, mi lehetne a megoldás. Összegezve: Major látta a házgyári építkezéssel született házak, lakótelepek sivárságát, de nem tudta, vagy nem akarta tudni, hogyan lehetne azon változtatni. Abban

mindenesetre biztos volt, hogy nem az épület díszítésével. Két év múlva ez az álláspontja indította el a tulipán-vita kezdeményező cikkének megírására.

Ugyancsak a Művészet folyóiratban 1973 őszén más oldalról közelítette meg a kérdést a Pécsi Műhely vezetője, *Lantos Ferenc*. Lantos szerint a vizuális nevelésnek nagyobb szerepet kellene szánni, és nemcsak elvont, életidegen művészeti tevékenységnek tartani, hanem az élet közvetlen fenntartását szolgálni vele, hiszen a vizualitás a valóságra való rádöbbenés egyik legnagyobb örömét rejtí magában. A későbbi vita szempontjából sem jelentéktelen a cikke, hiszen az általa felvázolt gondolatok alapján nemcsak az építész, hanem a lakók, sőt gyakorlatilag az egész társadalom felelőssége felvetődik a panelházakból álló telepek sivárságával kapcsolatban.

Szintén a Művészet 1973 szeptemberi számában jelent meg a Pécs Csoport „hitvallása”. (*Csete*, 1973) Az 1971-ben Csete György vezetésével alakult közösségnek ugyanis ebben az évben volt az első kiállítása *Molnár Éva* meghívására a Fészekben. A csoport felolvasást is tartott, amely három részből állt: „Népi örökségünk és építészetünk”, „Csak tiszta forrásból”, „Jövünk az építészetben”. (*Cook*, 1996. 17–18.) A legkifejezőbb ezek közül a „Csak tiszta forrásból” volt, ami sokatmondóan *Bartók*, *Cantata Profaná*’-jára utalt. *Bartók* a zenében teremtette meg azt, amit ők az építészetben szerettek volna: átmenteni a régi, hagyományos népi értékeket, és sikeresen ötvözni a modern eszmékkal. Amit *Bartók* tett a zenében, azt tette *Kós Károly* az építészetben. A közösség 1972-től az erdélyi származású *Jankovics Tibor* révén személyes kapcsolatban is állt az idős mesterrel.

A Művészetben megjelent eszméiket összefoglaló írásnak már a címe is provokatív volt: „Anyanyelvünkön beszélünk-e építészetünkben?”. A természet és ember kapcsolatát képekkel is illusztráló irat két kérdés köré szervezte mondandóját: Mennyire áll szerves kapcsolatban a kor építésze a természettel? Jó-e, ha népi építészetünk hagyományait – ellentétben a zeneivel – veszni hagyjuk és nem építjük be a ma művészetébe?

A két kérdés szoros kapcsolatban áll egymással. A Pécs Csoport tagjai az építészeti formákat jellegzetes természeti jelenségekből akarták levezetni, hiszen az ember a természettől tanult mindent. Ennek egy akkoriban friss példája volt az 1970-ben épült orfűi Forrásház, Csete első organikus építészeti műve, amelynek különleges formáját alkotója a mákgubóból vezette le.

A csoport tagjainak másik vezérgondolata volt, hogy a természettel, környezettel harmóniában kell élnie a jelenkor emberének is. A népi építészet régebben erre képes volt, a mai viszont nem. A funkcionalista szemléletet egy költői kérdéssel bírálták: „Teremthet-e szintézist a néphagyománytól elszakadt, mechanikusan alkalmazott elvek alapján álló építészeti kísérletek sora?”

A Pécs Csoport nem egyszerűen utánozni, hanem újjáteremteni akarta a népi értékeket. Nem halott múzeumi anyaggá silányítani, hanem asszimilálni a mai kor igényeihez szabva. A csoport tagjai elleni későbbi támadás elindítója, Major Máté ezzel szemben a népi kultúrát statikus keretek között képzelte el, olyasvalamiként, ami már nem képes fejlődésre, de értékes, ezért meg kell menteni „még a parasztság ellenében is”. A kor építészetéhez viszont szerinte semmit nem tud az hozzátenni. (*Major*, 1973. 8.) Csetéék célja azonban a népi értékekre való hivatkozással az ember és a természet között felbomlott egyensúly, harmónia visszaállítása volt.

A népi értékek, az „anyanyelv” hangsúlyozása egy olyan rendszerben, ahol a nemzetköziség minden tekintetben előbbre való volt a nemzeti értékeknél, szintén merész gondolat volt. Azon építészek, akik a geometriai formákból álló épülettömbök sivárságán enyhíteni próbáltak, bizonyára nem a népi sajátosságokból táplálkozó kincsekre gondoltak. Nem meglepő, hogy a tulipán-vita folyamán később nacionalizmussal vádolták a csoport tagjait.

A csoport 1973-as első kiállítása felkeltette a közönség érdeklődését, mivel 1974-ben, szintén a Fészek Klubban egy újabb követte. A „Csak tiszta forrásból” után a Térformálás

II-nek „A mindenség mutogatója” nevet adták. Ezzel jelezték, hogy az építészet nemcsak művészeti ág, hanem annál tágabb értelmű, többféle mondanivalóval rendelkező jelenség számukra. Csete György 1992-es visszaemlékezése szerint ebben az évben kapta a csoport az első figyelmeztetéseket, kisebb támadásokat.

1975-ben nyílt meg a csoport első építészeti-fénykép és dokumentációs kiállítása a hajdúszoboszlói Galériában, majd a szombathelyi Megyei Könyvtárban. Az előbbire készült egy rövid ismertető füzetecske is, amelyet névleg a hajdúszoboszlóiak készítettek. Ennek a füzetnek a tartalma készítette Major Mátét, hogy megírja vitaindítónak a cikket, a „Nagypanel és tulipán”-t az Élet és Irodalomban.

A tulipán-vita

Major Máté és Nagy László. A vita nyitánya

Jelzésértékű, hogy a vita 1975-ben, a tizenöt éves lakásépítési program befejező évében robbant ki. Nemcsak a Pécs Csoport kísérletét ítélte el a hozzászólók többsége, hanem tulipán-mustra ürügyén az évek alatt felhalmozódott lakótelep-építéssel kapcsolatos negatív tapasztalataikat oszthatták meg egymás között az építészek, és a folyóiratok biztosította nyilvánosság révén jelezhettek azokat az építészeti irányító szerveknek, hiszen 1945

Jelezte Major, hogy a paksi tulipános kísérletet abszurdnak tartja, hiszen a szocializmusban a szecessziót csak a századforduló kártékony, nemzeti (azaz nacionalista) vadhajításának tekintették. Végleges elutasító álláspontja kiderült, mikor a Horthy-korszak építészetét hasonlította össze a pécsiekével: szerinte a nacionalizmusból előbb-utóbb csak fasizmus származhat, ezért a népi ornamensek használata elvetendő.

után, a tulipán-vita előtti egyetlen nagyobb építészeti diskurzus a modern építészetről szóló Révai-vita volt az ötvenes évek elején, ahol Major védte a modern építészetet.

Major Máté cikke 1975. szeptember 27-én jelent meg az Élet és Irodalomban, amelyben kritikus hangvételét enyhítendő, a pécsieket kedves tanítványainak nevezte. (Major mellesleg később is támadta „kedves tanítványait”, így az 1979-es posztmodern-vitában.) A professzor elismerte azt is, hogy az ifjúság, mivel még nem konformista, könnyebben hajlik az újítások felé. Major szerint ez az újítás azonban csak akkor lehet hasznos, ha annak ideológiai alapelvei is azok, márpedig

a pécsieknél ez a momentum hibádzik. Az idő mester nem fogadta el a fiatalok által vont párhuzamot az építészet, valamint a zene (Bartók, Kodály) és az irodalom (József Attila) között, mert az előbbi olyan különleges művészeti ágnak tekintette, amelyet sajátosságai miatt nem lehet a többihez hasonlítani.

A másik párhuzam, amit Major a pécsiekkel kapcsolatban említett, az a szecesszió és Lechner világa, amelyről elítélően nyilatkozott, és néhány vonását az eklekticizmusból eredeztetette. Breuer Marcell 1934-es zürichi és Gropius budapesti előadásaira hivatkozott. Előbbi tagadta a népi építészet elemeinek felhasználását a modern épületeknél, utóbbi pedig arról beszélt, hogy az építészetben a nemzeti és a nemzetközi nem állhat ellentétben egymással. Major ellenezte a népművészet, népi építészet mintául állítását. Egyrészt mert más anyagokkal alkottak – amely szükségszerűen más formákat hozott létre –, másrészt mert szerinte a népművészet, a pécsiek állításaival ellentétben, nem teremtett közösségi művészetet, sőt kialakulásának oka kizárólag a feudalizmus elnyomó rendszeréből adódik. Fejtegetései szerint a közösség hiányát legjobban az jelzi, hogy 1945 után maga a parasztság „kótyavetyélte” el ezeket az értékeket (arról nem szólt, hogy a falusiak ellen milyen politikát folytattak az ötvenes években, ami nagyban hozzájárult a hagyományos népi értékek felbolygatásához...). Azaz Major a népi építészetet csak a múlt

egyik emlékének tekintette. A paksi „kivirágzott” lakótelepeknél a nagypaneles szerkezet és a „népművészet stilizált, kissé szecesszionált nemzeti tulipánjai” csak tévedéshez vezethettek (Major, 1975a, 2.)

Major cikke kiváltotta a költő Nagy László tiltakozását, amely október 4-én jelent meg „Hol a tulipán” címmel a vita első fórumában, az Élet és Irodalomban. Nagy szerint Major behízsgögn kezdte mondandóját, hogy az annál hihetőbb és elfogadhatóbb legyen. A költő elutasította a korabeli lakótelep-építkezéseket, hiszen a rideg, új házak olyanok, „mintha tizedrangú zord és üzleties Bauhausbetonanya tojta volna tele ivadékaival házánkat”. (Nagy, 1975a, 2.) Nem hisz a Bauhaus és Gropius egyedüli igazságába vetett hitben sem, mivel „Régi istenek ők, és nem biztos, hogy igazuk van”. (Nagy, 1975a, 2.) Utóbbihoz még hozzátette, Breuer 1967-ben csalódottan látta, hová sülyedt Magyarországon a Bauhaus forradalmi eszméje. Másrészt Nagy szerint igenis lehet párhuzamot vonni az építészet és a többi művészeti ág között, és a török kor példájával illusztrálta, hogy a népművészet igenis lehet megtartó erő, és – visszautalva a Bauhausra – megjegyezte: „Bartóknak inkább hiszek, mint Breuernek”. (Nagy, 1975a, 2.)

Nagy László tehát gyakorlatilag semmiben nem értett egyet Majorral. A díszeket is, amelyekben ő nem tulipánokat, hanem stilizált embereket vélt felfedezni, szintén jónak látta, amelynek legszembetűnőbb jele, hogy ezekben a házakban szívesebben laknak az emberek, mint a csupaszb panelekben.

Az Élet és Irodalom október 11-i számában jelent meg Major válasza Nagy Lászlónak, és a költő felelete arra. Major provokáló Itt a tulipán! felkiáltással kezdte válaszát, amely elméleti fejtegetésekből immáron személyeskedésbe csapott át. Major évtizedek építészeti gyakorlatára, tanári tekintélyére hivatkozva akarta az olvasókat meggyőzni igazáról. Szerinte nyilvánvaló, hogy építészeti kérdésekben egy költő – még ha neves költő is – nem lehet kompetens. Megmagyarázta Nagy Lászlónak, hogy a tulipán szót csak metaforikusan értette, azok stilizáltak vannak az épületeken. Díszítésüket a reformkori „magyar oszloprend” megteremtésének céljával, a szecesszió (Lechner) motívumaival hozza párhuzamba és Huszka Józsefével, aki a magyar ornamensekben indiai eredetet keresett. Ezzel már jelezte Major, hogy a paksi tulipános kísérlet abszurdnak tarja, hiszen a szocializmusban a szecessziót csak a századforduló kártékony, nemzeti (azaz nacionalista) vadhajtasának tekintették. Végleges elutasító álláspontja kiderült, mikor a Horthy-korszak építészét hasonlította össze a pécsiekével: szerinte a nacionalizmusból előbb-utóbb csak fasizmus származhat, ezért a népi ornamensek használata elvetendő.

Abban mindenesetre igaza volt Majornak, hogy az építészet nem rendelődhet alá más művészeti ágaknak, jelen esetben az épületplasztikának, mivel a díszítőművészet előretörése minden korban a hanyatlást jelezte. Az azonban nem vetődött fel benne, hogy a nagypaneles, Bauhaus-mintájú építészet is válságba kerülhet, és a tulipán-minták is ennek a hanyatlásnak a tünetei. Major csak Bauhaus-alapokon képzelte el az építészet megújítását, még azt is a pécsiek szemére vetette, hogy az ornamensek, amelyekkel dolgoznak, „olcsó”-ak. Kérdés, hogy az ornamensek elburjánzása és az építészet hanyatlását jelző egyéb tünetek mennyiben jelennek meg Pakson. Úgy tűnik, Major csak a tulipán-mintákat vette figyelembe, a házak fokozatos fejlesztését, megújítását, az építészeti elemek játékát már nem. Másrészt ha nem tudott Csetéék végső tervéről, az ötödik fázisról, amelyben már a lakások alaprajzát is megváltoztatták volna, hibásan ítélte el a pécsieket.

A professzor szerint, mivel más kategóriákról van szó, nem lehet eldönteni, hogy Breuer vagy Bartók volt-e a nagyobb. Cikke végén, talán újra tekintélyére apellálva, leszögezte: bízik abban, hogy mind Nagy László, mind a pécsiek belátják tévedésüket.

Nagy László második válasza nem kevésbé provokatívrá sikeredett, címe („Hol az építőművészet?”) is jelezte: valami baj van a magyarországi épületekkel. Nagy rámutatott az építészet mint művészet válságára. Nem építésztként, de költőként, művészként úgy érezte, joga van az esztétikumról beszélni. Nem tagadta azt sem, hogy a lakótelepeket, ame-

lyekben lassan emberek milliói fognak élni, nem éppen lehet művészi értékű alkotásnak tekinteni. A paksi tulipánokat megvédte, mert szerinte esztétikailag igenis megállják a helyüket. Nagy szerint végre ki kéne törni a Bauhaus-nosztalgiából, amelynek Major, mint „a sivatagos falak apostola” a szószólója. A pécsiek éppen ezt a kitörést próbálták meg. A költő először utalt a vita során a humánusra, szintén a Bauhaus geometrikus szemléletének elítélésakor, hiszen az emberek, és Major pécsi tanítványai „unják a Keller alkotta háromszögletes bölcsőt, mert abban az agyvelő is szögletessé válik”. (Nagy, 1975b, 5.) Nagy László a *Moholy-Nagy*tól származó idézetével is a panelházak és a társadalom kapcsolatára, a humánusra utalt: „Nem a tárgy a cél, hanem az ember!” (Nagy, 1975b, 5.) Nagy László szerint a korabeli építészet válságban van, mert nem áll meg a saját lábán, azaz olyan kiegészítő eszközökre van szüksége, mint a paksi tulipánok.

Az Élet és Irodalom többi hozzászólása

Ettől a ponttól kezdve a vita már nemcsak a paksi lakótelep házainak díszítéséről szólt, egyre általánosabb kérdések merültek fel a korabeli építészettel kapcsolatban, annak egésze megkérdőjeleződött. Elismerték, hogy szükség van a házigyári technológiára, de kérdés, milyen áron, nem lehetne, nem kellene-e azon változtatni. Természetesen ez nem csak az építészek, hanem a tervhivatalok, irodák felelősségét is felvetette. Végig kellett gondolni a múlt és a nép építészetét, a hagyományokhoz való korabeli viszonyulást is. A vitában részt vevők legtöbbször csak egyszer szólt hozzá nyilvánosan a kérdésekhez, még a Pécs Csoport tagjai is, *Preisich Gábor* és *Bonta János* kivételével. Előbbi az *Élet és Irodalom*ban és a Magyar Építőművészetben is megjelentetett egy-egy cikket, míg Bonta az *Élet és Irodalom*ban csak a vitát ideiglenesen befejező *Zárszóban* (1975. november 29.) szerepelt levelével. Habár a vitát egy költő kezdeményezte, az lassanként az építészek egymás közötti nyilvános eszmecserejévé vált. Nagy Lászlón kívül nem szakmabeli hozzászóló volt még a Néprajzi Múzeum akkori igazgatója, *Hoffmann Tamás*, a szobrász *Melocco Miklós*, *Dr. Szűcs István*, szociológus és a művészettörténész *Rév Ilona*. Az építészek túlsúlya következtében a vita súlypontja lassanként – a gyakorlatilag egységesen elítélt – tulipános díszítésekről a lakótelepek építésének kérdéskörére terelődött át. (2)

Az *Élet és Irodalom*ban több problémakör szerint tárgyalták meg a hozzászólók a paksi kísérletet. Leginkább az ornamensek használata, a népi építészeti-jellegűnek tekintett elemek bevonása a lakótelepek világába kapott bírálatot. Az „Ellenség-e a panel?” címmel cikket író *Vadas József* (1975. október 18.) a legnagyobb különbséget a népi épületek és a panelek között abban látta, hogy amíg az előbbi szerves egységben áll környezetével, ez a panelek többségéről nem mondható el. Mivel a panelek szerkezetével van a probléma, ezért „a ruha szabása a hímzéstől [azaz az ornamentikától] nem lesz jobb”. (Vadas, 1975, 5.)

Szilágyi István („A paksi kísérlet”, 1975. november 1.) örült a paksi kezdeményezésnek, mert az bebizonyította, hogy az építészetben nem csak egy út létezik. Szilágyi védelmébe vette az ornamenseket is, mintha a Major-cikkekre reagálna: egyáltalán nem baj, hogy a díszítés előtérbe került, ez a jelenség egyszerre megtalálható a világ keleti és nyugati felén is. Lehet, hogy a jelen korszak jellegtelenségét jelzi, de attól még nem elítélendő. Ugyanakkor Szilágyi figyelembe vette, hogyan fejlesztették tovább Csetéék a síkszerű díszeket, és hogyan „üzentek hadat” a loggiák a skatulyák szürkeségének.

Melocco Miklós („Öt kérdés és egy kijelentés”, 1975. november 1.) szintén pozitívan nyilatkozott az ornamensekről, példaként a kőszegi sgraffitós ház szépségét és a sixtusi kápolnát említve. Melocco – Nagy Lászlóval egyetértésben – igenis sivárnak tartotta az istenített Bauhaus épületeit, amiket Weimarban a saját szemével látott. A pécsiek melletti kiállítását az alábbi mondattal, azaz egy kijelentéssel fejezte ki: „Inkább lagnék a paksi házakban, mint a József Attila-telepen, de még inkább lagnék a Wekerle-telepen”. (Melocco, 1975, 5.)

Az etnográfus Hoffmann Tamás (‘Hagyományok’, 1975. november 8.) szintén elítélte a házak díszítését, és a Major-féle véleményt ismételte meg: minden újításnak a szerkezetből kellene kiindulnia, mivel a korábbi századokban az anyag (fa, vályog...) volt annak és a technológiának a meghatározója. A népi építészetben a tartós, azaz értékes hagyomány is ebből származott, addig az ornamensek csak egy-egy kor múlt szeszélyét, divathóbortját jelképezték. Ezért Hoffmann szerint a korabeli építészetet sem lehet a pusztá díszítéssel megoldani.

Preisich Gábor (‘Modernség’, 1975. november 8.) a korábbi hozzászólókkal ellentétben sokkal megértőbben kezelte az ornamentika-kérdést. Nem mellékesen ő mondta ki, hogy a vita tárgya nem annyira a paksi lakótelep, hanem maga a korabeli építési gyakorlat. Nem tartotta azokat feltétlenül elítélendőeknek, és példaként a *Lajta-féle Rózsavölgyi-házat* említette. A többiekkel szemben figyelembe vette, hogy a Pécs Csoportnak Pakson egyszerűen nem volt más lehetősége a házak emberibbé, változatosabbá tételében, ugyanakkor az eredménnyel nem volt megelégedve. Miután az „hamis, formalisztikus jellegű” lett (Preisich, 1975, 5.), már nem tartotta érdemesnek a vitakozást az adott motívumok eredetéről. A paksi tulipánokat ‘Az ember tragédiájá’-ban szereplő Michelangelo széklábaihoz hasonlította: attól, hogy hogyan lettek kifaragva, még mindig hitványak maradtak.

A Major-által felvetett szecesszió-párhuzam is több cikkben felbukkant a vita során. A Major-vonal folytatásaképpen elítélendő stílusként, pejoratív értelemben használták a kifejezést. Megjegyzendő azonban, hogy Vadas József fentebb említett cikkében kimutatta, hogy a szociális gondolatokat nem sajátíthatják ki a Bauhaus és hívei, hiszen azok már Lechner Ödönnél is megvoltak. Korábban a Lechner körébe tartozó *Málnai Béla*, valamint Gropius is úgy gondolta, hogy a vasbetonnal, illetve az előre gyártott elemekkel való építkezés végtelen variációt fog lehetővé tenni, de nem így alakult: sívár, egyforma házak jöttek létre. Vadas szerint figyelni kellene arra is, hogy ne csak lakásokat, hanem otthonokat tervezzenek az építészek.

Berey Katalin ‘Nemzeti ihletésű építészet!’ felkiáltással kezdődő cikkében (1975. október 25.) melegen, rokonszenvvel nyilatkozott a pécsiekről. Értékelte, hogy a házakat közösségteremtő, az ottani emberi közösséget tükröző jellegűvé próbálták varázsolni. Eme kísérletüket a nagy nemzeti stílust megteremtő egyéniségekkel hozta párhuzamba, azaz *Feszli Frigyes*, Lechner Ödön, Kós Károly és *Medgyaszay István* munkásságával. Bereynél tehát a szecesszió, valamint a paksi házak pozitív jelentéssel bírtak.

Preisich szintén hangsúlyozta, hogy a szecesszió is jelentős állomás volt a modern építészet kialakulásában, nem sajátíthatja ki magának a Bauhaus az úttörő szerepét, az is csupán egy állomás volt a modernizmus felé vezető úton. A szecesszió alatt szabadultak meg például az épületek az addigra már évszázadok óta „kötelező elem”-nek tekintett oszlopfőtől.

A szecesszió – mint párhuzam – megítélése tehát nem feltétlen volt pejoratív a vita során. Egy-két hang vállalni merte, hogy a Bauhaus mellett más irányzatok is játszhattak kulcsfontosságú szerepet a modern építészet formanyelvének kialakításában.

A népi építészettel való kapcsolattal együtt felmerült a modern építészet nemzeti jellegének kérdése is. A hozzászólások itt sem annyira egyértelműek és ellenségesek (noha főként tartózkodóak), mint Majornál. Vadas József például kijelentette, nincs ellene a nemzeti stílus kialakításának, de hozzátette: az ne a pusztá díszítésből, hanem a szerkezetből származzon. *Ilosvai Ferenc* (‘Az anyagszerűség elve’, 1975. október 25.) teljességgel elvetette a népi eredetű, népi ihletésű motívumok alkalmazását egy modern épületen, mondván: „Szép dolog a hagyománytisztelet, de népiességet erőltetni ott, ahol valami egészen új kezdődik, olyan új, amely még hajszálgökökkel sem kötődik a régihez, hiábavaló”. Ilosvaihoz hasonlóan *Szabó György* (‘Mi lehetne építészetünkben a magyar?’, 1975. november 22.), habár védte a pécsieket, ugyanakkor megjegyezte: mivel a

lakótelepi lét nem sajátosan magyar probléma, a „ha rövid a kardod, toldd meg nemzeti-séggel” (Szabó, 1975 5.) elve azt nem oldja meg. Szerencsétlennek tartotta a népi motívumok alkalmazását, mivel egy olyan jelenségben alkalmazták, amely nem a paraszti világhoz, hanem az urbánushoz kötődik. Mindenesetre pozitívan értékelte, hogy valaki egyáltalán változtatni próbált a jelenlegi helyzeten, és harmóniát teremteni a házak külső és belső képe között: „Fogadják örömmel a javaslatot, akár vidéki építészől, akár költőtől származik, csak szín legyen végre, virág legyen, derűs ötlet, tiszta homlokzat, okos belső rend, panelfalain akár tulipánnal; csak ne legyen más egyik épület sem kívül, mint amilyen belül.” (Szabó, 1975 5.)

Hosszabban értekezett a Nagy László által felvetett humánusról Kerényi József (‘Kísérlet a változtatásra’, 1975. október 25.). Kerényi részben mind a két félnek igazat adott. Nem tagadta, szerinte mindketten a humánus környezet megteremtésére törekednek, csak más eszközökkel. Ennek ellenére a paksi kísérletet sikertelennek tartotta, részben azért, mert „megoldatlan épületekből a legkiválóbb városrendező se tud szép és vonzó együttest létrehozni” (Kerényi, 1975. 5.), másrészt mert a pécsiek olyan kérdésre próbáltak meg választ találni, amely csak a társadalom egészének összefogásával lehetséges. Kerényi javasolta, hogy a vitázó felek találkozzanak Kecskeméten, és személyesen tisztázzák kérdéseiket.

Miközben az építészek az ornamentelek létjogosultságáról vitakoztak, egyvalamit – mondhatni következetesen – nem vettek figyelembe: a kérdésben leginkább érdekelt felet, az ott lakó embert. Hiszen ami az építésznek aktív vizuális stresszhatás volt, az az utóbbinak kellemes látvány, egyikük bevallása szerint olyan érzést keltettek benne a díszes házak, mintha erdőben járna. Sőt, a vitából tudatosan zárták ki a nem szakmabeli, azaz nem építész embereket, lakókat (az Élet és Irodalom Zársvárában ezt ki is mondták, arra hivatkozva, hogy nincs elég hely az ilyen jellegű hozzászólások közlésére).

Szűcs István szociológus (‘Minél több lakást’, 1975. október 25.) szerint a paksi épületek pusztán a „cifra nyomorúság” látszatát keltik, és a házak feldíszítése nem fogja megoldani a lakótelepi lét kérdéseit. Szűcs az összes panelek közt élő ember miatt aggódott, mivel úgy gondolta, a szűkös helyen lakók között, valamint a társadalom egészében idővel óriási feszültség fog kialakulni.

Rév Ilona (‘Humanizált panel’, 1975. november 1.) részben a Bauhaust védte a humánus kérdésében, mivel úgy gondolta, nem csak ez az irányzat felelős a jelen építészet sivárságáért. Ugyanakkor leszögezte: a modern építészet már túljutott a Bauhaus-on. Rév is hangsúlyozta: nemcsak lakásokra, hanem azzal együtt humánus környezet kialakítására is szükség van.

November 15-én jelent meg az Élet és Irodalomban a Pécs Csoport egyetlen nyilvános hozzászólása a vitához, ‘Kísérletünk Pakson’ címmel. Elismerték, hogy kísérletük nem jelentett megoldást egy országos problémára, mégis jó alapgondolatnak tartották azt. Céljuk a panelek belső humánus tartalma és a külső rideg merevsége közti ellentét feloldása volt, hogy ezáltal kint is jól érezzék magukat a lakók. Egy típusépületet kellett építeniük, ezt korszerűsítették, már amennyire lehetett. A díszítésben azért fordultak a népi ornamentikához, mert annak humánus forrásai közérthetőek. Ez azonban szerintük a „szellemi többletmunkától értéktöbbletet” (Csete és mtsai, 1975, 5.) is kapott. Azaz tudták, hogy a tömeges lakásépítés gondjait a tulipándísz nem oldhatja meg, mégis egy lépőfokot jelentett ez annak emberibbé, kellemesebbé tételében.

Az Élet és Irodalom Zársvárában (1975. november 29.) összefoglalták az addig megjelent vagy csak beküldött hozzászólásokat, leveleket. A legtöbb a korabeli építési gyakorlattal, a lakótelepek sivárságával és az azokkal összefüggő társadalmi problémákkal

foglalkozott. A népi motívumok használatát egy kivétellel nem tartották megoldásnak, ugyanakkor egyetértettek abban, hogy az esztétikumra is figyelniük kellene az építetőknek. *Tóthpál József*, a szegedi Tanárképző Főiskola Népművelési Tanszéki Csoport vezetője volt az egyetlen, aki szerint valamilyen formában igenis össze lehet házasítani a paneleket és a népművészeti motívumokat: „Az építészet mindig meghatározott emberi célokat valósít meg (...) Ami például a mi magyar népi építészetünkben közösségteremtő erő volt, az nyilván valamilyen mértékben és formában beépíthető a jövő magasan szervezett közösségi kövei, paneljei közé...” (*Zárószó*, 1975. 5.) Ezzel a záróikkal az Élet és Irodalom átadta egy szakmai fórumnak a kérdéssel való további foglalkozást.

Mielőtt a vélemények ütköztetése folytatódott volna a Magyar Építőművészetben, 1975 decemberében jelent meg a *Mozgó Világban* Csete György – még a vita kirobbanása előtt íródott – cikke. Ugyancsak a paksi házak építéséről jelentetett meg *Bartha Attila* még a vita kirobbanása előtt, 1975 júniusában egy cikket, képekkel. Azaz aki ténylegesen meg akarta ismerni, hogyan festenek a házak, több forrásból is meríthetett. Ezen kívül még az ÉS november 1-i számában is közöltek egy fotót, valamint a Pécs Csoport hozzászólásakor (1975. november 15.) több kisebbet, magyarázó rajzokkal.

A *Mozgó Világban* Csete *Le Corbusier*-re és *Szuzdalceva*ra hivatkozva magyarázta el, hogyan lehet, és miért kell változtatni a korabeli lakótelep-építési gyakorlaton. A *Szuzdalceva*-idézetrel Csete bebizonyította, hogy már a mintaképnek tekintett Szovjetunióban is felismerték a díszítetlen lakótelepek sivárságát. Kísérletére nemzetközi párhuzamként a taskenti építkezéseket hozta fel, ahol a házakat a helyi népi motívumokkal próbálták színesebbé tenni. Ugyanebben a cikkben írta le, hogyan fejlesztették tovább folyamatosan alapötletüket pusztá dekorációból az épület szerves részét alkotó elemmé. Csete képeket is közölt a tulipános házakról. A fotókon nemcsak a бүтүк ornamensei látszódnak, hanem az épületek cikkcakkos mintájú erkélyeinek sziluettje is.

A vita folytatása és lezárása a Magyar Építőművészetben

A paksi lakótelep tulipános házaival a Magyar Építőművészet 1976. évi második és harmadik számában foglalkoztak részletesebben. Az ekkorra már toposzá váló hibának tekintett ornamensek megtárgyalása mellett új szempontok is megjelentek az építészeti cikkeiben.

A szecesszió továbbra is napirendi pont maradt a vitában. *Id. Kotsis Iván* („Mai építészetünk és a magyar jelleg”) *Lechner Iparművészeti Múzeumával* és *Medgyaszay Soproni színházával* bebizonyította, hogy a (nemzeti) hagyományok és a modernizmus vívmányai (lásd vasbeton szerkezet) igenis megférnek egymással. A paksi házakról ezután már nem mondott véleményt, de cikkével érezhetően Csetéék mellett állt ki.

Weichinger Károly „A paksi lakóházakról” című vitairatában vetette fel, hogy a бүтүк dekorációjánál szerencsétlen léptékváltás történt, mivel Csetéék több szintet akartak át-fogni egy motívummal. (3) *Wechinger* ezért „aktív vizuális stresszhatás”-nak minősítette a tulipános díszeket. (*Weichinger*, 1976. 60.) Szintén a léptékváltás miatt ítélte el a paksi házak ornamenseit *Pogány Frigyes* („A népi és az új építészet rokonságáról”). Mikközben az építész az ornamensek létjogosultságáról vitatkoztak, egyvalamit – mondhatni következetesen – nem vettek figyelembe: a kérdésben leginkább érdekelt felet, az ottlakó embert. Hiszen ami az építésznek aktív vizuális stresszhatás volt, az az utóbbinak kellemes látvány, egyikük bevallása szerint olyan érzést keltettek benne a díszes házak, mintha erdőben járna. (lásd *Csete*, 1975. 46.) Sőt, a vitából tudatosan zárták ki a nem szakmabeli, azaz nem építész embereket, lakókat (az *Élet és Irodalom* Zárszávéban ezt ki is mondták, arra hivatkozva, hogy nincs elég hely az ilyen jellegű hozzászólások közlésére).

*Weichinger*hez hasonlóan *Heim Ernő* („Gondolatok a Major Máté-Nagy László vitához”) szintén figyelembe vette a léptékváltást, csak hogy nem a paksi épületekkel, hanem a kora-

beli lakótelepekkel kapcsolatban. A paksi kísérletről nem nyilatkozott, ugyanakkor a korabeli panelek épületeknek még a típusait is embertelennek, szerencsétlen léptékűnek tartotta.

Az ornamensekkel kapcsolatban általánosabb kérdések merültek fel, a korabeli építészet esztétikuma vált hangsúlyossá. Pogány Frigyes a kísérlet sikertelensége ellenére kifejezetten az esztétikum mellett szólt, hiszen egy jó alkotáshoz a funkció mellett az is hozzátartozik. *Cserba Dezső* „Más nagypanelt – más tulipánt!” című cikkében Pogány-nal ellentétben élesen elítélte a paksi ornamenseket, mert építészeti hatásokat akarnak kelteni nem építészeti eszközökkel. Márpedig a díszítésnek csak annyi szerepe lehet, hogy a meglévő építészeti hatásokat felerősítse, hiszen „Ha egy épület díszítmények nélkül alapjában nem kielégítő hatású, akkor azokkal együtt sem lesz az.” (*Cserba*, 1976. 62.) A paksi házak összessége szerinte „szervetlen, erőszakos megoldások”-ból áll, amely „nem teljesen kielégítő, de tisztességes eredmény”-hez vezetett.

Preisich Gábor második cikkében („Kételyeim”) ismét a korabeli építészet válságára mutatott rá. Legsúlyosabb tünetnek az igénytelenséget tartotta, ami úrrá lett mindenkin, holott a szépséget is figyelembe kellene venni az építkezésekkor. A kialakult helyzetben az egész társadalom összefogása, valamint az építészek önmagukkal szembeni igényessége segíthet csak. Vagyis Preisich nem a Pécs Csoportot, hanem az egész építésztársadalmat okolja a korabeli ellentmondásos helyzetért.

Finta József, Major munkatársa a Magyar Építőművészetben már a címével is visszautalt a vitát kirobbantó költő második hozzászólására: „Hol az építőművészet?” Finta az építész-szakmát hibáztatta, amiért hagyták, hogy a pécsi ekkora népszerűsége szert. Az építészet problémáit szerinte sem lehet megoldani azzal a fajta elkendőzéssel, hogy tetszetős virágot rajzolnak a falakra.

A vita egyik utolsó hozzászólója, Bonta János („Az iparosított építészet esztétikuma – tézisek”) a korabeli lakásépítés problémáit és azok okait szedte csokorba. Bonta, a többi építészhez hasonlóan, hangsúlyozta, hogy a tömegtermelés és az olcsóság okán az esztétikumról nem lehet lemondani, de kimondatlanul is elítélte a paksi vállalkozást arra hivatkozva, hogy a monotonitást még az ügyes felületkezelés sem ellensúlyozhatja.

Horler Miklós („Gondolatok építészetünkről”) azon kevés hozzászóló közé tartozott, akik vették a fáradságot, és leutaztak Paksra, hogy megnézzék élőben, miről is folyik a vita. Horler kiemelte, a pécsi a népi építészetnek nem a formáit, hanem a szellemiségét vették át, és becsülte bátor magatartásukat, egy másik vitázóval, *Komjáthy Attilával* egyetemben.

A vita összegzése

A vita során tehát a tulipán-dísz csak kiindulópontul szolgált ahhoz, hogy az építészet korabeli sívár, egyszínű, tervezőirodák által uralt világát bírálhassák. Úgy is fogalmazhatnánk: a több év alatt felgyülemlett feszültség áldozatává vált a Pécs Csoport. Mivel az építészek tisztán építészeti eszközökkel, a szerkezet, a konstrukció változtatásában látták az egyedüli utat, de legalábbis az első lépést a problémák megoldásához, úgy gondolták, a házak feldíszítése csak tüneti kezelést jelenthet. Nem vették figyelembe, hogy a pécsi egy olyan épülettípust kaptak, amelyen lényeges változtatást – a rendelkezésükre álló rövid idő alatt – nem tudtak végrehajtani.

A vita súlypontja ezért korán a paksi házak végfeldíszeiről a lakótelepekre terelődött. Mivel az ornamenseket csak járulékos elemnek tekintették, a „szorosabb értelemben” vett építészeti kérdésekről, azaz a házigyári építkezés sajátosságairól, hátrányairól kezdtek értekezni. Nem csak a Bauhaus-örökség létjogosultsága vált vitaponttá, hanem a lakótelepi életmód kellemesebbé tételének lehetséges módzatai, amelyet nemcsak a típusházak sivársága, a tervezőirodák és a megbízók előírásai tettek monotonná, hanem maguknak az építésznek az igénytelensége, mondhatni tespedtsége, amellyel beleenyogtak abba, hogy művészből egyszerű tervezőkké, mesterekké válnak, akik re-

zignáltnan teljesítik a megrendelők kívánságait. Kevesen jutottak el az utóbbi bevallásáig (Preisich Gábor).

Szintén vita tárgya volt a népi motívumok beemelése a modern építészetbe. A válasz – ahogy az ornamentelek létjogosultságánál is – a döntő többségnél, azaz a legbefolyásosabb hozzászólóknál elutasító volt. Sokféle indokot hoztak fel arra, hogy a paksi tulipánokat elítélhessék (idegen elem, nagy a léptékváltás, a hagyományos technikát nem lehet ötvözni a vasbetonnal), a valódi ok azonban az volt, hogy azokat nacionalistának és retrográdnak tartották. Sőt, egyfajta félelem fogalmazódott meg az írások többségében a díszítésekkel szemben, ezért is került elő többször a szecesszió mint előkép. Mintha a korabeli építészek annyira elszoktak volna az ornamentika alkalmazásától, hogy annak megjelenésében egyből fenyegető veszélyt látnak. Kérdés azonban, hogy valóban funkciótlan-e az ornamentals a paksi házakon. Mind Csete 1975-ös tanulmánya, mind a lakótelepről később keletkezett cikkek, vélemények bizonyítják, hogy nem.

A felelősség kérdésében már jobban megoszlottak a vélemények. Nem csak a pécsieket hibáztatták a történekeért, hanem a tömeges lakásépítésért felelős vezetőket, azaz a tervezőirodákat, megrendelőket, valamint az építészeket. Felmerült a lakók szerepe is: olyan társadalmat kell kiépíteni, amelynek lakói megfelelő vizuális nevelésben részesülnek ahhoz, hogy izléssel, szakértő szemmel figyeljék környezetüket, és egyáltalán: megfogalmazhassák igényeiket.

A Pécs Csoport és a paksi lakótelep sorsa a tulipán-vita után

A csoport formalizmussal vádolt műhelyét a vita után feloszlatták, tagjait szétszórták az országban azzal a céllal, hogy kísérletük, eszméik hatástalanok maradjanak. Azonban éppen ezzel járultak hozzá Csetéék és az organikus építészet térhódításához. A csoport 1980-ban újjáalakult, és Csete egyik tanítványa, a később ösztöndíjjal Finnországban tanuló *Erdei András* révén a nemzetközi építészet vérkeringésébe is bekapcsolódtak. 1981-ben már három kiállítást is tartottak, Helsinkiben, Jyväskylä-ban és Stockholmban. A hetvenes évek második felében is minden évre jutott Magyarországon egy-egy dokumentációs kiállításuk, így 1976-ban a békéscsabai Ifjúsági Házban, 1977-ben az ózdi Galériában, 1978-ban Budapesten, a Fiatal Művészek Klubjában, Debrecenben, a DOTE Galériájában, Budapesten a Bercsényi utcai kollégiumban és 1982-ben Gödöllőn. (*Csete és P. Varga*, 1982) Azaz ha szerényebb mértékben is, kisebb nyilvánossággal, de a csoport halatott magáról.

A Városépítés című folyóiratban már 1979-ben részletes, méltató cikket jelentetett meg *Dénesi Ödön* a paksi lakótelep tulipános házairól. 1981-ben több hazai építész megvédte Csetéék kísérletét, igaz, hozzátették, hogy az csak egy lépés lett volna a panelházak problémáinak megoldására. (*Borvendég*, 1981) Ahogy *Kubinszky Mihály* összegezte 1981-ben a tulipán-vita tanulságait: „...Ezt a tulipánvitát az idősebb nemzedék, mely annak idején, ötven évvel ezelőtt, sajátkezüleg vívta az avantgardizmus kemény csatáját, egyértelműen megnyerte. A vita kissé egyoldalú volt, mert a fiatalok alig védekeztek, talán csak a vita során döbbsent rá az ő nemzedékük, hogy mekkora »bűnt« követtek el. Elhallgattak, pedig az első nemzedék még sokáig oltotta az eltévelyedés tüzeit. Még akkor is oltotta, amikor úgy látszott, hogy a tüzet régen el is taposták, s eltaposták vele a homlokzatot díszítő – a vitát kiváltó esetben bizonyára a szándékon túlnőtt – „tulipánokat” is (...) A tulipán azonban mégis kinőtt: Nemcsak itthon, világszerte.” (*Kubinszky*, 1981. idézi *Csete és P. Varga*, 1982. 19–20.) A nyolcvanas évekre tehát a szakmán belül is kialakult egy kisebb csoport, amely értékelte a csoport tagjainak merész újítóképességét.

Az elszigeteltségből való kitörést, és egyben a nemzetközi ismertséget *Jonathan Glancey* 1981-es tanulmánya hozta meg a Pécs Csoportnak. Glancey – Major Mátéval ellentétben – a paksi házakat egy humánusabb környezet megteremtésére irányuló szeren-

csés vállalkozásként fogta föl. Ezzel megkezdődött a pécsiek és egyben a magyar organikus építészet értékelése.

A paksi tulipános házak követők nélkül maradtak: nem épült több olyan épület, amelynek végfalain organikus díszeket próbáltak volna alkalmazni. Mára a tulipánok sem maradtak fenn, 2001-ben levakolták a falakat (Csete, 2001, 17.), de a régi fotók máig tanúskodnak a pécsiek kísérletéről, amelyben a lakótelepeken élők ezreinek próbáltak embe-
ribb, barátságosabb környezetet teremteni.

Jegyzet

(1) *Építész*: Csete György, Jankovics Tibor, Deák László, Kistelegdi István, Kovács Attila, Blazsek Gyöngyvér, Nyári József, Oltai Péter. *Statikus*: Dulánszky Jenő, Major Béla, Brandmüller István, Várnagy Péter, Brandmüller Istvánné. *Gépész*: Bácskay Lajosné, Bácskay Lajos, Kemény Gyula, Pehr Nándor. (Csete, 1975. 52.)

(2) Megjegyzendő, hogy sokan úgy nyilatkoztak a tulipános házakról, hogy nem is látták azokat. A kritikák másik egységes eleme, hogy a paksi házakat egy teljesen kidolgozott, véglegesnek gondolt típusnak tekintik, nem veszik figyelembe, hogy a Pécs Csoport hangsúlyozottan kísérletnek nevezte a paksi házak díszítését, amely több fázisban, fejlődésen ment át.

(3) „Két-három emeletet egy egységes motívummal összefogni: kuszált, színes, szecessziós foltjaival zavaros élményt ad. Mellette a kicsi, babaháznak tűnő ablakok csak később mutatják meg emberi rendeltetésüket. Mint-ha Disneylandben élnénk, ahol a gyermekméretű házakat meseházzá, palotává, várrá dekorálják... Ezekből a szemet kápráztató, nyugtalan hatású házakból egymással szemben álló utcákat akarnak építeni!... Hogy olvadna harmóniába az elmeretezett motívum a csipkézett lombosított fasorokkal?” (Weichinger, 1976. 60.) Hasonló véleményen volt még korábban Ilosvai Ferenc is, aki szerint: „Ha minden ház összes fala mintás, már nem szemet gyönyörködtető színfolt, hanem vibráló, nyugtalanságot keltő közeg.” (Ilosvai, 1975, 5.)

Irodalom

Bartha Attila (1975): A paksi kísérlet. *Művészet*, XVI. 6. 36–37.

Cook, Jeffrey (1996): *Seeking Structure from Nature. The Organic Architecture of Hungary*. Basel – Berlin – Boston.

Csete György (1973): Anyanyelvünkön beszélünk-e építészetünkben? *Művészet*, XIV. 9. 12–13.

Csete György (1975): Hasábok és virágok. *Mozgó Világ*, V. 1. 12., 45–52.

Csete György (2001): *Csete György és Dulánszky Jenő*. Architectura Vallomások, Budapest.

Csete György – P. Varga Kálmán (szerk., 1982): *A Pécs Csoport építészeinek kiállítása. Népművelés – közösgépi művészet II*. Gödöllői Galéria, 1982. április 23. – május 19. Dombóvári Művelődési Központ, 1982. október 4 – 24.

Dénesi Ödön (1979): Egy születő új város: Paks. *Városépítés*, 1979. 1. 15–24.

Glancey, Jonathan: Pécs Group. *Architectural Review*, 1981. december. (idézi: Csete és P. Varga, 1982. 27–29.)

Kubinszky Mihály (1981): A csendes jubileum. *Magyar Építőművészet*, 1981/5. (idézi: Csete és P. Varga, 1982. 19–20.)

Lantos Ferenc (1973): Néhány gondolat a vizualitásról és a vizuális nevelésről. *Művészet*, XIV. 9. 11.

Major Máté (1973): Az emberformáló művészet. *Művészet*, XIV. 4. 8.

Major Máté – Osskó Judit (szerk., 1981): *Új építészet, új társadalom 1945–1978. Válogatás az elmúlt évtizedek építészeti vitáiból, dokumentumaiból*. Corvina, Budapest. (IX. fejezet: Az úgynevezett „tulipán-vita” – Az „Élet és Irodalom” vitája, 387–425. és X. A vita folytatása a „Magyar Építőművészet”-ben (1976), 427–451.) *Magyar organikus építészet* (1992). Velencei Biennálé, Kós Károly Alapítvány.

Forrás

A cikk egy része – néhol hiányosan – megtalálható a Major Máté és Osskó Judit által szerkesztett *Új építészet, új társadalom 1945–1978* c. kötetben, lásd fentebb. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a cikkek időrendi sorrendben állnak. A *-gal jelöltek nincsenek benne a kötetben.

Major Máté (1975a): Nagypanel és tulipán. *Élet és Irodalom*, XIX. 39. 1–2. (1975. szeptember 27.)

Nagy László (1975a): Hol a tulipán? *Élet és Irodalom*, XIX. 40. 2. (1975. október 4.)

Major Máté (1975b): Itt a tulipán! *Élet és Irodalom*, XIX. 41. 5. (1975. október 11.)

Nagy László (1975b): Hol az építőművészet? *Élet és Irodalom*, XIX. 41. 5. (1975. október 11.)

Vadas József (1975): Ellenség-e a panel? *Élet és Irodalom*, XIX. 42. 5. (1975. október 18.)

Kerényi József (1975): Kísérlet a változtatásra. *Élet és Irodalom*, XIX. 43. 5. (1975. október 25.)

- *Ilosvai Ferenc (1975): Az anyagszerűség elve. *Élet és Irodalom*, XIX. 43. 5. (1975. október 25.)
- *Berey Katalin (1975): Nemzeti ihletésű építészetet! *Élet és Irodalom*, XIX. 43. 5. (1975. október 25.)
- *Dr. Szűcs István (1975): Minél több lakást. *Élet és Irodalom*, XIX. 43. 5. (1975. október 25.)
- *Szilágyi István (1975): A paksi kísérlet. *Élet és Irodalom*, XIX. 44. 5. (1975. november 1.)
- *Melocco Miklós (1975): Öt kérdés és kijelentés. *Élet és Irodalom*, XIX. 44. 5. (1975. november 1.)
- *Zöldy Emil (1975): Jellegtelen építészet. *Élet és Irodalom*, XIX. 44. 5. (1975. november 1.)
- *Rév Ilona (1975): Humanizált panel. *Élet és Irodalom*, XIX. 44. 5. (1975. november 1.)
- Hoffmann Tamás (1975): Hagyományok. *Élet és Irodalom*, XIX. 45. 5. (1975. november 8.)
- Preisich Gábor (1975): Modernség. *Élet és Irodalom*, XIX. 45. 5. (1975. november 8.)
- Csete György – D. Blazsek Gyöngyvér – Deák László – Dulánszky Jenő – Jankovics Tibor – Kistelegdi István – Kovács Attila – Nyári József – Oltai Péter – Pálfi Miklósné (1975): Kísérletünk Pakson. *Élet és Irodalom*, XIX. 46. 5. (1975. november 15.)
- Szabó György (1975): Mi lehetne építészetünkben a magyar? *Élet és Irodalom*, XIX. 47. 5. (1975. november 22.)
- Zárószó *Élet és Irodalom*, XIX. 48. 5. (1975. november 29.)
- *id. Dr. Kotsis Iván (1976): Mai építészetünk és a magyar jelleg. *Magyar Építőművészet*, XXV. 2. 58.
- *Granasztói Pál (1976): Hozzászólás a Major Máté – Nagy László vitához. *Magyar Építőművészet*, XXV. 2. 58.
- Gerő László (1976): Vita az építészetről. *Magyar Építőművészet*, XXV. 2. 59.
- Weichinger Károly (1976): A paksi lakóházakról. *Magyar Építőművészet*, XXV. 2. 60.
- Pogány Frigyes (1976): A népi és az új építészet rokonságáról. *Magyar Építőművészet*, XXV. 2. 60–61.
- Cserba Dezső (1976): Más nagypanelt – más tulipánt! *Magyar Építőművészet*, XXV. 2. 61–62.
- *Janáky István (1976): Két felfogás. *Magyar Építőművészet*, XXV. 2. 62.
- Preisich Gábor (1976): Kételyeim. *Magyar Építőművészet*, XXV. 2. 63.
- Finta József (1976): Hol az építőművészet? *Magyar Építőművészet*, XXV. 2. 63.
- Bonta János (1976): Az iparosított építészet esztétikuma – tézisek. *Magyar Építőművészet*, XXV. 3. 58.
- *Heim Ernő (1976): Gondolatok a Major Máté – Nagy László vitához. *Magyar Építőművészet*, XXV. 3. 59.
- *Vadász György (1976): Az Építészet – Szerkesztés. *Magyar Építőművészet*, XXV. 3. 60.
- *Horler Miklós (1976): Gondolatok építészetünkről. *Magyar Építőművészet*, XXV. 3. 60.
- *Komjáthy Attila (1976): Építészetünkről. *Magyar Építőművészet*, XXV. 3. 62.

Az Eötvös József Kiadó könyveiből

A 19. századi ornamentika-teóriák antropológiai vonatkozásairól

Azok az ornamentika-elméletek, melyekkel a 19. század közepétől kezdve oly bőven találkozhatni, több, akkor formálódó tudomány érdeklődésének központjában állottak. Felhasználták őket nemcsak a művészettörténet-írás képviselői, hanem a régészet, a formálódó néprajztudomány, a kultúrhistoria és az érzékeléssel foglalkozó tapasztalati pszichológia művelői is. A század legvégén az ornamentika terepe lett annak a küzdelemnek is, melyet a modern építészek vívtak a mérnöki tudomány művészet-voltának elismertetéséért.

Gottfried Semper stílus-tana, vagy ahogy művének alcímében nevezi: praktikus esztétikája a hatvanas évektől kezdve szinte mindenki számára egyszerű és érthető támpontot kínált az ornamentika kialakulásáról és értelmezéséről. (1) A Semper írásai nyomában vagy fél évszázadon át gazdagon burjánzó ornamentika-tanok azonban a század utolsó évtizedére már nem elégítették ki sem a művészettörténet jelesebb művelőit, sem magukat az építészeket. (2)

A művészettörténet századvégi helyzetét egyszerű képpel jeleníti meg *Alois Riegl* egyetemi jegyzete. „A képzőművészetek történeti grammatikája” című művében írja, hogy a művészettörténet tudományának évszázados „épületén” először az esztétika töltötte be az építőmester szerepét, de ezt az épületet, melynek főhajója az építészet, mellékhajói a festészet és szobrászat voltak, nem egységes terv alapján emelték. Az esztétikát ezért elkergették. Az építés története folytatódott, s az elkergetett esztétika helyére új tervezőmestereket kerestek, akik megpróbálták helyreállítani, úgymond, a „művészettörténet összeomlott épületének egységét”. Az első ilyen építész – így Riegl – Gottfried Semper volt, aki a műalkotást a használat céljából és a technikából levezetve igyekezett meghatározni. Semper módszere azonban Riegl szerint nem vezetett a művészeti alkotás egységének egységes összefoglalásához; valamiféle jelentőségre csupán az iparművészet terén tett szert. (3) Bár Riegl Semper szerepét a művészettörténet épületének tervezésénél csupán az előcsarnokra – az iparművészetre – korlátozza, saját művészeti nézetein azonban igencsak meglátszik a nagy építész elméleteinek hatása. Ilyen hatás például a stílusok grammatikaként való meghatározása.

Riegl ímént idézett művében az egyes művészeti ágak kapcsolódását a történeti grammatikához hasonlítja. Idézem *Rényi András* fordításában: „Régen hozzászoktunk a ’művészeti nyelv’ metaforájának használatához. Azt mondjuk: minden műalkotás a maga meghatározott művészeti nyelvén beszél... De ha van művészeti nyelv, akkor e nyelvnek van történeti grammatikája is, persze szintén csak metaforikus értelemben.”

Riegl metaforája a művészet nyelvéről Semper nyelv-metaforájának továbbfejlesztett változata.

Mit is jelentett azonban ez a nyelv-metafora Sempernél és követőinél, s hogyan változott meg ennek értelme a 19. század legvégén?

Semper 1860-ban tette közzé a stílusok törvényszerűségeiről szóló elméleti művét. (4) Nézetei szerint az ornamentika az építészeti és kézműves technikából fejlődött ki,

a stílusok fejlődése pedig a civilizáció fejlődésének lenyomata. Kezdetei az emberiség – úgymond – „vad” állapotának korába nyúlnak vissza, mely kultúrfokon minden nép keresztül megy. A kezdeti „vad” állapot, valamint a civilizáció végének, az „elvadulás” állapotának jellemzői egybeesnek. A „vadak” díszítőművészetét a geometrikus, sokszorosán ismétlődő minták alkotják, melyek az ősember díszítő-ösztoneiből és munkakultúrájából fejlődtek ki. Semper szerint az ősi emberi tevékenységek, mint például a varrás és fonás, meghatározzák a stílusok formai jellegzetességeit és motívumait. Ugyanakkor általánosabb, szimbolikus értelmet is hordoznak, mivel kifejezik a világban meglévő összefüggéseket. (5)

Semper az emberiség fejlődésével kapcsolatos pozitívista antropológiára, vagy ahogyan akkoriban nevezték, társadalmi tudományra vagy etnológiára építette a maga stílus-tanát. (6) Azonban soha nem elégedett meg azzal a leegyszerűsített fejlődés-rajzzal, melyet – nézeteit félreértve – az ő munkáira hivatkozók számosan hirdettek. Semper művészeti nézeteiben ugyanis jelentős szerepet kaptak a művész-géniuszok korszakokat meghatározó teljesítményei is. Az építészeti stílusokról szólva 1869-ben el is határolta magát kora túlzott determinizmusától. Mint írja, egyes szerzők szerint az építészeti stílusokat nem feltalálták, hanem azok a biológiai fejlődés, öröklés és a különféle irányokhoz való alkalmazkodás révén alakultak ki, nagyjában úgy, ahogyan az egyes növény- vagy állatfajták az organikus világban keletkeznek. Szerinte azonban „a történelem egyesek egymást követő műve, olyan egyeseké, akik megértették korukat, és megtalálták a kor igényeinek megfelelő... kifejezőmódot”. (7) Semper már 1854-ben külön tanulmányt tett közzé a díszítőművészet és építészet viszonyáról. Ebben fejtette ki azt a nézetét, miszerint az építészetben szereplő valamennyi díszítmény vagy a test díszítéséből vagy az ősi háziiparból, annak gyakorlatából ered. (8) Mint írja, a díszítőművészet csak az építészet körében fejtheti ki igazi sajátosságait, mivel az építőművészet voltaképpen „az összes többi művészeti ág együttes kölcsönhatása a monumentális hatású műben, melyet valamilyen irányító eszme fűt át”. (9)

Az ősművészetek és stílusművészet kapcsolatának rendszerét Semper nemcsak írásai-ban fejtette ki, hanem szerencsénkre meg is jelenítette a bécsi Kunsthistorisches és Naturhistorisches Museum épületeihez tervezett külső, illetve belső díszítéseken. E díszítésekhez írott programja ma is leolvasható a múzeum-együttes ikonográfiai rendszeréből. Mint köztudott, a két nagy bécsi múzeum a Semper által tervezett Kaiserforum részeként épült fel a világtörténelem két tartománya, azaz a természet-történelem és az emberi történelem, azaz a civil történelem emlékei számára. (10)

A Naturhistorisches Hofmuseum díszítésének rendszerét Semper *Alexander von Humboldt* tézisére alapozta. Humboldt szerint a fizikai világ történetének megírásához nem elégséges az egyes természeti jelenségek leírása, hanem az írónak érezetnie kell az élet eredendő egységét is. (11) A Naturhistorisches Museum lépcsőházát Semper terveinek megfelelően ezért díszíti *Hans Canon* nagyméretű pannója, „Az élet körforgása”, előterében Kronosszal, az idők urával, s a körülötte kavargó, születő és meghaló élet forgatagával. Ez a múzeum nemcsak a természeti kincseknek volt szánva, hanem itt mutatták be a prehistorikus, bronzkori és vaskori régészet anyagát is. (12) A falak kép- és szobordíszeti mindenütt magára a leletanyagra utalnak. A természeti fejlődés részeként bemutatva kerültek ide az emberi civilizáció legrégebbi leletei, továbbá az egyetemes „Völkerkunde” emlékei. A falakat a világ egyes népfajait ábrázoló pannók és szobrok díszítik. (13) Ennek az emléksanyagának elhelyezését a természettudományi múzeumban nem csak a múzeumi hagyományok indokolták, hanem az is, hogy az etnográfia tudománya ezekben az évtizedekben szoros kapcsolatban állt a történeti-földrajzi kutatásokkal. *Adolf Bastian*, *Friedrich Ratzel* és *Wilhelm Wundt* földrajzi-etnográfiai elméletei voltak ekkor meghatározóak. (14)

A Kunsthistorisches Museum díszítésének ikonográfiai programját Semper 1874-ben tette közzé. A program fentebb kifejtett művészeti nézeteire épül, és az iparművészet va-

lamint a magas művészet kapcsolatát szemlélteti. (15) A múzeum homlokzatainak horizontális tagolásán Semper azokat a feltételeket jelenítette meg, melyek egy műalkotás létrejöttét alapvetően meghatározzák: a materiális alapokat a magasföldszint díszítése szimbolizálja, a művelődéstörténeti feltételekre az első emelet díszei utalnak, míg az atika a nagy művészek, a kiemelkedő individuumok szobrainak van szánva. Semper programírása szó szerint is megfogalmazza, hogy a homlokzatok díszítési rendszerét a stílushistória elveire építi. A három kategória, melyet Semper itt szimbólumokba öltöztetve megjelenít: az anyagszerűség, a kultúrhistória és a személyes kategóriája. A művészeti fejlődés a semperi szimbólumok nyelvén tehát az általánostól az egyedi, az individuális felé irányul. Fontos szempontja az is, hogy a művészet történetét nemcsak egyesek nagy művészi teljesítményeként, hanem a legszélesebb értelemben véve az emberiség civilizációs fejlődésének terepeként kezeli, amely civilizációs fejlődésben fontos helye van az anyaghasználattal és technikával kapcsolatos mozzanatoknak is.

Amíg Bécsben az ornamentikával való foglalkozás jószerivel a céhes tudományosság körén belül folyt, nálunk 1885-től szinte egyedül Huszka József gyűjtései és vállaltan, sőt harcosan historizmus-ellenes nézetei kapcsolódtak össze a magyar ornamentikával. Huszka nemcsak abban volt eredeti, hogy – a kereskedelmi minisztérium támogatásával – szisztematikusan gyűjtötte a nép körében használatos tárgyakról ellesett motívumokat, hanem abban is, hogy ezekre a motívumokra sajátos elméletet épített a magyarok ornamensekben tovább élő, ám lényegében változatlan – azaz történelmen kívüli – ősi forma- és hitvilágáról. Európa kulturális régióival kapcsolatos, fentebb említett képzetek is megjelentek Huszka munkáiban, saját rajztanári műveltségén átszűrve azokat.

A Semper követői által közzétett hatalmas irodalomból, mely a stílusok történetével mint egyben az ornamensek történetével foglalkozik, emeljük ki még a zürichi *Jacob Häuselmann* kézikönyvét. A fejlődés folyamatával foglalkozó kötete bővebb elemzését nyújtja a stílusok kialakulásával kapcsolatos milió-elméleti toposzoknak, melyek első alkalmazását a művészet történetében *Winckelmann*nak tulajdonítja. Mint *Häuselmann* írja, *Winckelmann* éles tekintete vette először észre, hogy az ősi nagy kultúrák, az egyiptomiak, etruszkok és görögök művészetére mily nagy hatással volt a klíma, a szokások, a vallás és a nemzetiség. *Häuselmann* szerint a stílus nem egyéb, mint a formaképzésnek és a művészetnek a kor- és népkarakter által determinált módja, melyet a formák nyelveként kell értelmeznünk, s amely egyben megfelel a természet és anyag követelményeinek is. (16) A művészet keletkezéséről szóló nézetek bevonultak a művészeti és iparművészeti oktatás anyagába. Nemcsak az ornamentika nyelv-jellege vált közvélekedéssé, hanem az erre épülő antropológiai, il-

letve a nemzetek eltérő formanyelvére vonatkozó következtetések is. (17)

Ezen antropológiai következtetések azonban másként hangzottak a hetvenes és más-ként a kilencvenes években. A hetvenes években egyre nagyobb hangsúlyt kaptak a népkarakter és ornamentika összefüggéseivel kapcsolatos nézetek és viták. A vita nem azon kérdés körül folyt, hogy a népi ornamentika valóban tükrözi-e a népkaraktert, ebben ugyanis a vitázó felek többnyire egyetértettek, hanem akörül, hogy a különböző népek ornamentikái kapcsolatban állnak-e a magas kultúrával, vagy sem. A művészettel foglalkozók többsége a művészet e két szférájának összefüggésére hívta fel a figyelmet. Például *Pulszky Károly*, aki a művészettörténeti stílusok, valamint a keleti virágos ornamentika kapcsolatára hivatkozik, amikor lándzsát tör a magyar virágos ornamentika magas-művészeti eredete mellett. *Pulszky* kifejti, hogy a perzsa és török befolyást mutató virág-

és állatmotívumok nem eredeti népi motívumok, mivel azok a magas művészet befolyása nyomán jöttek létre. Nem volt egyetértés abban sem, hogy a kor iparművésze mely korszakhoz vagy stílushoz, motívum-örökséghez forduljon. *Ipolyi Arnold* 1878-ban a Történelmi Társulat nagygyűlésén tartott beszédében például határozottan elutasította a „derűre-borúra” alkalmazott naturalista motívumokat, így a természetes virágok utánzatait, de kora barokk és rokokó divatját is, melyet, mint írja, mindenütt láthat: „itt a zopf, a barock, a rococo ízlés tekerődő, pohosan és púposan csavart alkotásaival, melyeknek azért nem is keresek magyar műnevet”. (18) *Ipolyi* az elsők egyike, aki a népművészet motívumkincsét gyűjti és tanulmányozásra ajánlja. (19) A népművészetről szólva azonban nem valami történelmen kívül esett világról beszél, hanem az a nemzeti művelődésről alkotott képének szerves eleme.

Összefoglalva mondhatjuk, hogy *Pulszky Károly* a népi ornamensek kialakulását, akárcsak *Ipolyi*, a művészettörténeti stílusváltozások időhorizontján szemlélte. A nyolcvanas és kilencvenes évek régészeti és etnográfiai publikációiban azonban egyre inkább e motívumok őstörténeti összefüggéseire esik a hangsúly. (20) Bécsben az elsők egyike, *Moritz von Hoernes* tett közzé az európai prehistorikus tárgyakról olyan monográfiát, mely az ősművészet emlékeit művészetként tárgyalja. *Hoernes* a bécsi Naturhistorisches Museum kurátora volt. 1898-ban jelentette meg a tudománytörténet által korszakosnak nevezett *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa* című művét. (21) Az 1330 illusztrációval gazdagított kötet nemcsak a nyugat- és dél-európai régészeti emlékekről ad áttekintést, hanem Közép-Európáról is. *Hoernes* kiválóan ismerte a magyarországi, erdélyi és délvidéki emlékanagot is.

Hoernes véleménye szerint a művészet őstörténete a tágabb értelemben vett kultúrhistoria tárgya. Vitatja *Max Dvořák* megállapítását, mely szerint a kultúrhistoria csupán egyik „segédtudománya a művészettörténetnek”. (22) Szerinte a helyzet éppen fordított: a művészettörténet csupán segédtudománya a kultúra történetének. *Hoernes* műve azért érdemli meg figyelmünket, mert emlékanagjának tagolásánál legfontosabb iránytűje a régészeti leletek ornamentikája. Ebben a vonatkozásban utal a korábbi ornamentika-elméletekre is, megkülönböztetve a régebbi és újabb tanokat. Az előbbiekről szólva *Hoernes* vitatja *Semper*nek azt a nézetét, miszerint a művészet legrégebbi formáit a természeti népek geometrikus mintáiban lelhetjük föl. Ezzel szemben *Hoernes* nagyjából két egymás mellett és egy időben élő irányzatot különít el az európai művészet első évezeideiben: a geometrikus ornamentikájú tárgyakat, valamint a naturalista képformálás emlékeit. E kétféle típus mögött *Hoernes* szerint kétféle néptípus áll. A geometrikus formakincs a paraszti népeké, melyek vallásos világa jelenik meg a sematikus formákban. E népeket passzívnak és nőiesnek ábrázolja; az agyagedényeket díszítő asszonyok konzervatív világával magyarázza a geometrikus formák állandóságát. Szembeállítja ezekkel a vadászó népek uralomra törő kultúráját, melyet összefoglalóan „Herrenkultur”-nak nevez. E népeket a naturalizmusra való törekvés és antropomorf ábrázolás jellemzi. Ezen csoportok által készített állatábrázolások szerinte többnyire nem a vallásos igényeket elégítették ki, hanem ezekben a profán művészet kezdeteit kell látnunk. A Krisztus előtt 1000 körüli Európa kulturális térképét *Hoernes* három koncentrikus körben elhelyezkedő kulturális zónára tagolja. A legbelső kört a mykenei és görög kultúrkör alkotja a maga gazdag antropomorf emlékanagójával, ezt veszi körbe széles sávban a közép-európai paraszti kultúra övezete. Ezt az övezetet a kevésbé fejlett geometrikus ornamentika jellemzi. A legkülső sávon a nyugati és északnyugati vadászó népek kultúrájának köre helyezkedik el gazdag naturalizmusba hajló állatábrázolásokkal.

A „Herrenkultur” fogalma a germanisztika különböző ágaiban a 19. század második felében bukkant fel, megjelenésének történetével, valamint későbbi szomorú tündöklésével most ne foglalkozunk. Fontos viszont megjegyeznünk, hogy ez a fogalom nem volt ismeretlen a magyarországi archeológia és néptörténet művészetértelmezésben sem. (23)

Hoernes elhatározta magát azoktól a historizáló kutatóktól, akik a prehistorikus emlékeket egyetlen nép történelmének kinyomozására használták fel. Tegyük hozzá, Hoernes valóságos történetet, s nem pedig népmítológiát írt. (24) Fontos megállapítása, hogy a legrégebbi idők – prehistorikus – művészete néhol tovább élt a népművészet formáiban. (25) Az archeológia és néprajz tárgyainak hasonlóságaival az ő nyomán kezdtek Bécsben foglalkozni. Az 1905-ben megrendezett állandó etnográfiai kiállítás kapcsán Hoernes röviden össze is foglalta a képzőművészet történelmében megjelenő legáltalánosabb csoportjait. E szerint háromféle művészetről lehet szó: a régmúlt idők „alacsonyabb” művészetéről, a későbbi idők „alacsonyabb” művészetéről, mely magába foglalja az európai és Európán kívüli „népművészetet”, valamint a történelmi idők magasabb művészetéről. Hoernes növendéke, *Arthur Haberlandt*, az osztrák Néprajzi Múzeum kurátora, néhány év múltán önálló tanulmányokban tette közzé az ősművészet és népművészet formái és felfogásbeli párhuzamait. (26)

Amíg Bécsben az ornamentikával való foglalkozás jószerivel a céhes tudományosság körén belül folyt, nálunk 1885-től szinte egyedül *Huszka József* gyűjtései és vállaltan, sőt harcosan historizmus-ellenes nézetei kapcsolódtak össze a magyar ornamentikával. Huszka nemcsak abban volt eredeti, hogy – a kereskedelmi minisztérium támogatásával – szisztematikusan gyűjtötte a nép körében használatos tárgyakról ellesett motívumokat, hanem abban is, hogy ezekre a motívumokra sajátos elméletet épített a magyarok ornamentikájában tovább élő, ám lényegében változatlan – azaz történelmen kívüli – ősi forma- és hitvilágáról. (27) Európa kulturális régióival kapcsolatos, fentebb említett képzetek is megjelentek Huszka munkáiban, saját rajztanári műveltségén átszűrve azokat. Az uralkodó típusú népek kultúrájának sokféle formakincsét, mint például a mükénéi és krétai leleteken fennmaradt motívumokat Huszka a fentebb említett „Herrenkultur” ideológiája mentén kapcsolta össze a hasonló tradíciójának vélt hun-magyar kultúra formavilágával.

Amikor a Nemzeti Múzeumból kiköltözött az Etnográfiai Osztály, és 1898-ban végre megnyithatta első önálló nagy állandó kiállítását, a leglelkesebben a művészeti írók fogadták. Nem csupán azért, mert végre alkalom nyílt a jelen és közelmúlt népi, paraszti kultúráinak megismerésére, hanem azért, mert egyesek szemében ez az új múzeum voltaképpen a hiányzó prehistorikus emlékegyet mutatja be. *Lyka Károly* például a Budapesti Naplóban ismerteti a kiállítást. Véleménye szerint ez az emlékegyet nemcsak a nép megismerése miatt fontos, hanem szerinte a „néprajz a jelenkor fehér lapjára vetített képe a rég elmúlt időknek”. Másként fogalmazva a néprajz egyben történelmi tudomány is, mely mintegy „transzponálja a múltat a jelenbe”. (28) Az emberiségnek a néprajzi kiállításon szemléltetett fejlődése, az egyetemes etnográfia emlékegyete *Lyka* szerint azt is tanúsítja, hogy „a megélhetési küzdelemben kifejlődött ügyesség és leleményesség hogyan változott át művészetté, hogy a praktikusból miképp vedlett ki a szép. A művészetek és műiparnak dúsán illusztrált története ez abból a korból, amely a rendes műtörténetnek éráit megelőzi”. (29)

A népi és ősi formakincs összeboronálásának fentebb vázlatosan bemutatott esetei, illetve tudományos és tudományosan kívüli divatja egyik kiindulópontja lehetett annak a változó szemléletnek, mely a falu kultúrájára mint valami idegenre és ősire kezdett tekinteni. A falusi kultúra felfedezésének mozgalmait ezek a nézetek erősen determinálták. *Moravánszky Ákos* „Des entfernte Dorf” című tanulmányának találó megfogalmazásával: „a közép-európai művészek közös tapasztalata volt a 19. végén a saját országukban újonnan felfedezett kultúra megragadó élménye. A falu kultúrája egyrészt úgy tűnt fel, mint saját identitásuk organikus része, mely mégis egyben mint megszokott életükkel, a modern várossal ellentétes, idegen világ jelent meg előttük”. (30) Tegyük hozzá, a falu eltávolodásának, egzotikussá válásának jelenségéhez minden bizonnyal hozzájárult e kultúra időhorizontjának eltávolodása is. Szemben például *Pulszky* imént említett egyetemes kultúra-felfogásával, mely a falura mint az egyetemes művészeti mozgások peremvidé-

kére tekintett, az újabb archeológiai analógiák szuggesztíója nyomán a falu mintegy kihullani látszott az ember által még belátható história folyamatából.

Amikor a 19. század végén *Lechner Ödön* és követői számára a népművészet immár ősi vagy időtlen formakincse látszott az építészet megújítójának, ismét előtérbe kerültek a semperi eredetű elképzelések a téralakítás ősi formáiról, illetve annak textilis eredetéről. Semper „Der Stil” című művében egy óceániai kunyhó rajzát közölte annak bizonyágaképpen, hogy a terek lehatárolásának eredete a textil-szerű szövédékek használatára, vagy ahogyan ő nevezi: a „Textrin”-re vezethető vissza. Szerinte ugyanis a teret nem az épület vázát alkotó anyagok, a fa vagy kő formálta meg, hanem a textilművészet. Mint írja: a fal (Wand) eleinte független magától a falazattól (Mauer). A fal szó (Wand) minden germán nyelvben azonos szógyökre vezethető vissza, s a térelhatárolás régi jelentésére és típusára emlékeztet. (31) Sempernek ez az építészet eredetével kapcsolatos elképzelése – melyet az irodalom „felöltöztetés-elméletnek vagy -elvnék” (Bekleidungstheorie) – nevez, ellentétben állt *Karl von Bötticher* interpretációjával, mely az ősi kunyhó első formáját a vitruviusi lombkunyhóban vélte felfedezni. (32)

A „felöltöztetett” falak *Otto Wagner* és *Lechner Ödön* épületeit éppúgy jellemezték, mint *Adolf Loos* terveit. *Moravánszky Ákos* a két előbb említett építész postatakarékpénztári (bécsi és pesti) épületeivel kapcsolatban állapítja meg ezt. (33) *Lechner Hold* utcai házának falai sátorfalakként feszülnek a faragott gerendákra emlékeztető pillérek közé, a kanyargó, furcsa tetődíszek pedig óriási szalagokként repkednek az ég kékje előtt. Az Iparművészeti Múzeum lechneri falformálásával kapcsolatban is felmerült a semperi felöltöztetés-elmélet szempontja. (34)

Amíg a lechneri épületek sátorponyvaszerű falain dús ornamentika burjánzik, ezzel egy időben a modernizmus hangadói számára az ornamentika csupán fölösleges cícomának tűnik. A modern építészek ornamentika-ellenessége sem mentes azonban saját koruk kulturális antropológiájának vonatkozásaitól. Azok az újabb tudománytörténeti elemzések, melyek számba veszik a modern építészet eszmei forrásait, azt is hangsúlyozzák, hogy a modernitás-viták legtöbbször nem is az építészeiről, hanem az ornamentikáról folytak. Az építészet a technika modernizálódásával valahol az alkalmazott és szabad művészetek határán helyezkedett el. Az építészet művészet volta körüli bizonytalanságot jól kifejezi *Hermann Muthesius* 1893-ban megjelent írásának címe: „Művészet vagy mesterség az építészet? (35) Ekkor már legtöbbször úgy vélik, az építészet nem a tradícióból vagy történelemből, hanem pusztán a technikából ered. Ez a felfogás korszakos változásnak tűnt. Az építészet művészet voltának legitimációja immár nem függött a művészeti hagyományoktól. A modernizmus fogalmai köré ugyanakkor sajátos retorikai panelek épültek. Ilyen gondolati panel volt a célszerűség fogalma, mely mintegy feloldozást adott a történeti szempontok érvényesülése alól. Ehhez járultak még a higiénia és a művészeti igazság, őszinteség szempontjai. (36) Az új szemlélet számára az ornamentika immár nem a civilizáció fokának jelzése, mint Semper nyomán korábban vélték, nem is a síkok és szerkezetek szimbolikus megerősítése, mint *Bötticher* nyomán elterjedt, hanem csupán „álca”, „maszk”, a hazugság eszköze. (37) Míg a mérnöki tudományokkal kapcsolatosan használt fogalmak és jelzők egyre inkább hangsúlyozzák e tevékenység intellektuális voltát, s ez az intellektualitás válik az építészet művészet voltának fedezetévé, addig az ornamentikával kapcsolatosan

A századforduló építészeiről szóló programírásaiban és kritikáiban egyre inkább szembeállítják a modern építészet férfias intellektualizmusát az ornamentika retrográd voltával, mely csupán valami női dolog; kerekded formák, hullámok, ívek és vonalak változó divatja: efemer jelenség. Nőies és alacsonyabb rendű, másutt még keleti-esnek is mondják.

használt fogalmak negatív konnotációt kapnak. Az ornamentika kapcsán használt retorikus panelek, jelzők között egyre többször fordul elő, hogy az individuális, önkényes, játékos, kanyargós, divatos, fantáziadús (azaz nem intellektuális). Amikor 1908-ban Adolf Loos büntetthez hasonlítja az ornamentikát, hosszú folyamat ért végkifejletéhez. (38)

Röviden összefoglalva: a századforduló építészetéről szóló programírásaiban és kritikáiban egyre inkább szembeállítják a modern építészet férfias intellektualizmusát az ornamentika retrográd voltával, mely csupán valami női dolog; kerekded formák, hullámok, ívek és vonalak változó divatja: efemer jelenség. Nőies és alacsonyabb rendű, másutt még keletiesnek is mondják. (39) Tegyük hozzá, hogy ebbe a nyelvi leértékelődési folyamatba az etnográfia és archeológia, valamint a kulturális antropológia fentebb kifejtett nézetei az alacsonyabb rendű ornamentikákról, a fejletlen, vagy másként vad népek ornamentális művészetéről is belejátszhattak. Hogy azután a „vadakkal” kapcsolatos toposzok hogyan váltak a tízes évekre egyes művészeti mozgalmak és manifesztációk tárgyává, vagy hogy a „vadakkal” kapcsolatos művészeti fogalmakból hogyan vált a 20. században politikai formációkra használatos történetfilozófiai kategória – gondolok itt például *Lehel Ferenc* különös és elszomorító „Neobarbarizmus” című, általa történelemesztétikának nevezett művére (40) –, további elemzés tárgya lehet.

Jegyzet

- (1) Semper, Gottfried (1860): *Der Styl in den technischen und tektonischen Künsten*. 2 Bde sammt 15 Farbdrucktafeln, Frankfurt a. M.
- (2) Fernández, María Ocón (2004): *Ornament und Moderne. Theoriebildung und Ornamentdebatte im deutschen Architekturdiskurs (1850–1930)*. Berlin.
- (3) Riegl, Alois (1899): *A képzőművészetek történeti grammatikája*. Magyar fordítását lásd Rényi Andrásról www.renyi/riegl-ok.htm, Lásd továbbá: Radnóti Sándor (1989): Későantik és modern. Alois Riegl művészetelmélete. In: Riegl, Alois: *A későrómai iparművészet*. Művészet és elmélet. Corvina. Budapest. 236–237.
- (4) Semper 1. jegyzetben i.m.
- (5) Semper, Gottfried (1980): *Wissenschaft, Industrie und Kunst. Vorschläge zur Anregung nationalen Kunstgefühls*. Braunschweig, 1852. Magyarul: Tudomány, ipar és művészet. Válogatta, szerkesztette és az előszót írta Hans M. Wingler. Budapest.
- (6) Az emberiség fejlődésével kapcsolatos tudományokat éppúgy nevezték társadalmi tudománynak, antropológiának és etnológiának. Lásd: Zsigmond Gábor (1976): Lánzy Gyula és a századvégi evolucionista társadalmi kutatás válaszfűtjai. *Ethnographia*, 1–2., 237–252. Semper biológizmus korának széles körben elfogadott nézeteire támaszkodott. Semper Magyarországon tervezésre is felkérték: Sisa József (1985): Gottfried Semper és Magyarország, *Művésztörténeti Értesítő*. 1–2, 1–10.
- (7) Az építészeti stílusokról (1869). In: Semper, Gottfried (1980): 5. jegyzetben i.m. 102–103.
- (8) Semper 5. jegyzetben i.m., 1980, 105. Semper stílus-tanát legrészletesebben 1860-ban kiadott *Der Stil in den Technischen und tektonischen Künsten oder praktische Aesthetik* című művében fejtette ki. E műve második kiadását használtam. (Buch, Erster [1878]: *Die Textile Kunst für sich betrachtet und in Beziehung zur Baukunst von Professor Gottfried Semper*. Zweite Auflage, München.)
- (9) A díszítőművészet és az építészet viszonyáról. Előadás 1854-ben. Németül megjelent: *Kleine Schriften*. Stuttgart-Berlin. (1884) Az idézet forrása: Gottfried Semper: *Tudomány és művészet valamint egyéb írások az építészetéről, az iparművészetéről és a művészeti oktatásról*. Az 5. jegyzetben i.m. 9.
- (10) A történelem e két hagyományos ága, a *histoire naturelle* és *histoire civile*. A história két tartományának tradicionális felfogásáról lásd: Meijers, Debora J. (1995): *Kunst als Natur. Die Habsburger Gemäldegalerie in Wien um 1780*. Schriften des Kunsthistorischen Museums, 2. Skira. Wien. 105–111.
- (11) A Naturhistorisches Museum Semper által írt programját, az épület belső és külső dekorációs rendjét mélyrehatóan bemutatja Riedl-Dorn, Christa (1998): *Das Haus der Wunder. Zur Geschichte des Naturhistorischen Museums in Wien*. Mit einem Beitrag von Bernd Lötsch. Holzhausen. Wien. 184–199. Semper közelebbi rokonai között több ismert természettudós is volt. Unokaöccse, Karl Semper zoológus, a Würzburgi Egyetem Zoológiai Anatómiai Intézetének direktora, Darwin levelezőtársa volt.
- (12) A képeket kiváló osztrák tájfestők sora, köztük Emil Schindler, Robert Russ, Julius von Blaas, Josef Hoffmann, Albert Zimmermann készítette a múzeum munkatársainak pontos útmutatása, nemegyszer fotói alapján.
- (13) A teljes ikonográfiai programot közli Riedl-Dorn a 11. jegyzetben i. m., Anhang 4. Kulturhistorischer Spaziergang durch die Schausäle, 275–281.
- (14) Kósa László (2001): *A magyar néprajz tudománytörténete*. Osiris, Budapest. 114–118.

- (15) A programot közli Georg Kugler: *Sempers figurales Programm*. In: Kriller, Beatrix – Kugler, Georg (1991): *Das Kunsthistorische Museum*. Die Architektur und Ausstattung. Wien. 37–72 és függelék.
- (16) „Die Form eines Gegenstandes seiner Bestimmung und der Natur seines Materials entsprechen muss”. Häuselmann, J. (1885): *Anleitung zum Studium der dekorativen Künste. Ein Handbuch für Kunstfreunde und Künstler, Kunsthandwerker und Gewerbetreibende, Zeichenlehrer und Schüler höherer Unterrichtsanstalten*. Zürich & Leipzig. Bevezető IV, és 4. Az idézet helye: 160. Häuselmann többek között Owen Jones, Gottfried Semper, Kanitz, Jacob Falke és Karl Bötticher műveit idézi forrásként.
- (17) Moravánszky Ákos (1998): *Versengő látomások*. Budapest. 183–202
- (18) Ipolyi Arnold (1887): *A műipar fejlődése az egyházművészetben. Az alapítandó magyar iparmúzeum javára a Nemzeti Múzeumban tartott felolvasások sorából, I. 1874*. Műtörténelmi tanulmányok. Közrebocsátja Bunyitai Vince. Ipolyi Arnold kisebb munkái. IV. Budapest. 411–421.
- (19) Ipolyi Arnold (1877): *A magyar iparélet történeti fejlődése*. Megnyitó beszéd. A Magyar Történelmi Társulatlak Pozsonyban 1877. augusztus 23. tartott vidéki nagygyűlésén. Klny, Budapest. 25–27. Gervers-Molnár Veronika (1989): *Ipolyi Arnold hímezésgyűjteménye*. A magyarországi hímezés történetének vázlata. Ismét közölve: Ipolyi Arnold emlékkönyv. Szerk. Cséfalvay Pál és Ugrin Emese. Budapest. 164–196.
- (20) Magyarországon az 1876-ban Budapesten rendezett nemzetközi őstörténelmi és régészeti kongresszus előkészítésével szinte egy időben Trefort Agoston miniszter létrehozott egy antropológiai tanszékét, ez azonban főleg az embertani antropológiát művelte. Sebestyén Gyula (1912): *Anthropologia és ethnographia. Ethnographia*, 268–276.
- (21) Hoernes, Moritz (1915): *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa von den Anfängen bis um 500 v. Chr.* Wien. Én a második kiadást használtam.
- (22) Hoernes 21. jegyzetben i. m. Bevezetés VI.
- (23) A lovas népek uralomra törő kultúrájával kapcsolatos művek közül utalunk itt elsősorban Vámbéry Ármin munkáinak szemléletére. Kósa 14. jegyzetben i.m. 90., 254.
- (24) Hoernes 21. jegyzetben i. m. Bevezetés, VII.
- (25) Schmidt, Leopold (1960): *Das Österreichische Museum für Volkskunde*. Weden und Wesen eines Wiener Museums. Wien. 59.
- (26) Leopold Schmidt 25. jegyzetben i.m. 60
- (27) Fejős Zoltán (2006, szerk.): *Huszka József, a rajzoló gyűjtő*. Kiállítási katalógus, Néprajzi Múzeum, 2005–2006. Budapest.
- (28) Lyka Károly (1898): A Néprajzi Múzeum. *Budapesti Napló*, 3. 166. 186–187.
- (29) Lyka a 28. jegyzetben i.m. 187.
- (30) Ákos Moravánszky (2002): Die Entdeckung des Nahen. Das Bauernhaus und die Architekten der frühen Moderne. In: *Das entfernte Dorf. Moderne Kunst und ethnische Artefakt*. Ákos Moravánszky. (Hrsg.) Böhlau, Wien–Köln–Weimar, *Ethnologica Austriaca*, Bd 3. 21–40.
- (31) Ocón Maria Fernandez idézi Gottfried Sempertől, valamint Semper, Gottfried (1851): *Die vier Elemente der Baukunst* című művéből a 2. jegyzetben i. m. 111.
- (32) Bötticher és Semper nézeteinek összefüggéseiről lásd: Emlék márványból vagy homokkőből. *Öt évszázad írásai a művészettörténet történetéből*. (1976) Válogatta, fordította és az előszót írta. Marosi Ernő. Budapest. 75. 301–302.
- (33) Moravánszky Ákos: Méhek és szegecsek. Lechner Ödön budapesti és Otto Wagner bécsi Postatakarékpénztára. *Századvég*, 11.
- (34) Lechner ezek kapcsán ugyan nem a népi textilekről, hanem mint alkalmas építő és díszítő anyagról, kerámiákról beszélt. A Múzeum falain azonban jól elkülöníthető módon láthatóvá tette az épület kő kváderes vázát, valamint e váz közeit kitöltő – díszített – mezőket. A középrizalit ablakai pedig egy széthúzott sátor ajtófüggönyeinek vonalát sugallják. Moravánszky 17. jegyzetben i.m. 189–190.
- (35) Idézi Fernandez, Ocón 2. jegyzetben i.m. 12
- (36) Ld. *Die Maske der Geschichte*. Das „Maschienenornament”: Tauschung, Fälschung, Lüge című fejezet. Fernandez, Ocón 2. jegyzetben i.m. 135–139.
- (37) Moravánszky 17. jegyzetben i.m. 146–147.
- (38) Loos, Adolf (1997): *Ornament und Verbrechen*. Ismét kiadva: Adolf Opel (Hg): *Adolf Loos. Trotzdem. Gesammelte Schriften 1900–1930*. Unveränderter Neudruck der Ertsausgabe von 1931. Wien.
- (39) Megállapításaim a századforduló építészeti irodalmának nyelvezetéről Fernandez, Ocón elemzésén alapul lásd 2. jegyzetben idézett mű.
- (40) Lehel Ferenc (1939): *Neobarbarismus*. Történelemesztétika. A „Nemzeti Művészet” kiadása, Budapest.

A Schmidl-család sírboltja a pesti zsidó temetőben

A magyar szecesszió építésze a technika fejlődésének utolsó, még ártalmatlannak látszó órájában, a békeidők végén, amikor még nem volt nyilvánvaló, hogy ez a változás milyen iramban fogja kiűzni a világból a tradicionális gondolkodás értékeit, egy történelmi percre megpróbálta megállítani az időt.

A pesti Rákoskeresztúri zsidó temetőt 1891-ben nyitja Európa akkor legnagyobb zsidó hitközsége és a Főváros. *Freund Vilmos* tervező a temetőfalak mentén családi sírboltokat javasol. Később, 1903-ban árkádsír-pályázat következik, ezt *Lajta (Leitersdorfer) Béla* nyeri. Tervében a paralel épülő Schmidl-sírbolt formáját sorolja – ugyancsak kerámiaborítással. A századelőn a magyar gazdasági csodának vége: az árkádsor sem épül meg. A módos modern magyar zsidóság már nem tud olyan varázslatos és egységes temetőképet kialakítani, mint a francia, itáliai vagy a spanyol polgárság korábbi sírkertjei. De egy-egy remekmű, amilyen a Schmidl- vagy a Gries-sírbolt, mégis megszülethetett. Zsolnay-kerámia és -mozaikdíszítésük miatt ezek originális művek. Kis volumenű munkák, mégis a sajátos magyar szecesszió csúcsait jelölik – elmaradó nagy állami feladatok helyett.

Történet és leírás

Lajta Béla a boglyaívű-dongaboltozatos, Zsolnay kerámiával burkolt Schmidl-sírbolt közvetlen előzményeként 1902–1903 között építi édesanyja, *Ungár Teréz* emlékoszlopát – még a Salgótarjáni úti neológ zsidó temetőben. A formában alföldi kemencére ismerni. A stíléle szövegmezője fölött szúcshímzett szívet formáló levélornamentika. Ezekben *Nádai Pál*, kortárs szakíró a felmenők mesterségére, a dédapa szűrszabó, -hímző szakmájára vonatkozó utalásokat lát. A *Lechner*-tanítvány Lajta ugyanakkor tudatosan is *Huszka József* néprajzi gyűjtésére, annak friss publikációjára épít. De saját terepmunkán gyűlt folklóranyaga is van: faragások, hímzett párták, építészeti felmérések. Fontos párhuzam: a „Fiatalok”, e kor haladó építészhallgatói, köztük Lajta, ugyanúgy kutatják a néprajzi emlékeket – köztük temetőket is –, mint korábban Angliában *W. Morris* és *J. Ruskin* tanítványai. Lechner Ödön közvetítette elsőként Huszka kutatásait Lajta és nemzedéke felé. És egyszerre az áldatlan magyarországi – áldatlan, később népi-urbánusnak nevezett – víta közepébe kerültek: minek következtében Lechnert és tanítványait háttérbe szorított pályáiv, jobbára kis munkák jellemzik. Utóbbiakat ők ugyanúgy megbecsülik, mint a nagyobbakat, például Lajta a Schmidl-sírboltot.

Schmidl Sándor és *Holländer Róza*, gyarmatárakereskedők számára fiuk, *dr. Schmidl Miklós*, jogász épített sírboltot 1903-ban. A kutatók véleménye korábban megoszlott abban, hogy Lajta Béla (az egyik majolika téglán egyedül a „Leitersdorfer Béla építő” szignó áll), egyedül készítette-e a terveket. A kerámiák a Zsolnay-gyár, a mozaikok *Róth Miksa* üzemének munkái. A temetőfalhoz tapadó, három oldalról szabadon álló sírépület lényegében egyetlen paraboloid-boglyaívre (1) boltozott, egyetlen visszahajló falból formált, melyet oromfal-szerűen zárnak a hátfal és a türkizkék színű kerámia burkolatú kapu-

zatos pártázatos főhomlokzat. A téglalap alaprajzú boltozat alatti kripta is dongaboltozotú. A felső és alsó terek közötti téglalap alakú, függőleges járatot kőlap fedi. A főhomlokzat közepén kétszárnyú kovácsoltvas üvegezett ajtó. Az ajtógerinc fűzfatorzs, melyből lehajló fűzfaág-minta ágazik ki. A burkolat 25 nagyméretű majolikaelemet a befoglaló forma csipkézett rajzú végei és a köztük kialakított fugák hangsúlyozzák. E burkolatmegoldás maga a „ház”, és ez megfelel a német *Gottfried Semper* megfogalmazta Bekleidungstheorie-nak. Eszerint a civilizációk és építészetük állandó kellékei az öltözetek és maszkok. Az 1871-től Bécsbe és Itáliába települő német Semper írta: „Az építészeti stílusok átalakulását mindig olyan újítások készítik elő, melyeket előbb a kézműves művészetek vetettek föl és érleltek, és az építészet azonnal uralmát veszíti, ha mint ma, elszigetelt magát azoktól.” (2)

Amikor Lechner az eklektikával, a historizmussal szembenálló műgyetemi „Fiatalok” példaképe, a szecesszió, az akkori „modernnek” vezéralakja az 1901-es Kossuth-mauzóleum pályázatán tiltakozásul, elvbarátaival (*Zala György* és *Kann Gyula*) együtt kivonul a zsűriből (3), mert nem Lajta-*Telcs-Tóth* korszakos pályaművének, hanem a műtörténet ítélete szerint is a „leggyengébbek közé tartozó” *Gerster-Stróbl* tervnek ítélik az I. díjat. Ekkor alakul ki a birodalom, a hivatal és a magyar stílus állóháborúja. Mert *Kossuth* neve fogalom: egyszerre jelképe a modernnek és a függetlenségnek. A 19. század kultúrája válaszüthöz érkezik, egyik irány a nagyipari mennyiség- és profitorientált termelés és az azon alapuló architektúra. A másik a kézműves technológiára, annak ezeréves tapasztalataira építő, minőségre építő, a környezet-alakítás elvesztett fonalát a középkorban kereső útja. Az előbbi bástyáit inkább a birodalmi centrumok, utóbbiét a perifériák jelentik, olyan helyek, mint Skócia, Katalónia, a még önálló kis német fejedelemségek – például Meiningen – vagy Magyarország. Az összecsapás előbb elméleti síkon tör ki, majd az Osztrák-Magyar Monarchiában kultúrharccá élesedik. Amikor Lechner példaképe, *Feszl Frigyes* Semperral szinkronban a középkorít, az elvesztett Aranykort akarja folytatni a Vigadóban (1859–65), a kritika ugyanúgy támadja, mint ahogyan a „hivatal” 40 év múlva kikezdi Lechner nemzeti modern szecesszió-konceptióját és annak képviselőit, köztük majd Lajta-terveit is.

„Az építészeti alkotás művészi kifejezésének minden kulturális központban azonosnak kell lennie, mivel az életmód és a kormányzati rendszerek hasonlóak. Ezt az érvet elfogadva, fel kell ismerjünk, nincs létjogosultsága a nemzeti stílusnak.” A csúcson álló Wagner itt nem is lepeli: ő egy birodalom építész, maga a központ, mindenkinek a birodalmi kultúrát kell követnie. Amikor Wagner építészetét Lechner asszirként címkézi, a história legagresszívabb birodalmával egyeníti az általánost.

Lechner és körét nem a birodalmi múlt, hanem a birodalom által elveszített eredet feltalálása érdekli. Fellelik, amit *Feszl* csak keresett: *Zsolnay*val a majolikában találnak rá a középkori kézműves hagyományra, hasonlóan, mint *Morris*ék a textilparra, a rézművességre. 1889-ben *Zsolnay Vilmos*sal utaznak Londonba, hogy tanulmányozzák a Kensington Museum indiai-perzsa gyűjteményét. (4)

Hasonló vándor a frissen diplomázott Lajta is: Velencén át Rómába utazik, innen megy német irodákba és az Ibériai-félszigeten és Észak-Afrikában is megfordul. Majd Angliában köt barátságot *Norman Richard Shaw*-val és *Bailie Scott*-tal, a „modernnek” két ottani előfutárával. Első önálló munkái, az 1899-es Lipótvárosi zsinagóga-pályázat a velencei San Marco bazilikát, a Hagia Sophiát kiindulópontul választó, valamint a „Tözsdepalota kétkupolás monumentális” (5) tervei angliai tartózkodása alatt készülnek. És ekkor kitör egy másik stílusvita is, ez részben a zsidó liturgikus gyökerű, részben a nemzeti és nemzetközi építészeti híveinek összecsapása. (6) A legélesebb hangot – rangos zsidó pe-

riodikában – *Meller Simon*, a Szépművészeti Múzeum neves műtörténésze üti meg „Az első díj nyertese is különös, templomhoz nem illő ötlettel akar zsidóstílust létrehozni: reneszánszban gondolt zsinagógáját úgy alkotta össze tisztán csúcsíves elemekből, hogy az egész összhatása arab legyen. (*Foerk-Schömer*) A stíluskeverő konyha ezen ártatlan főztjei közé azonban méreg is került: a «magyar nemzeti stílus» – fiatal építészetünk halálos veszedelme – e pályázaton is felütötte a fejét. Teljesen jelentéktelen, ízléstelen tervek kapták a 2. díjat is. (*Bálint-Jámbor* és Lajta – megj. Sz. Gy.) Nyilvánvaló csak azért, mert stílusuk állítólag magyar nemzeti. Nincs szó, amely ezt a művészeti megtévelyedést eléggé keményen ostorozza. Magyar nemzeti stílus nincs és nem is lesz.” (7) E fogadtatással a templom nem épül meg. A Lajta alaprajz hexagramm-ideája az életműben majd csak az *Epstein-sírkőnél* és a Schmidl-sírbolt bevilágító ablakainak kézműves léptékében valósulhat meg.

Közben szembeszökő az egybeesés: a gyökereket mindkét reménybeli – magyar és magyar zsidó – nemzeti építészeti Keleten kutatja. Noha sajátossága a magyar szecesszióknak, hogy több társadalmi és művészeti folyamatot ötvöz, mégsem békíti össze a táborokat. Ez a „kelet-párhuzam” a nyugati zsidóság és a befogadó nemzetek kultúrájában, földrajzi okok miatt érthető módon, eleve nem adatott meg. Lechner és Lajta mindenesetre német, illetve zsidó származásuktól függetlenül, a modern hívei, és az „újat” az ősi eredetű magyar nemzeti sajátosságok gyümölcsként képzelik el. És épp ekkor a magyar építészek jelentős része német és zsidó családból származik, bírja a németet és más világnyelveket is, szakmailag tájékozódik Európában. Ott elvarátokra is talál, és mint Lechner vagy Lajta, elméleti és gyakorlati tapasztalatait házaikban a formálódó honi stílus kontextusába képes emelni. Fontos hangsúlyoznom: ez a magyar problémakezelés nem követő építészeti, hanem originális, úttörő jellegű architektúra: elfogadása bajos, megoldáskísérletei-vitái máig ívelnek.

Eppen a Schmidl-sírbolt burkolati megoldása, a karakteres rajzú fugaillesztések és a burkolást hangsúlyozó mákgubó vagy inkább gránátalma-csomópontok kérdése is ilyen, a teljesség-problémát fölvető, rendkívüli fontossággal bíró detail-ek. Lajta a kapu mellett olaszorsókat formál, melyekből virtuális indák ágaznak ki. Azért virtuálisak, mert valójában vonalaik nem külön plasztikai elemek, hanem csupán a kerámiatáblák fugái. A termések viszont annyira pontszerű-magasplasztikák, mintha a burkolat tartócsavarjai lennének. *Otto Wagner* parallel épülő bécsi Postatakarékja (1903–07) és Kaiserbad-zsilipháza (1906–07) burkolóelemeit síkból és színben is kiemelt csavarokkal „díszítve” rögzíti. Lajta szimbolikus plasztikát teremt, Wagner funkcionális, oldható szerkezeti kötést – ez lényegi különbség. Az épület „öltöztetésénél” mindketten Semper burkoláselméletének követői, de Lajta – és Lechner is – kötődnek a tektonikus szerkezeti szimbolizmushoz. Wagner Semper-kritikája: „nincs bátorsága ahhoz, hogy elméletét... végigvigye és a szerkezet szimbolikáját pótlékként használta ahelyett, hogy magát a szerkezetet tekintené az építészet össejtjének.” (8) Lechner nem is kívánta ezt, mint ahogyan ekkor még Lajta sem. Wagner már 1895-ben a bécsi Neumann-áruház homlokzatán bevezeti a szerelt elvet (a pirogránit elemeket ide is Zsolnay szállítja (9)). A homlokzat modernista üzenete: ruha az, amit a divat cserélhet, ki- és eldobható.

Ez az új, az egész építészeti megrázó lehetőség heves vitát váltott ki és állásfoglalásra készítetett. Itthon fenyegetésnek tűnt, mellyel szemben Lechner és iskolája határozottan kiállt. Lechner már 1902-ben Szegeden tartott előadásában egészében elítéli a bécsi szecessziót, mert az „minden népies és nemzeti vonatkozás nélkül” alkalmaz asszír formákat. (10) Wagner 1915-ben Pesten jár, előadásában az építészet nemzetközisége mellett érvel: „az építészeti alkotás művészi kifejezésének minden kulturális központban azonosnak kell lennie, mivel az életmód és a kormányzati rendszerek hasonlóak. Ezt az érvet elfogadva, fel kell ismerjünk, nincs létjogosultsága a nemzeti stílusnak.” (11) A csúcson álló Wagner itt nem is leplezi: ő egy birodalom építész, maga a központ, minden-

kinek a birodalmi kultúrát kell követnie. Amikor Wagner építészetét Lechner asszirként címkézi, a história legagresszívabb birodalmával egyéníti az általánost. Talán Wagner (ibériai minták után tervezett) szegecses homlokzatainak páncélat-jellegén, talán a bécsi Postatakarék fém-anyaghasználatán érzékeli a gépszerűséget, a „Mars” vonásokat. A magyar szecesszió építészeinek – nem igazán szakmai – megítélése szerint éppen osztrák nemzeti építészetről egyáltalán nem is lehet beszélni, mert úgymond osztrák nemzet nincs, Ausztria egy német provincia. Jellemző adalék a korabeli Monarchia viszonyainak érzékeltetéséhez: *Koronghy Lippich Elek* – a nemzeti stílus kevés hivatalos támogatójának egyike – Leitersdorfer jelentős építészeti közéleti szerepe miatt német neve magyarosítását kéri, a Lajtorjafalvi formát javasolja, ami a „létra” és a „falu” jelentésű szavak egyesítéséből állna elő. (12) Az építész ezt szülei emlékéhez méltatlannak tarthatta és 1907-ben a Lajta fonetikus változatot választotta. De a Lajta éppen Ausztria-Magyarország határfolyója. Tudatos, identitás-szójáték lehet ez? Mint ahogyan további kutatóandó hipotézis az is: Lechner nyelvi játéka-e Asszír- Ausztria szó-párral leírni Wagner birodalmi-maszkulin építészetét?

A Lechner által támadott Wagner-i férfias princípiumhoz képest a „magyar nemzeti stílus” érezhetően feminin természetű. Gyakran kerámia anyagában és formaalakításában is föld, anyaföld karakterű. Ehhez illő a florális díszítmények preferenciája is. A Schmidl-sírbolt jellemzői: a síkból kiemelkedő váza- és növénymotívumok. Az oromcsúcson egy hatszirmú, Dávid-csillag alakú virág. Alatta három mélyített mező. A szélsők mintha hangszerdoboz (lant vagy hegedű) akusztikus nyílásai lennének, amelyek negatív íveibe szárny-motívumok simulnak. A mély-felületekben mozaik, világos színű – a mélykék mezővel komplementer viszonyú – kerettel és nagy nyíló rózsákkal, melyek az alsó olaszorsói reliefek középtengelyébe komponáltak. Ugyanígy a középső, kapu feletti szív alakú, mélyített mozaikfelület alján is világos tónusú rózsza látható, mely az alatta domborodó „fonott” kerámiakosárból nő ki. A virágra mint középpontra szerkesztett, íves mozaik felirat: „SCHMIDL SÁNDOR”, alatta koncentrikusan a „CSALÁDJA” sor. Az egész homlokzat, a bőrsejtszerű-burkolat és a négy kiemelkedő plasztikai motívum, valamint a négy bemélyedő elem organikus hatásúak, szinte élő-születő szerkezetként hatnak. A sziluett virágbimbószerű, egy frizurát idéző antropomorf női arc kontúrját is sejteti.

A fenti, erős kohéziót, önálló homlokzati kompozíciót mutató keretes díszítés más Lechner-követőnél is megjelenik: *Márkus Géza* kecskeméti Cifra-házán (1902) (13), *Baumhorn Lipót* újvidéki (1909), egeri (1913) (14), valamint *Komor* és *Jakab* szabadkai zsinagógáján (1902). E homlokzatok azonban inkább az indiai architektúra direkt tradícióit, semmint a „magyar ruszini táj”, Kalotaszeg népi motívumait követik. De éppen a Zsolnay-kerámia miatt mindkét út sugározza azt az egzotikumot, amit *Alois Riegl* a népművészeti díszítés és a kelet-kedvelés közti korrelációként ír le: „Miközben távoli korokban és területeken folyt a kutatás az új művészi forma után, a pillantás egyszer csak a népművészetre vetődött.” (15)

És valóban, a Schmidl-sírbolt hasonló a vidéki-piacok/keleti-bazárok mézeskalács-vásárfáihoz. Riegl szerint a népművészet forradalmi-gazdasági alapja a család, „amely nem ismeri a kapitalizmus koncepcióját és a munkát önmagáért értékeli.” (16) Megkapó, hogy a „család” szó a sírbolton ott van valóban. Még különösebb: a családi jómódot a fellengzősen hangzó gyarmatárüizlet – egyszerű szavakkal: belvárosi szatócsbolt – jövedelme biztosította. És ennek felel meg, hogy a sírbolt piros betűs nagymozaik felirata boltcégére is emlékeztet (v. ö. az Ernst Múzeum kapuja feletti mozaik „cégérel”!).

„Barátságos sírbolt: a századelő legeredetibb alkotásainak egyike. Metszete rövid függőlegesekre helyezett parabola, folyamatos vonal a földtől a csúcsig, majd vissza a földre, a kunyhó, a hajlék egybeszabottságát kifejezendő ... vagy díszíti inkább a mézeskalács puhaságával, kerekdedségével.” (17) – írja a sírbolt rekonstrukció műtörténésze, *Dávid Ferenc*. A fal-anyaföld analógia inkább oldalnézetben érvényesül: a dongaív mély-

kék, kötésbe rakott Zsolnay-téglaburkolattal fordul letről fel-fentről le. A párkány helyén – valójában nincs fal és tető találkozás – az öt függőleges hevedert egy vízszintes türkizsín „pánt” zárja. A csomópontokban ismét az oromfalon már látott hatszirmú virág, de a porzók helyén most hatlapú üveg-gúla, amely a belsőben felüvilágítóként is működik, de a zsidó és általános kozmogónia szimbólumaként is megjelenik. Ha e pánt-díszekből egyet kiemelünk, akkor a Lajta által nagybátyjának állított Epstein Sándor-sír-emplék (1903) rokonformájára ismerünk: ezt az őszerejű üstökösformát például a hopi indiánok tollpajzsként, hatalmi jelvényként (18) használják. Analóg ez a forma Lechner Postakaraképnyttára (1899–1901) kakasos/kígyós oszlopfejezetével is, annak elvont, geometrikusan átfogalmazott, kötegszerű változata.

Lajta Béla már a Lipótvárosi zsinagóga pályázatán is alkalmazta a 60 fokos rendszerű hatágú csillagot építészeti jelként (jelige: Rajzolt hexagramm). Említettük: Lajta induló munkáiban a birodalmi ízlést képviselő kritika meglátta a szerves összeköttetést a Lechner-iskola és a „modern” európai irányzatok közt. Ezért is vált a támadások céltáblájává Lajta, és láttuk, e kritika a zsidóság felől is éri. Már jóval előbb, a Dohány-zsinagóga 1854-es pályázatán összecsaptak a jeruzsálemi hosszházas templom és a „keresztházasként” elvetett centrális tér hívei, mert *Förster* tervéhez a Jeruzsálemi Templom bibliai (mű)leírását mellékelte. Hitéleti vita tört ki. Ez 1899-ben kiújult: Lajta zsinagógatervét alaprajzáért (is) támadják: valójában, a csillagalaprajz is centrális templomforma. Az ókorban e térforma keleti, sőt (zsidó) temetői-szertartásépületként is megjelent. (19) Ez nem volt kánon kérdése. Lajta tervben maradt Kossuth- és megvalósult Gries-mauzóleum centrális, Schmidl-család sírkápolnája hosszanti alaprajzú.

Mégis, a Schmidl-sírbolt belül leginkább a ravennai Galla Placidia 5. századi mauzóleumának hangulatát idézi. A kék mozaik a belsőben is kerámiasávokkal tagolt. Ezek aranszegélyűek és fehér színűek itt. A mélyplasztika a mór sztalagtit díszítésre emlékeztet. A pántokon belül és a nagy felületeken mélykék mozaikmezőkben fehér rózsák – igen erős ravennai hatással. Közös, hogy a virágok az égbolt, a Mennyek csillagait is felidéznek. A Dávid-csillag és a hatágú virágok etimológiája *Gerschom Scholem* kutatásai szerint a János Jelenései pecsétjeinek héber betűihez és azok számértékeihez vezetnek vissza. Azt variálták a kabbalisták, mint a jel zsidó viselőjét óvó-védő szimbólumot.

A belső-hátsó főhomlokzat közepén felül számárhátívú, sarkain lekerekített négyszög szövegmező – világoskék márványból. A táblán vörös héber és latin betűs felirat (a szövetségben kapott zsidó nevek párhuzamos héber megjelenítése máig szokás) és felül ó-egyiptomi szárnyas kígyós napkorong címer rajza. Felette nagy aranymozaik-felület, amelyet nyolcfonátú életfa ural. A föld szinte lángol, a palmették hullámanak, e formák szinte az édenkert kapuőreit, az arkangyalok lángpallosát idézik. De zöld színük simogatóvá szelídíti a jelképet. Derűs, tarkán is harmonikus, az európai halál-fogalom tradícióival ellentétes, szinte a születés barlangját felidéző összkép. „Jobb fogékonynak lenni a Rossz iránt, mint merő lustaságból a Jó és a Rossz minden forrása elöl eltömődni. Mert a Rossz eksztázisba hajtva – fordított előjelű önkívület! – egy bizonyos ponton Jóvá minősül át a benne lakozó energia révén...” (20) – idézi *Arthur Symons* írását a szecesszió szellemi hátterét feltáró *Kiss Endre*.

Szimbólumok és etimológia

A korszak új gondolkodását képviselő *Franz Kafka* az áldozat-halál-újjászületés processzust keserű iróniával figyel: „Az eltávozottak árnyai közül sokan csak azzal foglalkoznak, hogy a halottas folyó vizét kóstolgatják, mert az a mi világunkból ered, még érezni benne tengereink sós ízét. Undortól borzolódik ilyenkor a folyó, megfordítja áramát és visszasodorja a holtakat az életbe. Ők boldogok, hálaéneket zengnek, és a háborgó hullámokat simogatják.” (21) E kor embere még méltósággal féli, és reméli is a halált. A kulcsszó az átváltozás, a metamorfózis.

Még a 20. században is él Magyarországon az a méltósággal teli zsidó hagyomány, mely szerint a „tudós tanítónak abból az asztalból készítsék el a koporsóját, amelyen tanult és tanított, a jötevő asztalából, amelyről a szegényeket táplálta.” (22) Archetípusról van szó: asztal-láda-koporsó-gabonatarólról szuszék a világ minden táján hasonlatosak. A Jerusalemi Múzeum több ezer éves kő-összáriuma – beleértve a díszítőrajz napszimbólum-geometriáját is – azonos a „Fiatalok” által századfordulón gyűjtött szuszékokkal. Kelengye-termékenység, gabona-újjászületés, tudás-halál párok különösen jól megférnek egymással az asztal-láda átváltozás jelképében. A rabbi e temetkezését a judaisztika a 13. századig vezeti vissza. *Scheiber Sándor* etimológiája szerint: „A héberben az áron főnévnek négy jelentése van – asztal, frigláda, könyvszekrény, koporsó. Kézenfekvő volt, hogy a különböző tárgyak használatát párosítsák. Már az aggáda, a zsidó legendakincs, értékesíti ezt. Izraelben, a pusztában két láda vonult: József koporsója és a frigláda. Azt szimbolizálta, aki az egyikben pihent, megvalósította mindazt, ami a másikban le van fektetve.” (23) *Scheiber* 1948-ig követi ezt a hagyományt. Lajta talán leginkább letisztult síremléke a *Szabolcsi Miksáné* számára épített, szuszék formájú fehér-márvány szarkofág (1910), megtestesíti a fenti ótestamentumi üzenet igazságát. De Schmidl-sírboltja is furcsa, talán varrógéptetőt (v. ö. a Lajta-felmenők szűrszabók), talán retikült idéző átirata a szent ládának. Utal női ékszerdobozra, Pandóra szelencéjére, de a mítoszok hármás ladáira is, mint amit *Shakespeare* is beemel a ‚Velencei kalmár’ történetébe. „A nő, a bűn, a szerelem – átértelmeződve és számos új jelentéssel gazdagodva válik a szecesszióknak mintegy szimbólumává (...), hiszen, mindezek a fogalmak a kor általános lelki közérzetének a hordozói, annak a lelki közérzetnek, amelyet az »Erős és a Psziché uralma jellemez.«” – hivatkozik *Németh Lajosra Szabadi Judit*. (24) Tegyük hozzá, Lajta temetői művészetének rejtett erotikája szublimált formája annak a nálunk szinte hiányzó direkt szakrális erotikának, amit Freud Bécsben *Gustav Klimt* és *Egon Schiele* művei képviselnek.

A változás forrása kettős: egyrészt általános eredetű, hiszen az egyházi kánonok és tabuk tiltásaitól felszabaduló polgár transzcendens gondolkodása kinyílt, szinkretikus jelleget öltött. Másrészt a művészeti gondolkodást az individuális lehetőségek helyett nálunk inkább *Schmitt Jenő* és a gödöllői művészcsoport által vallott személyiség-idealizmus éri el: „A spirituális művészet az ember jövőendő élete művészete, Lélek, Élet, Szellem uralmának előhírnöke... mely fölemeli az embereket a sárból s újra isteni méltóságra emeli őt, az örök Szépség és örök Igazság erejével.” (25) – írta *Remsey Jenő*.

A kollektív tudattalan aspektusa újabb paradoxont is felvet: a Millenniumnak mint a szecessziótól idegen szellemi környezetnek a kérdését. *Hanák Péter* történész szerint a historizmus reaktíválja a történelmet, azaz az Ezredév eszméje nem tekinthet előre. Fel kell tennünk a kérdést, akkor hogy jöttek létre Lechner érett modern főművei már évekkel 1896 előtt, és később Lajta korai alkotásai egy ellentétes közegben? Magyarazatként Kiss Endre gondolatmenetét idézem: „Ha nem sikerül az egész környezetet a saját képére formálnia, hirtelen maga kezd elútni tőle, s akár egyetlen ilyen remek darab is voltaképpen felhívás egy »Gesamtkunstwerk« kiteljesítésére.” (26) És ez egyben felelet a magyar nemzeti építészeti feminin karakterének kérdésére is, arra, hogy hogyan virágozhatott az egy maskulin birodalmi architektúra ellenséges közegében.

Valójában és pontosabban egy „Gesamtkunstwerk” nem is lehet kizárólag feminin. A magyar szecesszió alkotói az architektúra Monarchia-béli súlyponteltolódását kívánták korrigálni, ugyanakkor teljességre törekedtek. A hiteles építészeti egyik lényeges eleme az ős-létforma, a Teremtő androginitásának megidézése, kiváltképpen a szecesszióé. A nagy megbízások hiánya miatt a bécsi ellenében „feminin” magyar szecesszió az androginitást többször csak a belső terekben, iparművészettel kénytelen megfogalmazni, és nem az építészeti forma- és tömegképzésben.

A magyar szecesszió lágy temetői architektúráját eddig a népművészeti tevékenységek, a társadalmi munkamegosztás női felétől, a guzsalyok, hímzések és kalácsformák ikonog-

ráfíája felől közelítettük meg. De a kozmogónikus és az elválaszthatatlan alkímiai megközelítés legalább ennyire indokolt, nemcsak mert a kemence és az alkímiai vegykonyha ronkonformák. Inkább mert a «királyi művészet» szakrális-erotikus fogalmában benne van a primordiális/prenatális Aranykor és a szent, androgün isteni leszármazásban gondolkodó emberi hit. Ahogyan a király aranyalmája jelöli a bölcsék megtalált követ, úgy lesz az arany szín a primitív törzsek világtengely-rézoszlopától kezdve a szecessziós aranymozaikon át a kor ünnepi belső tereinek díszítéséig mindenütt mágikus-szexuális töltésű.

A sokmagvú gránátalma szimbolikája is a nemi szimbolikához kapcsolódik. A gránátalma fája Tammúz, Adonisz vagy Dionüszosz véréből sarjadt ki, a zsidóknál Rimmonéból. A Szentek Szentjében, Salamon jeruzsálemi templomának legbelső szentélyében, csak ezt a gyümölcsöt volt szabad használni, ennek képe díszítette a főpap ruháját és az oszlopok fejezetét. A Tóratekercset tartó „életfára” is gránátalmát aggatnak (rimon). A gránátalmát a Schmidl-sírbolton használja Lajta Béla (amiben Vámos és Dávid mákgubót látnak), de Lajta kerítések díszeként is alkalmazza a Zsidó Szeretetháznál. E gyümölcs kódomborműveivel is körülfonja a Vas utcai Kereskedelmi Iskola lábazatát vagy a bronz-domborított kaputáblákat. Tehát a víz karakterű növényi létformán a maszkulin arany-nap tűzenergiái által megtermékenyített „áldott” termékenységet ért. E szublimált formában értelmezhetők a Schmidl-mozaik jelképei, a kiegészítőszínek, az életfa egyszerre feminin (virág-termés) és maszkulin (fallikus tengely) együttes, androgyn jelentése: az arany-tűz és a mélykék-víz elemek színbeli/térbeli násza. Társítható még: elnyeletés, befalazás, építőáldozat, szűznemzés, szepiótlen fogantatás, alkímiai menyegző (pl. Zeneakadémia nagyterme). Építészet és társzművészetek központba állított teremtő/erotikus szimbolikája a századforduló összművészet-eszményének következménye.

A temetkezési szertartásépületek különösen alkalmasak az emberiség dimenziójú eszkatológikus átváltozást az egyéni élet síkján megragadni. A metamorfózis fontos állomása volt, amikor az ókori zsidóknál már a fal-lakó, a theraphim, a házibálvány képében élt tovább az építőáldozat. Transzcendens kérdésekben vagy hétköznapi jóslatokért hozzá fordultak a lakók. A Teráf jelentése megtartó, gondozó, fenntartó, ember formájú bálványkép volt, az archaikus idők emberáldozatának szublimációja, amelynek őshagyománya az elsősülött fiú feláldozásához kötődött. A Schmidl-sírbolt fal-hulláma, annak a fehér fugákkal is erőteljesen hangsúlyozott „falazott” kerámia-burkolata ezeket az üdvörténeti dimenziókat is megidézi.

A szecesszió korának „magyar nemzeti” építésze rálátott a vallások kialakulására és szimbólumaira, azok összefüggő gyökereire. A korszak új tudomány-vallásokat hozott létre, többek közt a teozófiát, antropozófiát, mazdaznant és magát a judaizmus neológát is. Az új század utópisztikus szellemisége is ott van az építészet merész szimbólumhasználatá mögött. De a középkor keresztény teológusa és a századforduló utópista ideológusai (például Schmitt Jenő) „figyelmen kívül hagyták azt a tényt, hogy az emberi faj nem volt kész arra, hogy tömegesen transzcendentált mesterré váljon... Ha igaz, hogy a szexuális energia átirányítása megvilágosodáshoz vezet... az erőltetett szűziesség a megvilágosodás megértése és vágya nélkül, káoszt, frusztrációt és háborúskodást idéz elő... Ha Vénusz nem mérsékeli Mars éles kardját, és nem változtatja azt a nemzés eszközévé, akkor elkerülhetetlenül a halál eszközévé válik.” (27) – írja Alan Oken. A Monarchia csak Saturnus uralma alatt egyesítette Mars és Venus építészetét és nemcsak az I. világháborút szüli meg, de innen származik az építészet modern mozgalma is: „A modern építészetnek nem csak az építész személyét illetően kulcsszava a struktúra, de tárgya vonatkozásában is... azokra az új makroszerkezetekre gondolok, melyek megszületése a modernista építészet talán legnagyobb vívmánya... A lelki struktúra azonban, mivel elrendez és megszilárdít, egyszersmind el is zárja a cselekvés más útjait: determinál.” (28) A magyar szecesszió építésze a technika fejlődésének utolsó, még értelmetlannak látszó órájában, a békeidők végén, amikor még nem volt nyilvánvaló, hogy ez a változás milyen

iramban fogja kiüzni a világból a tradicionális gondolkodás értékeit, egy történelmi percre megpróbálta megállítani az időt. Ellentmond Otto Wagnernek és Adolf Loosnak, más irányba indítaná az embert. Új környezetet épít, mely régi hiteket, tudást, ösztönös és mitikus erőket tud integrálni az új század új emberének gondolkodásába. Újjászületést jelző termékenység, orgiasztikus és növényi motívum, megannyi kép: mely egygyéfort a kor építészeti meséivel.

Az ősi világmodellek mítoszaiban megkülönböztetett figyelem tárgya a „Rossz”-at, a „Véget” jelképező földrajzi hely: (mocsár, gödör, szakadék, útkereszteződés) is. Ezek határán ösvények, hidak, létrák, lépcsők, kapuk, ajtó, küszöbök állnak. Őreik a sárkányok, szörnyek, ragadozók és fenevadak. A legősibb kultúrhéroszokról szóló mítoszok hősei vándorútjuk során ilyen szörnyek ellenében viszik véghez világformáló tetteiket. A hősosz maszkulin jellegének felel meg a napsugár fegyverváltozata, a lándzsa. Lajta Béla a Kossuth-mauzóleum 1901-es pályatervén a kupola tetejére kopjafa motívumot, a kripta hátsó bejáratához földbe szúrt lándzsát tervez. A magyar szecesszióban a lándzsa és a kopjafa közvetve és direkt módon is megjelenik: *Kós Károly* épületeinek túhegyes tornyaiban, Lechner tetőépítményeiben és -ornamentikáiban. Ezek a temetkező-feltámadó mágia tipikus kellékei. A hős fegyverét minden kultusz a halottal együtt temette. Amikor kerámia-virágbibék, porzó-lándzsák, pávák és kakasok lepik el a tetőt, a fallikus/növényi termékenység-szimbólum az újjászületést hirdeti. A kakas széles körben éberség jelkép, mint „hirdető” az Újtestamentumban is kulcsszerepet kap.

Összegezve: torony-lándzsa-kalász és kupola-boglyakemence-cipő androgün egységet alkotnak a szecesszió szimbolikájában. Lajta sírépítményeken, Kossuth-mauzóleum tervén, a Gries- és Schmidl-család sírboltján alkalmaz boglyakupola formát. Utóbbi forgástest az ősi gabona-tárolók, edények és kemencék alakjaként a tüzes-ferfi és a földanya-női princípiumok együttese: ez koncepciónk lényege. E sírokban a magyar múlt épületszerkezetei, az ősi kultúrák, a magyar és a keleti folklór szimbolikus elemei ötvöződnek, és felragyognak a kerámia- és mozaikművészet építészeti lehetőségei. A magyar szecesszió temetői művészete azért is kiemelkedő érték, mert tárgyai kisarchitektúrák lévén, kevésbé determináltak a szerkezeti és funkcionális kötöttségektől. Lajtánál a magyar népi formakultúra és a zsidó hagyomány is magasművészetté emelkedik: építészet és szobrászat, mint az ember vertikális törekvéseinek szimbolikus toposzai, egységet alkotnak a felület organikus mintázatával. A magyar századforduló temetői művészete sűrítve hordozza az egész szecesszió vágyát: Isten példáját követve a formában újjáteremteni a törvényt.

Még a 20. században is él Magyarországon az a méltósággal teli zsidó hagyomány, mely szerint a „tudós tanítónak abból az asztalból készítsék el a koporsóját, amelyen tanult és tanított, a jötevő asztalából, amelyről a szegényeket táplálta.” Archetípusról van szó: asztal-láda-koporsó-gabonatóroló szuszék a világ minden táján hasonlatosak.

Jegyzet

(1) Gerle János (1989): Boglyakupola, boglyaív. In: *Sub Minervae Nationis Praesidio*. ELTE, Budapest. 170–179.) c. munkájában elemzi e szerkesztő vonalnak a kultúrtörténetét, különös tekintettel a magyar szecesszió példáira.

(2) Eggert, Klaus (1978): Gottfried Semper. In: Plunser, Ulrike – Steiner, Eggert Klaus: *Friedrich von Schmidt, Gottfried Semper, Carl von Hasenauer*. Wiesbaden. 81.

(3) „Át kell csapni... minden hozzánk kopott nyelven beszélő, idegen, magyartalan, elavult formákkal bibelődő stíl-korláton... Hiszen Kossuth Lajos egyet jelent a haladással, az utánzás megvetésével, a régi rosszból való kiemelkedéssel, egyet az újjal, a reformkorral, a maga-megismeréssel...” Lázár Béla, *Magyar Nemzet* (1903) Márc 22–27. In: Vámos Ferenc (1970): *Lajta Béla*. Akadémiai, Budapest. 54.

- (4) Mattyasovszkyné Zsolnay Teréz (1963): *Zsolnay*. Corvina, Budapest. 155.
- (5) Vámos, i.m. 42.
- (6) A pályázatot nemcsak a magyar nyelvű sajtó, de a kor kitűnő pesti német lapja, a Pester Lloyd is recenzálta: 1899. 3. 6.
- (7) Meller Simon (1900): *A Bp-i Izraelita Templom*. Izr. Magyar Irodalmi Társ. (IMIT) IX. Évk. Budapest. 280–86. Az idézet vége a Lechner-szállóigévé lett Széchenyi-parafraízist – Magyar formanyelv nem volt, hanem lesz – tagadja.
- (8) Wagner, Otto (1885): *Das Werk des Architekten*. Böhlau, Bécs, Köln, Graz, I. kötet, 270.
- (9) A mintadarabok Romváry Ferenc kutatásai szerint egy pécsi vasvárosi villa homlokzatába építve láthatók. (*JPM Évkönyve*, 32, Pécs. 987., 163–224.)
- (10) Moravánszky Ákos (1998): *Versengő látomások*. Vince Kiadó, Budapest. 199.
- (11) Moravánszky, i.m. 199.
- (12) Biraghi, Marco (1999): *Béla Lajta/ornamento e modernitá*. Electa, Milano. 15.
- (13) Márkus Géza Freund V.-nál kezd, Komor és Jakab társaként építi a Népoperat. Munkássága feldolgozatlan.
- (14) Hadik András – Szegő György (1999): *Baumhorn Lipót*. Magyar Zsidó Múzeum – Architart. Budapest. 17. és 20.
- (15) Riegl, Alois (1884): *Volkskunst, Hausfleiss, Hausindustrie*. Braumüller, Bécs. 3. füzet, 173.
- (16) Moravánszky, i.m. 201.
- (17) Dávid Ferenc (1999): Lajta Béla: Schmidl-sírbolt. *Új Magyar Építőművészet*, 1. 11.
- (18) Hoppál – Jankovics – Nagy – Szemadám (1988): *Jelképtár*. Helikon, Budapest. 47. (Carl G. Liungman után), illetve Szegő György (1996): *Teremtés és átváltozás*. HG és Társa, Budapest. 65.
- (19) Brandenburg, Hugo (1998): *Die Kirche. S. Stefano Rotondo in Rom*. Gruyter, Berlin – New York. 3–61. ill Ritz Sándor SJ. (1973): *A Templom*. La Roccia, Roma. 58. és Szegő Gy. (2000): A S. Stefano Rot. az égi-földi kommunikáció háza. In: *Új Atlantisz felé*. Ludwig, Budapest. 98.
- (20) Kiss Endre (1984): *Szecceszio egykor és ma*. Kossuth, Budapest. 141–142.
- (21) Kafka, Franz (1989): *Az én cellám*. Magvető, Budapest.
- (22) Lewinsky, Y.-T. (1970): *Encyclopedia of Folklore, Customs and Tradition in Judaism*. Tel-Aviv. 34.
- (23) Scheiber Sándor (1996): *Folklór és tárgytörténet*. Makkabi, Budapest. 875.
- (24) Szabadi Judit (1979): *A magyar szecceszio művészete*. Corvina, Budapest. 113.
- (25) Kiss, i. m. 153.
- (26) Kiss, i. m. 157.
- (27) Oken, Alan (1998): *Amint fent, úgy lent*. Bantam Books Inc. Hamvas könyvek, Budapest. 185.
- (28) Szegő György (1984): *Modern építészet és asztrológia*. Magyar Építőművészet, Budapest. 6.

*A Nemzeti Pantheon Alapítvány megbízásából a sír-
emlék-rekonstrukciót a Kőnig és Wagner Építészek
Kft. végezte. Vezető tervezők: Kőnig Tamás és Wag-
ner Péter építészek, tervezők: Dávid Ferenc művé-
szettörténész, Csáky Klára restaurátor, Bucsy Kata-
lin, Fixek Mónika, Ország Attila, Tényi András építé-
szek, Koczka Terézia statikus.*

Rozsda Endre ornamentális festészete

„Azt álmodom, hogy olyan világban élek, ahol az idő dimenziójában járhatok, előre, hátra, föl, le; ahol felnőttként járhatok abban az időben, ahol a valóságban gyerek voltam.”

Rozsdát már gyerekkorában is hatalmába kerítette egy-egy forma. Erről így nyilatkozik: „Amikor egészen kicsi voltam, például mindig női cipőket rajzoltam. A szobám egyik falára, úgyhogy minden két hétben le kellett meszelni a falat, hogy újra rajzolhassak. De mindig ugyanazt rajzoltam. A cipőkorszak évekig tartott. Ez volt a pályám főlavató pillanata. Különböző cipőformákat rajzoltam. Rajzoltam, szépítgettem, játszotam ezzel a formával. Amikor a felnőttek azt kérdezték, mit akarok később csinálni, mindig azt feleltem: festő leszek. De mindenki erősködött, és azt kérdezte: nem cipész leszel? (...) Ez a forma plasztikusságában érdekes, talán mert a női testre hasonlít. Nagyjából természetes méretben rajzoltam cipőket. Ötévesen cipőkről álmodtam, és „föltaláltam”, hogy hátulról látom őket. Büszkén mutattam a rajzot mindenkinek. A szüleim azt mondták: ez semmi. Eddig cipőket rajzoltál, ez pedig egy váza, egy forma (...), ez most már így semmi. Senki nem értett semmit. Ötévesen már meg nem értett festő voltam! (...) Majd hat és fél, hétéves koromban, női profilokat kezdtem rajzolni, füllel, vagy fül nélkül, különböző frizurákkal. Bal oldali profilokat, és egy bizonyos kortól jobb oldaliakat (...), ez néhány évig tartott.” (1)

Rozsda szavaiból kiderül, hogy már gyerekként is milyen elszántan ismételt egy-egy neki tetsző formát. Pályája kezdetén látvány alapján festett, nem vonatkoztatott el a valóságtól. A nagy felismerésre, miszerint „nem kortársa önmagának”, Bartók Béla egyik hangversenye döbbsentette rá, amelyet Párizsba indulása előtt hallott a Zeneakadémián. Bartók feleségével saját művét adta elő (Zene húros hangszerekre, ütőkre és celestára’), ami teljesen elbűvölte Rozsdát, ráadásul olyan helyen ült, ahonnan jól láthatta Bartók kezét. A hangverseny után csak futott az utcákon át egészen a Gellérthegyig, majd rájött, ahhoz, hogy igazán jó festő legyen, önmagában kell kutatnia. Ezzel a szellemi töltettel indult el Párizsba 1937-ben, ahol lassan, de biztosan képein kezdtek kibontakozni azok a jellegzetességek, amik későbbi festészetének alapjául szolgáltak.

Az 1938–1943 között fokozatosan merített a szürrealizmusból, szimbolizmusból, fauveizmusból. Ez utóbbi kettőnek jellegzetes példája a ‚Pipant’ (1938), illetve az ‚Álomkatona’ (1938) című képe. Míg a ‚Pipant’ a fauveizmus keveretlen színeinek éles kontrasztjára épít, az ‚Álomkatona’ egyfajta misztikus ködön átsejtlő világot céloz meg. A zöld ködfátyol mögül felderengő férfi vörös fejfedőjén, állán és halántékán csillagmotívumok tűnnek fel, valamint rejtett motívumként bekarcolt spirális ornamentumok jelennek meg a sapkáján. Ugyanígy négyágú csillag, de alárendeltebb szerepben tűnik fel az ‚Alak csillagokkal’ (1949) című tusrajzon, melynek fő díszítő elemei a hajtűcskek tekervényei. Többágú csillag jelenik meg a ‚My Aunt, the Beautiful Olga’ (Gyönyörű Olga nagynéném) (1972) című tusrajzán.

Lírai absztrakcióhoz áll közel a ‚Félhomályban’ (1942), az ‚Almaágy’ (1942) és az ‚Egy pohár víz vigyázza a hernyó születését’ (1943) című képe. Ezekben a festményeken látható először az élénk színekkel kitöltött kerek forma, amely később többek között ‚A magyar korona’ (1978) fő alkotóelmévé válik.

Az ‚Egy pillangó elpusztulása és halála’ (1941) című képén, illetve ‚Az Igaz királyá’-n (1942) a képmező nagy részét elaprózódó formák kerítik hatalmukba, ami későbbi mű-

vészetének alapját fogja képezni. Az előbb említett képen a bal oldali színes alakzat mint-ha közepén összefogott tarka fonalak együttese lenne. Hasonló forma tűnik fel az 1945 körül készített „Nonfiguratív kompozíció”-jának részeként. Az „Igaz királyá”-n, mely első forgatható képe, jelennek meg a mozgást érzékeltető széles ecsetvonások. Pár évvel később, mint ahogy a többi motívum is, a vonalak vékonyabbakká és kisebbekké válnak, különleges faktúrát adva a képeknek. Egyes festményeit apró vonalak sűrű hálója determinálja, míg más művein fátyszerű, finom réteget képeznek.

Alkotásmódjában Rozsda a szürrealizmushoz állt közel, átvette az automatizmust és a formák asszociatív egymásmelléhelyezését, így térben és időben szabad mozgást kapott a művész. Erről így írt: „Azt álmodom, hogy olyan világban élek, ahol az idő dimenziójában járhatok, előre, hátra, föl, le; ahol felnőttként járhatok abban az időben, ahol a valóságban gyerek voltam. És most gyerekként vagyok öreg. (...) Meg nem született gyermekek szundikálnak, megöregedve, hamuszín szakállal elhagyott parkokban, melynek fáit még el sem ültették. Régóta halott koponyákban új gondolatok születnek távoli múlt felé tartva, de ez a múlt számunkra még a jövőben van. Nagymamák és unokák ugyanolyan korúak. A felnőttekből gyermekek lesznek, és az öregek megfiatalodnak.” (2) Az alkotás folyamata nála két lépcsőből áll. Az első fázisban teljesen ösztönösen alkot, egyetlen célja van, hogy eltüntessen a vászonnól mindent, ami fehér, mindent ami zavaró. Foltok, növényi- és csipkelenyomatok kerülnek ekkor a vászonra. A festéket nagy ecsetvonásokkal viszi fel a felületre. A koloritot nem alakítja tudatosan, válogatás nélkül kinyomott festékeket használ, vagy amit épp a palettáján talál. Az alkotás első lépcsője után kezd kibontakozni a kép lényege. A második fázisban szüntelenül keresi a képet alkotó színek kapcsolatát, és az így kialakult formák összefüggéseit. Majd *Kandinszkij* fordított képeinek nyomán folyamatosan forgatja festményeit, míg meg nem találja azt az oldalt, ahogy befejezi. (3) Ekkor dől el a kép egyensúlya. A kép ekkor még „nem döntött színeiről és mindig lehet, hogy egy képből nem lesz semmi.” Ezután a véletlenszerű foltokban formákat fedez fel, és ezeket konkretizálja. A vonalakkal körülhatárolt, illetve a csak kolorit által meghatározott formák bonyolult szövedékét irányok meghatározásával és a színek súlyozásával rendszerezi.

A negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején kezdi felvenni festészetének sajátos és meghatározó stílusjegyeit: a kép felületén kaleidoszkópszerűen kibontakozó ornamentális szövetstruktúráként megjelenő apró, sűrű motívumhálót. Ezek a motívumok az észlelt tárgyi világ Rozsda által átlényegített emlékképeiként jelennek meg. 1957 után a tudatosság fogja meghatározni az alkotásait, amit a kép elemeinek struktúrákba való rendezése is bizonyít.

Síkban rendezett geometrikus formák sokasága veszi át a hatalmat képein, így teremtve bonyolult faktúrákat. A faktúra további transzparens rétegeit képezik a visszatérő motívumok, a csipke- vagy növényi lenyomatok, illetve a rejtett szkripturális elemek. Kompozícióin a mozgásirányok érzékeltetésére a futurizmus által lefektetett módszereket is kamatoztatja.

Rozsda ornamentikája két csoportra osztható: egyrészt geometrikus, másrészt organikus motívumokból építi fel a képet. Mint ahogy láhattuk, 1942-től fokozatosan bővül ornamentum-készlete. Míg egyes elemek már ebben a korai időszakban meghatározzák a kép felépítését, mások ugyan megvannak, de csak az idő múlásával kapnak kiemelkedő szerepet oeuvre-jében.

A „Haláltánc” (1946–1947) című képét – melynek nyilván a háború borzalmi szolgáltatott alapot – vonalak és formák bonyolult szövedéke hálózza be, melyek leginkább növényi szövetekre, emberi vagy állati belsősegekre hasonlítanak, amely között itt-ott fel-tűnik egy-egy apró csontváz és koponya. Hasonló, belsősege emlékeztető forma uralja a „Nonfiguratív kompozíció” (1948) nagy részét, melyet mintha tengeri állatkák, illetve medúzaszerű élőlények tartanának fogva.

Nosztalgiaira való hajlam mutatkozik meg a ‚Nagyanyám lornyonya‘ (1947) című képén (4) melyen a megszokott festői fogások – apró rovátkák – mellett először alkalmazza organikus, hólyagszerű befoglaló formák együttesét. A lornyon a kompozíció bal felső sarkában jelenik meg.

1955-ben készült az ‚Apa és anya a fiákeren‘ című festmény, mely stílusában teljesen eltér az előző alkotásoktól. A festményen elbeszélés mentén bontakoznak ki a nosztalgikus gyermeki múlt szereplői, helyszínei, kiragadott pillanatai. Az idő és a tér fragmentumai színes formák segítségével kapcsolódnak egymásba. Rozsda mellőzi a perspektívát, mélységet csak a családi vacsora asztalának lapja mutat, a szereplők és tárgyak víziószerűen, sematikus formában jelennek meg. Két jellegzetes ábrázolást örökített tovább ebből a festményből, az egyik a küllős kerék, a másik az arc nélküli fejek csoportja. A küllős kerék ezen az ábrázoláson még a fiáker, illetve a bicikli alkatrészét képezi, de később elszakadva eredeti rendeltetésétől, mint önálló motívum jelenik meg a festményeken (‚Ikon‘, 1975; ‚Kerek‘, 1971, ‚Mademoiselle Pogány‘, 1973) Apa és anya alakja a jobb alsó sarokban gyermeki egyszerűségben megfestve tűnnek fel. Rozsda megfosztja a kép szereplőit egyedi vonásaiktól, csak ovális fejeket láthatunk. A családtagokat később még leegyszerűsítettebb formában ábrázolja. Erről így nyilatkozott: „Mikor festek, gondolkodom valamire: egy fára, egy építészeti formára, egy emlékre, vagy egy középkori koronára. Például van egy ovális forma, amely gyakran jelenik meg képeimen. Ez a forma legelőször is az anyám arca volt, azután színpolttá vagy egy görbe vonallá lett. Ezt a formát magamban hordom.” (5)

Ugyanilyen arcnélküli emberek dominálnak a ‚Bizánc‘ című festményen.

Előfordul, hogy Rozsda meghagyja az arc jellemvonásait, és bár ezek különbözőek, mégis motívumként hatnak az ismétlések által egy-egy kép erejéig (‚Jövendő kísértet‘, 1976; ‚Imádság‘, 1993; ‚Vádoló kísértet‘). A ‚Kedvesem portréja‘-n (1981) az arc rózsaszín fátyolréteget képez az ornamensek felett, csak a két szem és száj konkretizálja a formát. Az arcokon kívül előszeretettel alkalmaz álarcokat is, mint a ‚Mohácsi karnevál‘-on (1995-1999), amelyen busó maszkok tűnnek fel itt-ott, a címnek megfelelően. Hasonló maszkyszerű arcokból építi fel a ‚Cimborák‘ című festményét.

Gyakran fordul elő Rozsda alkotásain a gyöngy, amely először nem festményein, hanem grafikáin kap kiemelkedő szerepet. Egyik korai rajzán (‚Alak‘, 1945 k.) egy nő jelenik meg, akinek rendkívül hosszúra nyúlt nyaka vetekedhetne a burmai zsiráfnyakú hölgyek nyakával, de velük ellentétben nem sárgaréz karikákat visel, hanem gyöngyöket. A ‚Nő az ablaknál‘ (1953) ceruzarajzon a gyöngysor immár valóság-hű formában ékesíti a nyakat és díszíti a kesztyűt. Ezekon az alkotásokon a gyöngy a női szépség kellékeként tűnik fel. Rendkívül dekoratívan jelennek meg továbbá a már szinte absztraktnak mondható ‚Kincsek‘ (1955) című rajz alkotóelemeiként. A ‚Szürrealista mese‘ (1955), a ‚Lágyuló balusztrád‘ (1955) rajzokon az architektonikus elemek dekorációját képviselik. ‚Textúra‘ (1956) című rajzán hol önálló elemként, hol a volutás oszlopfők között bukkan fel. A ‚Kiskutyám II‘ (1958) egymás után felsorakoztatott gyöngyszemei már a vonal sze-

Alkotásmódjában Rozsda a szürrealizmushoz állt közel, átvette az automatizmust és a formák asszociatív egymásmelléhe-lyezését, így térben és időben szabad mozgást kapott a művész. „Meg nem született gyermekek szundikálnak, megöregedve, hamuszín szakállal elhagyott parkokban, melynek fáit még el sem ültették. Régóta halott koponyákban új gondolatok születnek távoli múlt felé tartva, de ez a múlt számunkra még a jövőben van. Nagymamák és unokák ugyanolyan korúak. A felnőttekből gyermekek lesznek, és az öregek megfiatalodnak.”

repét is átveszik. Ezeken az alkotásokon a gyöngysor uralkodik, míg festményein a gyöngyszemek önálló elemekként jelennek meg. Először kissé stilizált formában, alig észrevehető motívumokként tűnnek fel képein (‘Élénk és ritmusos’, 1969; ‘Saphirogramme’, 1969), ezzel szemben későbbi alkotásain előtérbe kerülnek (‘Cím nélkül’, 1985; ‘A főnix halála’, 1999; ‘Új írás’, 1992–1997; ‘Sainte-Chapelle’, 1997). Talán a legszebb példa rá ‘Az összeesküvés’ című festmény, amelyen fényben megcsillanó nagyra nőtt buborékokhoz hasonlítanak. A gyöngyökből sugárzó párhuzamos rovátkák is gyakori elemmé válnak későbbi munkáin.

Rozsdát nemcsak a gyöngy kerek formája és ragyogása keríti hatalmába, hanem a gyöngyház pompás változó színvilága is. Ez a pasztelles csillogás hatja át az 1950-es évek végén készült alkotásait (‘Bonjour Françoise’, 1956), ami jól tükröződik az opálos, halvány színátmenetekben. A gyöngysor a 20. század első felében is divatos viselet volt. Talán Rozsdát az ragadta meg, hogy a gyöngy – a drágakövekkel ellentétben – egyszerűséget és természetességet tükröz.

A szem motívum először grafikáin kelt életre az ötvenes évek közepétől. A ‘Szürrealista mesé’-n (1955 k.) mintha a szemek repülő szalagként jelennének meg, a ‘Vendég-ség’-en (1956) az árkád alatt tűnik fel más motívumokból szerkesztve. Ezzel szemben festészetében csak a hatvanas évek közepén jelenik meg. Ennek legkitűnőbb példái a ‘Herkules barlangjai’ (1966), illetve a ‘Szemek – És lőn első nap’ (1967) című festménye, melyeknek egész felületét kitöltik a különböző méretű és formájú szemek. Későbbi képein kisebb szerepet játszanak. A ‘Keleti selyem az esthajnal beborítására’ (1976-1981) című alkotáson gyönyörű csipke lenyomatok alatt tűnnek fel.

Rozsda szívesen alkalmazza az egy pontból kiinduló vonalakat. Először olyan szakrális témájú ábrázolásokon jelentkezik ez a forma, mint a ‘Katedrális’ (1969), ‘Robbanás a katedrálisban’ (1959), ‘Megmagyarázod az Istened’ (1980), ‘Saint-Chapelle’ (1997). Ezen az alkotásokon a motívumból leginkább csúcsíves hevederívekre asszociálhatunk. Hasonló ornamens jelenik meg, de nyilvánvalóan más jelentéssel bír a ‘Napforduló’ (1971) című képen.

A hetvenes-nyolcvanas években új motívum kerül be oeuvre-jébe, ami nem más, mint a háromszög. Ezt multiplikálja és teszi egymás mellé, míg egy ‘Fej’ (1978) ki nem kerekedik belőle, vagy egyszerűen egy absztrakt kompozíció alkotóelemei, melynek a fehérre hagyott felületéről egy lebukó profilra asszociálhatunk (‘Háromszögek’ 1978). Az ‘Életenergia’-n mintha egy kaleidoszkóp apró kristályainak véletlenszerű kompozícióját alkotnák. A ‘Harmat a smaragdon’ (1974) – de említhetnénk ‘Sárkány’ (1975) című festményét is – felületén ezek a geometriai elemek hömpölyögnek végig, hol összesűrűsödnek, hol elválnak egymástól, néhol erős színekben pompáznak, máshol kifakulnak, így teremtve meg a kép dinamizmusát. Más festményein a háromszögeknek meg kell osztaniuk helyüket egyéb formákkal, motívumokkal is. Míg eddig egyeduralkodó szerepet töltek be, addig a ‘Mohácsi karnevál’-on (1995-1999) redukáltabban, csak a kép közepén jelennek meg egymás alatt sorokat alkotva, vagy a képet szelik ketté, mint a ‘Napóleoni csata’ (1989) című festményén, vagy sormintaszerűen lehatárolják a vászon alsó részét (‘Koronázás’, 1988).

Ugyanebben az időszakban (a hetvenes évektől) immár visszatérő motívumként jelenik a világos, körvonal nélküli négyzetek csoportja. Először olyan matisse-i dekorativitást idéző képeken jelent meg, mint a ‘Csendélet abrosszal’ (1939) vagy a ‘Ketten egyedül’ (1939) című festmények. Mindkettőn kék alapon fehér kockás terítő uralja a kompozíciót. 1975-ben az ‘Első skót szoknyám’ című olajfestményen tűnik fel újra, még mindig egy reális világ eszközeként a szoknya díszítésében. Azonban 1989-ben a ‘Megszelídített fa’ elvont világában kap helyet ez a motívumcsoport.

Fontos, gyakran alkalmazott elemei ezeken kívül a növényi, illetve csipke lenyomatok, amelyek nemcsak a bonyolult kép-faktúra megteremtéséhez járultak hozzá, hiszen

egy-egy festményein önálló képalkotó funkciót töltenek be (‘Gyermekkorom kertje’, 1961; ‘Falevelek a szélben’, 1961).

Végül, de nem utolsósorban fontos szerepe van Rozsda zeneszeretetének a kompozíciók megalkotásában, amellet, hogy számos művének ihletője is. Nemcsak olyan konkrét zenei utalásokat tartalmazó képeit határozzák meg, mint az ‘Égbolt Mozartnak’ (1976), az ‘Hommage á Stravinski’ (1976) vagy a ‘Händel’ (1997). A többi művét is irányok és irányváltások, valamint a ritmikus tagolás által rendszerezi és varázsolja dinamikussá. Ez a fajta lendületes mozgás és áramlás már egészen korán feltűnik Rozsda festészetében (‘Az Igaz királya’, 1942). ‘Erzsébet sétája’ (1946) című vásznán apró rovátkák és színes formák a bal alsó sarokból a jobb felső sarokig haladnak. A ‘Körhintában a fény felé’ (1975) jobb-oldalra sodró energiája szinte szédítően hat a nézőre. A ‘Látkép’ (1969) centripetális erejében kavargó formái vagy a centrifugális erőket láthatóvá tevő ‘Napforduló’ (1971), valamint a középpont köré rendezett ‘Isten’ (1976) című kép jól érzékelteti az apró motívumok dinamikáját. A formák egy pontból lövellnek ki a ‘Közép’ című képen (1980). Ezekkel szemben egy fajta állandóság tükröződik ‘A magyar koroná’-n, melyen a motívumok mintha függőleges tengely mentén volnának felfűzve, hasonlóképpen a ‘Vádoló kísértet’ formáihoz, amelynek jobb oldalán a rozetták és a kerek motívumok mintha egy románkori templom bélletes kapujának díszes faragványait imitálnák.

Formák, színek kavalkádja, a tériség érzékeltetése egyaránt felidézi a bizánci mozaikművészetet, a középkor ötvösművészetét, szakrális építészetét, és annak színes üvegablakait, falikárpitjait.

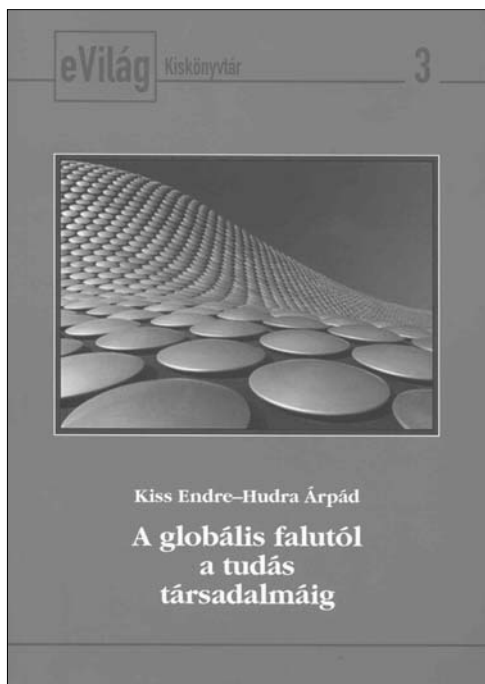
Jegyzet

- (1) Rozsda Endre (1998): *Retrospektív kiállítás*. (A katalógust szerkesztette David Rosenberg.) Műcsarnok, 40–41.
- (2) Rozsda Endre: Elmékedések. In: Rozsda, 1998, 61–62.
- (3) „Kandinszkij fordított képének nyomán folyamatosan forgatom a képeimet, egészen addig, amíg meg nem találom azt az oldalt, ahogyan majd befejezem. Az egyik pillanatban azt hiszem, hogy egy kép vízszintes lesz, vagy töpregek, hogy függőlegesen állítom, mert így más lesz az egyensúlya. De amikor még alig kezdem el, van időm meglátni, melyik oldalán fogom befejezni. Mindenesetre a kép még nem döntött színeiről, és mindig lehet, hogy egy képből nem lesz semmi.” Rozsda, i.m. 41.
- (4) „Emlékeimből és a fényből sűrű szövözet szövék, melyet addig szemlélek, míg meg nem elevenedik, vissza nem bocsátja tekintetemet, és élm nem emelkedik.”... „Emlékcsoportok nehézkednek bennem, és keresztezik egymást, anélkül, hogy köszönnének. Mikor dolgozom, a félhomályból olykor kilép egy fénynyaláb, és megvilágítja e tömegek egyikét. Hajdani arcok gyúlnak ki. Egy néma száj megnyílik és beszél.” Rozsda, i.m. 59.
- (5) Rozsda, i.m. 40.

Irodalom

- V. Bálint Éva (1998): Európai utas a Műcsarnokban. *Magyar Hírlap*, május 6.
- Boglár Eszter (2002): *Tradíció és modernség. Közelítések Rozsda Endre művészetéhez*. Szakdolgozat.
- Cserba Júlia (1995): Rozsda és bronz. Beszélgetés Rozsda Endrével. *Új Művészet*, 5.
- Cserba Júlia (1998): „Sorshajókat úsztatok”. *Argus*, 5.
- Faludy Judit – Pataki Gábor (2001): A tölgy és a füge. *Új Művészet*, 8.
- Ferch Magda (1998): A művész, aki a képekben sétál. *Magyar Nemzet*, május 7.
- Gilot, Françoise (1998): Endre Rozsda, un peintre pour les peintres. *Le Figaro*, június 2.
- György Péter – Pataki Gábor (1990): *Az Európai Iskola és az Elvont művészek Csoportja*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Hajós Dániel (2005): *Kettős kiállítás*. Helyi Théma, június 8.
- J.B.S. (1998): Rozsda Endre hazatért. *Népszabadság*, május 9.
- Kis Tibor (1995): „Japánban megölték egy európaít”. Párizsi találkozás Rozsda Endre festőművésszel. *Magyar Hírlap*, szeptember 20.
- Kis Tibor (1999): Nem igazi Rozsda. *Népszabadság*, május 8.
- Kováts Albert (2000): Kisvilágok formakincse. *Műértő*, 7–8.
- Lóska Lajos (1999): Színhangulatok. *Galéria Művészeti Magazin*, 5.

- Mansour, Joyce (1961): *Endre Rozsda*. Galleria Schwarz. Milano.
- Melis, Pálma (1999): The surrealist master. *The Budapest Sun*, Arts and exhibition, május 6–12.
- Passuth Krisztina (1998): A szürrealista esperes. *Új Művészet*, 4.
- Passuth Krisztina (2001): Rozsda Endre ismét Budapesten. *Új Művészet*, 6.
- Pogár Demeter (2004): Rozsda remekei Rómában. *Népszabadság*, március 11.
- Pohribny, Arsén (1979): *Abstract Painting*. Phaidon, Oxford.
- Román József (1998): Egy hazatérő párizsi magyar festő. *Népszava*, május 4.
- Rosenberg, David (1998, szerk.): *Rozsda Endre*. Retrospektív kiállítás. Műcsarnok.
- Rosenberg, David (2001, szerk.): *Rozsda grafikái*. Retrospektív kiállítás, Szépművészeti Múzeum Grafikai Kiállítóterem, június 9. – szeptember 30.
- Rosenberg, David (2002 szerk.): *Rozsda. L'Oeil en fete*. Paris.
- Rozsda Endre (1995): Meditáció. *Új Művészet*, 5
- Sárosdy Judit (2000): Legendák nyomában. *Bonton*, 5.
- Spengler Katalin (1999): A képnek külön lakása van. Beszélgetés Rozsda Endrével. *Műértő*, 5.
- P. Szabó Ernő (2005): Jubileum a kortárs galériában. Rozsda Endre és Francoise Gilot művei a Várfook utcában. *Magyar Nemzet*, május 26.
- Székely András (2001): Egy keletfrancia Budapesten. Rozsda Endre grafikái a Szépművészeti Múzeumban. *Népszabadság*, Kultúra, augusztus 7.
- Vadas József (1998): Szeszélyes kaleidoszkóp. *Magyar Hírlap*, május 11.
- Újra itthon a szürrealista esperes. (1999) Rozsda Endre, az egyik utolsó élő avantgárd festőműve a Várfook utcában. *Népszava*, Kultúra, április 22.
- Endre Rozsda (1963): *Galerie Fürstenberg*.
- Rozsda Endre (1999): *XO Galéria*. Budapest. április 22-május 22.
- Gilot, Françoise – Rozsda Endre (2000): *Várfook Galéria-XO Galéria*. május 4. – június 3.
- Egy férfi és egy nő képei a Várfook utca galériáiban. (2000) *Népszava*, május 4.
- Párhuzamos kiállítások. (2000) *Népszabadság*, május 5.

Az eVilág Kiadó könyveiből

A vizuális nevelésről

Ez a dolgozat, a pedagógia irányából is értelmezhető alap kutatások általános irányait, valamint a vizualitással kapcsolatos határterületeket érintő szakirodalmat bemutatva, gondolat kísérlet Pierre Jacob és Marc Jeannerod, 'Quand voir, c'est faire' című tanulmánya tíz tételmondatának vizuális pedagógiai adaptációjára.

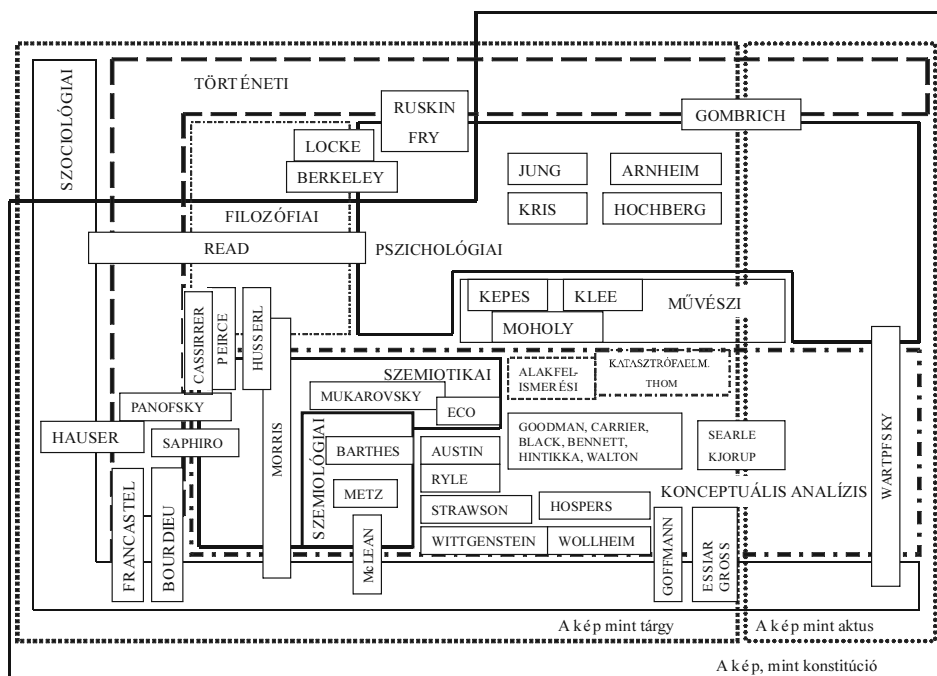
A hagyományos (herbarti) iskolamodell és az ahhoz igazított pedagógiai-pszichológiai megközelítések minden kétséget kizáróan átalakításra szorulnak. (Nagy, 2001; Csapó, 2003; Bodóczy, 2002) Különösen igaz lehet ez a Nemzeti Alaptantervek (NAT 1995, 2003) értelmezési nehézségeivel és az ebből következő gyakorlati alkalmazási problémákkal kapcsolatosan. Egy teleologikus rendszer esetében tényszerűnek kezelt feltételezéseknek kell megfeleltetni a pedagógiai folyamatot. A pedagógus, a pedagógus munkaközösségek munkájában a szabadsággal való élni tudás önmagában is érlelni tudná a pedagógiai folyamat megújulását, de, ahogyan azt a Nemzeti Alaptantervekkel kapcsolatosan érzékelhetjük, jelenleg még általában a régi reflexek uralkodnak. (Bodóczy, 2002, 3.) Szükséges tehát alapelveiben megfogalmazni és programszerűen összeállítani egy olyan, magáról a paradigmátikus új feltételeknek megfeleltetett pedagógiai folyamatról szóló kö-zérthető nevelési modellt, amely megfelel a tudományosság elvárásainak, saját, koherens és általános érvényű fogalomrendszerrel dolgozik, céljában pedig a személyiség működéseinek megértésén alapuló fejlesztés alkalmazható rendszere fogalmazódik meg.

Ha a képességek működtetése és működése az, amit mint pedagógiai folyamatot vezérelni kívánunk, a lehető legsokoldalúbban meg kell ismerkednünk ezen (például vizuális) képességeknek, működésüknek az egész személyiség életében betöltött szerepével. Ehhez azonban személyiségmodellre van szükségünk. Erre a modellre építhető egy olyan tartalmi struktúra, amely a személyiség fejlődését is és a kultúraátadást is képes szolgálni egyidejűleg. Ezért meg kell válnunk a tananyag strukturálásának rafinériáihoz kötődő szaktudományos kényszereinktől és az oktatást-nevelést a személyiségmodellben megfogalmazott, a személyiség fejlettségi szintjei adta lehetőségekre és kívánalmakra kell építenünk.

Egy képszerű példa. A fenyőfa sokkomponensű szerveződés, törzse és „lombozata” harmonikus egységet képez. Atvitt értelemben: törzs a személyiség, az ágak a kompeten-ciaterületek, vagyis az alkalmasságok. Csak ép, egészséges és jól fejlett törzstől várhatjuk el, hogy a sok száz elágazó ág és levélzet súlyát elviselje, törés nélkül hordozza és táplálja. A törzs a támaszték, az energia forrása: a rendszer bázisa. Az erre a megbízható bázisra (a személyiség alaprendszerére) szerveződő „lombozat”(képességrendszer), képes önfejlesztő és a külvilággal is harmonikus kapcsolatot fenntartani, képes entitássá válni. A személyiség működéseinek rendkívül bonyolult dinamizmusát fel kell tárni, analizálni és a szerteágazó speciális kompetenciák számára is alkalmazható modellté formálni. Ebben és csak ebben az összefüggésben beszélhetünk a műveltség tartalmak szerepéről, amelyeket mint tananyagot a fenti kívánalmak (szükségletek) mentén kell és lehet differenciálni, válogatni és strukturálni. A tananyag ismerettartalmainak elsődleges feladata az optimális képességműködés; a rendszer hierarchizálódásának (differenciált rendszerképződés) szolgálata tehát nem (ön)cél, hanem eszköz a műveltség mint komponensrendszer felépítéséhez.

A vizuális aktivitás speciális kompetenciaterület (Strohner, 2005, 26.), természetének megismerése érdekében célszerű tisztában lennünk a kép sajátosságaival, hatásmechanizmusainak összefüggéseivel, mai kommunikációs közegünkben betöltött helyével és szerepével. Annak a képességrendszernek a működését kell megértenünk, amely az előbbi összefüggéseknek a feltárásán át az új modellbe integrálható.

A vizuális paradigma bonyolultságának jelzésére Horányi „térképét” (Horányi, 2003, 16.) kölcsönöztem, amely összefoglalja azokat a diszciplínákat, illetve jellegzetes kutatókat, művészeti szakírókat, amelyek és akiknek vizsgálatai a látás, művészet, alkotás és a befogadás látáson keresztül értelmezése kapcsán a tanulmánykötetben megtalálhatók. (1. ábra) „Mindenekelőtt azon perspektívák szerint vannak az egyes elméletek rendezve, hogy miféle diszciplináris háttérből közelednek a problémához.” (Horányi, uo.)

1. ábra. A vizualitás kutatásához tartozó tudományterületek térképe Horányi (2003) alapján

Az 1. ábra alapján szeretném röviden, a felsorolás szintjén összefoglalni azokat a területeket, amelyek a percepció-appercepció kérdéskörét szaktudományi szempontból érintették. A képméleti vonatkozásban alapvetően háromfajta szemlélet érvényesül: egyik a képet mint analitikai, pszichológiai és tárgyat, a másik a képet mint aktust, akciót, a harmadik a képet mint konstitúciót (itt: szabályrendszer, kánon, akár: alkotmány) tekintti. A kép mint aktus vonatkozásában dominánsan a szociológiai, konceptuális történeti mozzanat a jellemző (például Wartofsky, Gombrich), és sajátos módon csak érintőlegesen van jelen a művészetelméleti megközelítés (Kepes) hatása az alkotás aktusára. A kutatók jelentősen nagyobb része a képet mint tárgyat ragadja meg, és filozófiai (Read, Peirce), pszichológiai (Arnheim, Jung), történeti (Ruskin, Gombrich bizonyos műveiben), szemiotikai (Barthes, Eco), művészeti (Kepes, Klee, Moholy-Nagy) és analitikus (Goodman, Walton, Black, Hintikka, Wittgenstein, Hospers) megközelítések alapján, valamint ezek hátterületein (leginkább szociológiai megközelítéssel) (Hauser, Francastel, Mclean) értelmezi. Általánosságban elmondható, hogy a legtöbb kutató több tudó-

mányterület érintkezési pontjain és összefüggéseiben vizsgálja a látás kérdéskörét, legtöbbször konstitucionálisan, egységként, rendszerként, ami a másik két alapértelmezésre tekintettel is törvénytörő.

A legszélesebb olvasórétegekhez nyilvánvalóan a történeti szempontú, kronologikus irodalom jut el. Egyfelől az iskolai oktatás művészettörténet és műalkotás-elemzés tankönyvei (például *Környeiné*, 1978; *Beke*, 1986; *Szabó*, 1997) és pedagógiai szakirodalma (*Bálványos*, 1998), másfelől a tárgy iránt érdeklődők számára hozzáférhető tudományos művek (*Gombrich*, 1975; *Hauser*, 1978; *Zsolnay*, 2001) közvetítésével.

A szaktudományos publikációk kutatása rendkívül fontos lehet a vizuális nevelés területén elkerülhetetlen paradigmatiszós átalakításhoz. Arra is szerettem volna e rövid emlékeztetővel felhívni a figyelmet, hogy a vizualitás megközelítésének módjai mennyiféle lehetőséget kínálnak a szakpedagógia elméleti (a vizuális nevelés tantárgy-pedagógiája) és gyakorlati (a vizuális nevelés módszertana) megközelítéseihez.

A továbbiakban tehát a kép szerepével, tulajdonságaival, hatásmechanizmusával foglalkozom. P. Jacob és M. Jeannerod tanulmánya (*Jacob és Jeannerod*, 1999), amely a közelmúlt tudománytörténetébe ágyazva vizsgálja a látás különféle kognitív idegtudományi iskolák általi értelmezhetőségét, alkalmasnak tűnik a vizualitással foglalkozó elméletek jellegzetes álláspontjai közti kapcsolódási pontok összevetésére. Az alábbiakban az eredeti szövegben szereplő tíz kérdésre szeretnék reflektálni a tíz kiemelt tételmondat értelmezésével.

Kérdések

„Ki, és mit képes látni?

Egy csecsemő, vagy egy állat ugyanazt látja, mint egy felnőtt ember?

Mi a látás, és mit látunk?

A tárgyakat látjuk, vagy a tulajdonságaikat?

Folyamatokat, vagy tényeket látunk?

Látjuk azt, amit gondolunk?

Amit az ember lát, az vajon függ attól, amit tud, vagyis konceptuális forrásaitól?

A valóság elemei gyakorolnak kontrollt a mentális szféra felett, vagy a mentális mátrix értelmezi a látottat és válogat?

Mi a 'látó'?" (*Jacob és Jeannerod*, 1999. 8.)

Tételmondatok

1.

„Hogy a látás megkönnyíti a cselekvést, az közhely
(...) Ami nem annyira az, az a vizuo-motoros képességek és a világ vizuális tudása szétválásának jelentősége”. (*Jacob és Jeannerod*, 1999. 2.)

A világ vizuális tudása örökölt komponensrendszeren nyugszik. A megismerésre irányuló kognitív motívumaink (*Nagy*, 2000) legkorábban vizuális szinten fejlődnek ki, ez egyben az egyed túlélési esélyeinek is a záloga. A külvilág fogalmakkal való leírásának szükséglete értelemszerűen a kognitív kompetenciaterületet érinti elsősorban. A vizuo-motoros képességek rendszere ismeret és motívum, tanult komponensrendszer, melynek a cselekvések, koordinációk és szubordinációk percepción és apperpción keresztüli vezérlési folyamata. Mint ilyen, döntések és kivitelezések hierarchikus rendszere.

Hogy „a látás megkönnyíti a cselekvést”, nem is olyan közhelyszerű, ha tekintetbe vesszük, hogy ez a látás nem csak a külső képek látása, hanem a belső képeké is. Belső világunk mentális terében (*Strohner*, 2006) a képek mint információ-kvantumok a személyes történelem, a tapasztalatok foglalatjai. A személyiséget irányító, az életbe való adaptációt, integrációt, valamint a világgal való kommunikációt a legszélesebb spektrumon működtető rendszer.

Schopenhauer állítása: minden emberi ős-gondolkodás képekben történik. Értetni vélhetjük ezen, hogy a világ birtokba vétele, „a világ vizuális tudása” szellemi síkon minden emberi működés, így az emberi képességek működésének is az alapja. Ős-gondolkodás, ami jelentheti ontogenetikusan (is) a gondolkodás geneziséét, de jelentheti filogenetikusan az emberré válás történeti módszerét is. Ennek a képiségnek előképei nyilvánvalóan a valóság valóságos képei, képi viszonyrendszerei. E képi relációk eredetüket tekintve az emberi létezővel szemben (is) tökéletesen közömbös külvilágból származnak. Az egyén aktivitásának mentális műveleteivel, nyelvi-fogalmi gondolkodásával a cselekvések konvenciókban rögzített, de az egyén identifikációs evolúciójával elsajátított metakommunikációs paradigmái alkalmazásaiban „aktiválódnak”, vésődnek be, gyakorlódnak és replikálódnak. (Csányi, 1994) A konvenciók nyelvjellege „... nemcsak arra a kérdésre válasz, hogyan marad fenn a művészet, az irodalom, a színház, stb. mint intézmény, vagyis mint a szellemtörténeti fejlődés közege, hanem annak a problémának a megoldását is magában foglalja, miként kaphat egyáltalán közölhető megformálást egy belső látomás.” (Hauser, 1978)

Valós képből szimbolikus tartalom, szemiotikai absztrakt, abból szemantikai-nyelvi rendszer keletkezik, amely pragmatikailag egy cselekvéssor realizálásával újabb absztrakció szintaxisaiban funkcionálhat tovább. A valós kép folyamatos befejezettségét – hiszen minden látott pillanat egyszersmind végleges és visszateremthetetlen már –, a képi reprodukciós gondolkodás egyedül az emberre jellemző képessége ezt a múltbeliséget ismét visszamelelheti egy folyamatos jelenbe. Újra és újra végigfuttatja azt a mentális tér receptorai és operátorai között. Szakaszolja – a folyamatosság minden elemre kiterjedő és analitikusan követhetetlen gyorsaságával szemben – mintegy védekezésül. Szakaszoként analizálja a tapasztalatokat, összeveti biológiai, szociális, kulturális, vagyis személyes történelme organikusan rögzített tapasztalataival, hogy azután – szintén kizárólag az emberre jellemző módon – azokból egy folyamatos, még vagy már nem létező, de a belső képeken keresztül megeleveníthető lehetséges folyamatos befejezettséget (jelen) fantáziáljon, amely valóságos léte pillanatnyiségének (tényszerűségének) felismerése, vagyis a túlélés pillanata, egyben jövőbeli cselekedeteinek zsinórmértéke is.

2.

„A jelentés pragmatikai koncepciójában (...) két, egymást kiegészítő eszme van jelen. Egyfelől, hogy a szavak kommunikációra szolgálnak és tartalmuk (jelentés) függ az azt használó emberi lények egymás közötti kommunikációja intencióitól. Másfelől, hogy a nyelv nem pusztán a világ bemutatására, vagy leírására szolgál: szolgálhatja a világ megváltoztatásának számtalan tevékenységét...”. (Jacob és Jeannerod, 1999. 4.)

A szó szemiotikailag a jelzetről szerzett szocio-kulturális tapasztalat és identifikáció, melyet éppen ennek a szocio-kulturális tapasztalatnak és identifikációnak a fenntartása és folyamatos idő-szerűvé (jelen) tétele érdekében kell közvetíteni, kommunikálni. Vagyis a társadalmi gyakorlatba integrálni és replikálni. A nyelv nem pusztán médium, nem pusztán entitás, hanem egyszersmind (mint szociális tapasztalat) kontroll az analizálhatatlanul gyorsan pergő jelen felett: az ember nembeli túlélési stratégiája (lásd még erről: Nyíri, 2000, 2002; Szécsi, 2003). Beszélt formájában sajátosságosan szeriális, szubjektív és jelen idejű, leírt formájában befejezett, totális és objektív múlt. Míg az előző in situ jelen van a társadalmi gyakorlatban, utóbbi mintegy ráterül arra, de tartalmilag és/vagy formailag elidegenedetten. Ilyen elidegenedetté válás lehet a festett-faragott kép eredetétől való elidegenedettsége is. Ha kettős értelmezhetőségét tekintjük: a képek lehetnek mentális tartalmak és motívumok, valamint lehetnek köz-

vetlen tapasztalatok. Ez utóbbiak kétségtelenül alapjai a tapasztaláson alapuló tanuláshoz és képzetgyűjtésnek. Előbbi változatai a képi gondolat-gondolatkép problematikájában a képi helyettesítők kognitív funkcióit írják le. A kép mint alkotás olyan szurrogátum, amely tartalmaz közvetlen vizuális tapasztalatot, és belső képfeldolgozási készletet. (lásd erről még: Nyíri, 2003) A mentális reprezentációk fogalmi szintű műveletei és a közvetlen tapasztalat korrelációban állnak egymással. Max Blackkal: „Ábrázolás mint illúzió”. (Black, 1972, 134.)

A képiség olyan mentális közeg, melyben az agy neurológiai kapcsolatrendszerei funkcionális kapcsolódásaiban mind jobban alkalmassá válik az elvont-gondolati kommunikációra. Képesek vagyunk bizonyos szituációkban, például egy útvonal eltervezésénél direkt módon képekből, képszerűen gondolkodni. Ebben az esetben a belső képiség kognitív funkciót tölt be, vagyis dominánsan vizuális, és csak szubdominánsan végzünk fogalmi műveleteket. Ugyanakkor ugyanennek az útvonalnak az elmagyarázásával bármely, nyelvünkön értő embertársunknak rendelkezésére állhatunk. A dominancia megfordul: dominánsan fogalmi és szubdominánsan vizuális műveleteket végzünk. Lehet tehát megalkotni valamit és beszélni róla, vagy megfogalmazni valamit és megalkotni, a két elem viszonya konstans: a személyesség szenzualitásának viszonya az objektív szervezethez.

A képi világ nemcsak tárgyi utalás, hanem emberi fogyasztásra alkalmassá tett viszonyrendszer is, esztesisz, vagyis jelenlét, tanult vagy spontán módon szerzett képesség a koegzisztenciára. Minden vonatkozásában személyes reakció, a végtelen folyamatosságának „végesített” parafrázisa a befejezett jelenben.

Wittgenstein fogalmazásában: „A közönséges ember gondolati folyamatai bizonyos szimbólumok keverékében mennek végbe, amelyek közül a tulajdonképpen nyelvek talán csak csekély részt alkotnak.” (Wittgenstein, 1958, idézi: Nyíri, 2002, 9.)

A képi gondolat, a gondolatkép verbális modalitásba való integrálódását értem tehát a szavak világleíró képességén, vagyis azt, hogy a vizuális modalitás a gondolkodó szellem kimeríthetetlen információ forrása, ugyanakkor a világon végzett gondolatkísérletek mindennapi eszköze. „Mentális képek (...), amelyekről azt mondjuk, hogy értelmezzük azokat, vagyis másik fajta képpé fordítjuk le ahhoz, hogy megértsük; amelyekről azt mondjuk, hogy azonnal megértjük azokat, bármiféle további értelmezés nélkül.” (Wittgenstein, 1958, idézi: Nyíri, 2002)

A fenti megállapítások jól illeszkednek a kompetenciák személyiség alkotó modelljének értelmezéséhez. Segítenek megérteni azokat az összefüggéseket, melyek meghatározzák a kognitív, a perszonális, a szociális és a speciális alkalmasságok, kompetenciák területeit, hogy azután a tervezés folyamatában speciális vizuális kompetenciaként valóban a látott – külső és belső képi – világ kérdéseivel foglalkozzunk, és a többi kompetencia-komponens magától értetődően kapcsolódjon hozzá ezek működéséhez. Más szavakkal: tudjuk, mit értsünk a vizuális aktivitásnak a vizuális pedagógia folyamataira alkalmazott fogalmán (Strohner, 2005) mint speciális kompetencián, amely integráns módon rendelődik hozzá a személyiség alaprendszeréhez.

Naponta tapasztaljuk, hogy nincs az az elemi szintű megfigyelési feladat, melyet – a munkák tanúsága szerint – két gyermek egyformán látna. Az eltéréseket azon mód a tehetség, a rajzkészség, esetleg a magartás vagy a figyelem számlájára írjuk. Elfelejtjük, hogy a létrehozott mű nem pusztán egyenes virtuális fordítása a látványnak, hanem valós látványa, képi objektívációja is a fogalmi reprezentációnak, amely teljességgel a személyiség mentális referenciáitól függ.

3.

*„Látni, ez gyakran hatékony cselekvést jelent, hála (már) meglévő képzeinknek arról a tárgyról, mely az akció pillanatában vizuálisan nem tudatosul”.
(Jacob és Jeannerod, 1999, 5.)*

A „vizuálisan nem tudatosult” világ látása lehet képi gondolat, prekoncepció vagy akár ösztönös ráérzés („rálátás”). Korábban például hoztam az útvonal megtervezését. Ismert terep esetében az útvonalra való figyelmünk akár el is kalandozhat, csak bizonyos attribútszerű komponensek tudatosulnak, pedig ’látjuk’ mozgásunk ’terét’. Az ’akció’ lehet rendkívül gyors reakció vagy gesztus. A festő számára egy ihletett pillanat által sugallt mozdulat, amely „helyére teszi a képet”, vagyis a konstitúció létrejön: az eredmény korrelációba kerül a képzetrel vagy prekoncepcióval. A látásnak van tehát egy irányítható és egy irányíthatatlan része. Az információfeldolgozás módjában és folyamataiban keresendő a magyarázat. Az utóbbi a rutinok világa, mindennapi túlélésünk záloga, előbbi kialakuló és kialakítandó készségeink és működő képességeink minőségének meghatározója: a figyelem által irányított képzetgyűjtés. E képzeink rutinok (örökölt és tanult) szerveződéseinek keresztül automatizálják a cselekvést, úgy, hogy tehermentesítik a fogalmi gondolkodást. A probléma alaptudományi forrásaira nézve összefoglalást adnak a szerzők, bemutatva a hatvanas, hetvenes évek filozófiai, kognitív idegtudományi kutatásainak álláspontjait a vizualitás, a vizuális információ jellege, közlekedése és a fogalmi gondolkodás kapcsolatának jellegeről.

4.

„Amit az ember lát, az függ a fogalmi forrásoktól, látni, egyenlő: működtetni a fogalmi képességeket...” (Jacob és Jeannerod, 1999, 6.)

Két fontos elem jelenik meg a fenti megfogalmazásban: az első, hogy a világ megfigyelt tárgyai, jelenségei összefüggéseikben csak mentálisan lehetnek megközelíthetők, a második – implicite – a vizuális összefüggések feltárásának személyre szabottsága és tudatossága. Hanson (1958), Kuhn (1962) és Fejerabend (1962), a logikai empirizmus filozófiai irányzatának követői a „megfigyelés impregnációs teóriája” (Jacob és Jeannerod, 1999, 2.) alapján megállapítják, hogy olyan mértékben látjuk a világot konvencionális értelemben helyesen, amennyire a konvencióknak való megfelelés mértékében tudjuk azokat. Egyszerűbben: amit nem tudunk a világból, az fogalmi (vizuális) műveletvégzés szempontjából nem létezik, pusztán tartalmatlan kiegészítők, hangulati elemek lesznek.

A vizuális entitások szerintünk adott életkorra releváns konvencionális tartalmak teszik ki oktatásunk bázisát. Ezekből a tartalmakból különböző mértékben ért meg és tart ki-ki mentális referenciái függvényében fontosnak elemeket. Ennek következményeként a vizuális megfeleltetések rendkívüli diverzitást mutatnak. Természetesen ez a szubjektív közlésformák esetében egyáltalán nem baj. A zavart az okozza, hogy teleologikus céljainknak megfelelően azonos vagy egymáshoz nagyon hasonló eredményeket várunk a gyermekektől a vizuális tanulás területén, vagyis az irányított megfigyelések és tapasztalat, illetve képzetgyűjtések vonatkozásában. Naponta tapasztaljuk, hogy nincs az az elemi szintű megfigyelési feladat, melyet – a munkák tanúsága szerint – két gyermek egyformán látna. Az eltéréseket azon mód a tehetség, a rajzkészség, esetleg a magatartás vagy a figyelem számlájára írjuk. Elfelejtjük, hogy a létrehozott mű nem pusztán egyes virtuális fordítása a látványnak, hanem valós látványa, képi objektívációja is a fogalmi reprezentációnak, amely teljességgel a személyiség mentális referenciáitól függ. Mivel e mentális referenciák a vizuális befogadás és alkotás területein valamilyen módon mindenképpen „tárgyasulnak” – kép, vélemény, elemzés stb. –, nem tekinthetünk el a belső képek („fogalmi működések”) reprezentációkban való megjelenése várható külön-

bőzőségeitől. A tételmondat második részéről, egy fontos eleméről van itt szó: a látás, a meglátás a vizuális aktivitás alapeleme, és csak az aktívan működtetett kogníció, vagyis az akaratlagos ráirányulás folyamatában mehet végbe. Ez a mentális kép objektiválódik a működésben, vagyis a vizuális információnak a mentális térbe való beépülése, esetleg annak hiánya az új vizuális reprezentáció létrehozására való képesség vonatkozásában a személyiség adott mentális állapotának releváns minőségét adja. Azt kell látnunk, hogy a képességműködések lesznek azok a komponensek, melyek a leghatékonyabban jelenítik meg a tanulás mozzanatát a pedagógiai munkában, hiszen azok belső lényegüknél fogva tartalmazzák a motivációt, az aktivitást, a ráirányultság nélkülözhetetlen feltételét és a megelőző, beépült ismereteket a mentális tér minőséget szervező folyamatában.

Ha a tapasztalat és a fogalmi gondolkodás egymásba itatottságát tételezzük fel – ami a befogadás-alkotás leegyszerűsített folyamatában szimpatikusnak tűnhet, mert feltételezi egy szükségyszerű egymásra épülés rendszerelvűségét –, szembe kell néznünk annak a veszélyével, hogy szükséges és nem „csak” elégséges feltételként tekintjük a fogalmi folyamatokat a vizuális észlelés során, és a felfedezés enigmatikus elemét, a véletlent töröljük a vizualitás szótárából. Vagyis azt és csakis azt láthatjuk számunkra valamilyen értelemben relevánsnak, ami fogalmi szinten rögzített képekkel látható. Nehéz helyzetbe kerülhetünk, ha meg akarjuk határozni egy képi gesztusban vagy a média gyorsan villózó snittjeiben a „láttnivalót”.

5.

„Látni: alacsonyabb szinten összehasonlítást végezni a probléma kognitív megoldásához...” (Jacob és Jeanmerod, 1999, 8.)

Az előzőnél sarkosabb álláspont a kognitív folyamatok felől közelítő Bruner (1957) és Gregory (1970) nézete, akik a kognitív folyamatok vitathatatlan elsőbbségét tételezik fel a látásban. Valami olyasmi értelmezésbe kerül itt a látás, amely lehetőséget ad egyfajta folyamatos, de szubordinális kontrollra a mentális teljesítményben. A látás a fogalmi gondolkodás operációs rendszereinek egyike kell tehát, hogy legyen, mely a gondolkodásnak a tárgyszerű információk differenciálatlan halmazában segít eligazodni. Van e gondolatnak egy sajátos olvasata a vizuális aktivitás folyamataival kapcsolatosan: egy vizuális probléma megoldása természetesen mentális tevékenység és teljesítmény, amely a korábban bemutatott módon objektiválódik, és amely folyamatban természetesen elengedhetetlen feltétel a látott (látvány) kontrollja, amelynek mint meglátásnak nem feltétlenül kell alacsonyabb szintűnek lennie. A készülő látvány esetében mindenképpen a megoldásra sarkalló üzeneteket tartalmaz, vagyis, ha nem is közvetlen kognitív folyamat, de a kognitív motívumok szintjén legalábbis mellérendelt szerepű. Különösen igaz lehet ez az analógiák tanulással kapcsolatos szerepére. „... a fiatalabb gyerekek egy sematikus-képi analógia-feladat mindegyik ismertetőjegyét elkülönítve kódolják, majd mindegyik tulajdonság tekintetében egyedi összehasonlítást végeznek”. Más szavakkal: a kogníció a látáson keresztül keresi a megoldás lehetséges módozatait és motívumait. Ez esetben induktív irányú folyamatról van szó. „... az idősebbek inkább összekapcsolják egymással a tulajdonságokat és a sematikus képeket mint konfigurációkat, összképeket kezelik”. (Nagy Lászlóné hivatkozik Sternberg és Gardner (1982) kutatásaira 2000, 295.) Tehát ez esetben a látott kép (képlet) látásának a módja (meglátás) válik egy magasabb szintű gondolkodási folyamat előhívójává; előbbi nélkül valójában sohasem lesz képes utóbbit realizálni. Ez a folyamat tehát a deduktív megközelítés.

Egy vizuális probléma az alkotó számára mentálisan mindig tömörszerűen, globálisan jelentkezik tárgyára nézve, jóllehet mindig csak műve egyes elemeit képes fizikai adottságainál fogva korrigálni vagy tovább építeni. Az egész mű azonban elkészülése minden fázisában vizuális totalitás. (Természetesen ez a totalitás nem jelenti ez esetben a „kész”

művet mint befejezett entitást). Másképp nem lehetne elképzelhető, hogy az alkotó építkezzék, korrigáljon vagy konceptuális változtatásokat hajtson végre, hiszen ez utóbbiak mindig valamely vizuális viszonyosságban vannak magával a mentális képpel, de annak reprezentációjával is, a kép aktuális állapotával. E globalitás a látásban az információ teljességének megtartása, a mentális tevékenység koncentráltságának záloga.

Erős dinamikát tételezek fel a kogníció képigénye és a látás minősége között. Különösen akkor, ha a vizuális illúziók és a tudatos képépítés viszonyát nézzük az alkotás folyamatában. Hiszen, amit látunk az valójában az, amit látni tudunk, amit képesek vagyunk látni, még a tárgyról való tudásunk birtokában is. Ez a látott az esetek túlnyomó többségében messze túlmegy mindazon, amit verbálisan képesek vagyunk kódolni, és beszéddel, vagy más módon kifejezni. „Tudjuk, (...) hogy egy kép használata egy pillanat alatt megvilágítja azt, amit leírni csak percek alatt lehetne csak. Egy megfelelően elhelyezett kép egy villanás alatt közölheti azt, amire több oldalnyi írás sem volna képes”. (Novitz, 1977, 364.) Például: egy zöld faág zöld színeinek a látása és (vizuális és verbális) megfogalmazhatósága között mérhetetlen a szakadék. Több ezer zöld színárnyalatot vagyunk képesek

Ez a kép az én belső képe(m), amely a látvány globális szenvtelenségéhez és általa(m) nem ismert bonyolult működéseire és összefüggéseire képest szegényes, és amelynek fontosságait konvenciókban és/vagy az azokhoz való viszonyulásban lehet megfogalmazni. Valójában tehát a való világ számunkra konvencionálisan releváns tulajdonságait látjuk és alkalmazzuk mentális kontrollként a vizuális cselekvésben, aktivitásban.

vizuálisan 'megérteni', néhány száz zöld színt kikeverni, de mindössze néhány tucatot tudunk nevén nevezni. A világban való tájékozódáshoz azonban mindnek a látására és vizuális tudására szükség van. E tudás nem más, mint a kép belső, mentális képe. Tehát: „a kép önmagát mondja el nekem”. (Wittgenstein, 1958, idézi: Nyíri, 2002, 8.) Ez a kép az én belső képe(m), amely a látvány globális szenvtelenségéhez és általa(m) nem ismert bonyolult működéseire és összefüggéseire képest szegényes, és amelynek fontosságait konvenciókban és/vagy az azokhoz való viszonyulásban lehet megfogalmazni. Valójában tehát a való világ számunkra konvencionálisan releváns tulajdonságait látjuk és alkalmazzuk mentális kontrollként a vizuális cselekvésben, aktivitásban.

6.

„Gibson jellemzőnek ítélte a stimulusban az információ gazdagságát és minimálisnak tekintette a fogalmi operáció komplexitását a vizuális észlelésben” (Jacob és Jeannerod, 1999, 9.)

Ebből a nézetből (Gibson, 1979) a látás sajátosan eredeti értelmezését kaphatjuk. Nem más ez, mint a látott világ ingerrepertoárjának (stimulusok) tartalmi összetettsége (információgazdagság), ugyanakkor motívumtartalma, a kíváncsiságot, felfedezésvágyat mint szükségletet kielégítő komponense is. Az előbbieken taglalt tudott világot a tudatosan irányított észlelés által biztosítható tudás generálja. Ennek gazdagsága a kognitív komponensek differenciáltsága és működésük dinamikája mellett nyilvánvalóan függ a motíváltságtól, valamint a rendszerbe integrált, bevitt információ mennyiségétől (és minőségétől). Az alkotás kreatív elemének sajátos felfogása érdemes figyelemre ebben a koncepcióban. Az előbbiekkal szinte szöges ellentétben aláhúzza, hogy a stimulus (inger) mint adott pillanatban észlelt totalitás, a percepció öngerjesztő folyamatában járja be a vizuálisan föltárható világot, mely látott állapotában így nem kognitív folyamatok vezérelte vizuális tanulás elsősorban, hanem primer észlelés. Ez a megfogalmazás tartalmaz

hatja azt a feltételezést is, hogy a tudatos irányítás leszűkítheti a vizuális teret (és le is szűkíti), a fentiekben ismertetett módon, vagyis a tudottak értelmében.

Ismerősnek tűnik mindez, hiszen a művészetek történetében nemegyszer megpróbálkoztak az automatikus, vagy éppen a pillanatnyiság stimulálta alkotással. Nem lehet vitás, hogy az alkotó tevékenységben a készülő látvány affektív, tehát elsősorban vizuálisan nem konvencionális kontrollja sok esetben vezethet új, paradigmatis felismerésekre a tárgyat vagy valamely a látványban kódolt sajátos belső képi összefüggést illetően, éppen egy tudatosan nem akart vonatkozásban vagy pillanatban. Természetesen ne feledkezzünk meg arról, hogy *Gibson* a percepcióban az inger erejét (amely lehet akár stimulálás is) és vonatkozásait emeli ki, de – miután a tudatosan irányított vizuális nevelés kompetenciarendszerében beszélhetünk olyan képességcsoportok működéséről, melyek kifejezetten az észleleti kép gazdagságának megteremtéséért felelősek (felismerés, azonosítás, analógiaképzés) – fontos elvi kérdéssé válhat a látvány információértékeinek egyéni értelmezhetősége.

Inspirációról, motívumhordozókról beszél a vizuális pedagógiai szakirodalom, és ebben az összefüggésben a stimulus mint inger, mint „izgatószer” a motivációs mezőnek generálója, így a vizuális alkotásban nem kell, hogy feltétlenül a kognitív képességek együttműködése szabja meg a külső-belső vizuális kommunikáció dinamikájának terét. A vizuális aktivitás működése szempontjából releváns lehet olyan dinamikus modell feltételezése, amelyben az operációk valódi észleleti gazdagságot igényelnek, különféle szintű információkat, melyeknek köszönhetően a kognitív rendszer folyamatosan készíti ezekhez a különféle szintű reprezentációkat, amelyek eredményeként lehetővé válik egy-egy jelenség sajátos vizuális reprezentációja.

7.

„...Marr a matematikai modellek szerinti operáció komputációs megközelítésében a fentieknek némileg ellentmondóan úgy véli: „minden közöttük lévő különbség ellenére az ökológikus és a látás-komputációs elméletek egyértelművé tették a magas szintű kognitív eljárás és az észlelés közötti különbséget...” (Marr, 1982. idézi: Jacob és Jeannerod, 1999, 9.)

A bioszociális szerveződések mint nyitott komponensrendszerek (Nagy, 2000; Csányi, 1994) környezetükkel szoros információcserében élnek. A személyiség ilyenfajta értelmezése nem áll messze a matematikai modelleken alapuló rendszerekétől (Kampis, 1991), sőt rendszerelvük nagyon hasonló. Ezekben a rendszerekben, szerveződésekben információfeldolgozás folyik, információ (stimulus, inger, szükséglet) nélkül a rendszer „lefagy”, de legalábbis tehetetlenné válik. „A szociális, a perszónális és a speciális képességek, kompetenciák készségei funkcióikat tekintve információkezeléssel, -feldolgozással, -hasznosítással valamilyen tárgyi célt szolgálnak. Ezzel szemben a kognitív kompetencia, a kognitív képességek készségei, közöttük a kritikus kognitív készségek információkezelő, információ-feldolgozó készségek: információból információkat hoznak létre (vesznek fel, közvetítenek, tárolnak, termelnek)”. (Nagy, 2000b, 2.) A lét gyakorlatához feldolgozott információ szükséges, amely a működések vezérlését adja. Az észlelés nagymennyiségű, látszólag differenciálatlan információt szállít a bemeneti oldalon. Ezek között azért déja vu-ként jelen vannak a már tudott információk és a jamais vu-k is, a sohasem látottak, no meg azok, amiket láttunk már valahol, vagyis a preque vu-k. Ezekkel a magasabb szintű kognitív eljárások különböző szintjein történik meg az információk feldúsítása (hozzárendelés a tudotthoz, a sémához, vagy mintához) az operációs rendszerek kiszolgálásához. Szemben tehát a gibsoni állásponttal, amely szerint minél kevésbé vezéreltek mentálisan az észlelés folyamatai, annál gazdagabb anyagot szolgáltathatnak a későbbi, komplexitásában elmélyülő operációhoz, Marr koncepciójában a „magas szín-

tű kognitív eljárások és az észlelés között” egyfajta szubordinális viszonyt jelent a „különbség”, ami itt, referenciáira tekintettel a rendszer hierarchiájába való illeszkedést kell, hogy jelentse. A képi reprezentáció megjelenése komplex fogalmi operáció eredménye, melyet a vizuális stimulus sokasága generál (mind vizuális inger, mind motivációs vonatkozásban). Pedagógiai megközelítésben számomra rendkívül izgalmas megállapítások ezek, hiszen az alkalmazott vizualitás területén a kognitív eljárások szintjeinek széles skálájának kellene kapcsolódnia a perszonális szféra belső utas képiségéhez vagy a stimulus mintázatait felfedező látás enigmatikusságához és spontaneitásához. Ennek a képzetgyűjtés vizuális folyamataiban kellene megalapozódnia és motivált kognitív folyamatokban hierarchizálódnia.

Wittgenstein filozófiai értelmezései (*Wittgenstein*, 1958), *Rusbult* (1995) és mások (*Nyíri*, 2000; *Szécsi*, 2003; *Kjorup*, 1974, 1978; *Kendall*, 1974 stb.) vizuális és verbális szimbolikával foglalkozó munkái a képpel, a képesség genezisével kapcsolatosan rámutattak az alkotás és a forma viszonyrendszerének filozófiai sajátosságaira. A filozófusok közül *Fodor* (*Fodor*, 1983; *Fodor és Pylyshyn*, 1981) és *Dretske* (1969, 1990) járultak hozzá leginkább a gondolkodás és az észlelés legújabb kodifikációjának továbbépítéséhez. *Dretske* inkább a gibsoni, mint a marri állásponhoz közelítve kidolgozta az episztemikus (ismeretelméleti) és nemepisztemikus (szimpla = ’nézés’) látás közötti különbség értelmezésének rendszerét. Az episztemikus és a nemepisztemikus látás közötti különbség az, hogy a nemepisztemikus (szimpla) látás független a fogalmi forrásoktól és az egyéni elképzeléseket felépítő mechanizmusoktól. Vagyis a dolgokat egyszerűen „csak” látjuk, hozzájuk nem fűzünk gondolatokat, nem értelmezünk. Egy tárgy nemepisztemikus (szimpla) látása „...egyszerűen kompatibilis azzal a ténnyel, hogy az alany egyetlen elképzelést sem alkot arról a tárgyról, amelyet lát...” (*Jacob és Jeannerod*, 1999, 10.)

Vagyis, mint *Gibson*nál, minimálisnak tekinthető a fogalmi operáció a vizuális észlelésben. Episztemikusnak (ismeretelméletinek) minősül *Dretske* szerint a látás, ha az ember képes egy tárgyról alkotott elképzelés aktív megalkotására. Vagyis felismeri, kodifikálja a tárgyban a vele kapcsolatosan rögzült fogalmi reprezentációt, szurrogátumot. A vizuális alkotás tartalmaz „nagyon gyengén episztemikus összetevőket” is, rutinszerű elemeket, amelyek automatizált működése felett, a tapasztalati és értelmező szinteken az én tudatos cselekvéseket képes realizálni. A képi alkotó folyamatra vetítve: a kogníció elveszne (mint ahogy irányítás nélkül el is vész) a vizuális észlelet tudatos rendezéséhez rendelkezésre álló információk halmazában, ha nem működne mintegy aláfestésként, déja vu-ként a rutinok vizuo-motoros mechanizmusa (egység- és viszonyfelismerés stb.) (Lásd még erről: *Nagy*, 2000a, 2000b, 2001, 2003; *Csányi*, 1994) annak technikai-technológiai, de kognitív értelmében is. Hogy a problémakör valódi bonyolultságára kitekintéssünk, álljon itt egy rövid eszmefuttatás *Max Black*től: „... leírhatjuk, vagy azonosíthatjuk egy festmény, vagy más vizuális reprezentáció feltételezett szubsztantív tartalmát akármilyen pontosan, ez mindig valamilyen feltételezett ismeret-anyagra fog vonatkozni (például a reprezentáció választott skémájával, a festő, vagy jelalkotó szándékával kapcsolatban). Az a gondolat, hogy a festmény, vagy fénykép olyan közvetlenül „tartalmazza” tartalmát, vagy témáját, mint, ahogyan egy edény tartalmazza a vizet, túlságosan nyers ahhoz, hogy megérdemelne a cáfolatot”. (*Black*, 1972, 131.)

A fogalmi forrásoktól való függetlenség nem-episztemikus módja a látvány totalitásával való szembesülés. Más szóval a retinán keletkező elektromos feszültségek igen-nem (látszólagosan) egyszerűségű kódjának letapogatása speciálisan „hangolt” receptorok ezrei által, ha úgy tetszik, organikus „digitalizálása”. Az ismeretelméleti karakterű észlelésben tehát a látvány elemei fogalmi köntöst kapnak, jelületlenből jelöltté, külsőből belső képivé, a fogalmi gondolkodás számára „fogyaszthatóvá” válnak azon a módon, hogy összehasonlítások gondolatsorán keresztül azonosságok és különbözőségek szekvenciáivá válnak a mentális térben. A tudatos látás tehát fogalomlátás kell, hogy legyen. A fogalomkészlet viszont látványelző-

ményű (ha többszörösen közvetítetten is). Ebből következőleg a látvány „látásához” fogalmi előzmény szükséges az episztemikus látás esetén, és nem szükséges az egyszerű, nem-episztemikus „nézés” esetén. De annak igazolására, hogy a probléma kezelésében korán sincs egyetértés, álljon itt két idézet. Az egyik *Rudolf Arnheim*től : „... azt kell mondanunk, hogy az észlelés nem más, mint észleleti fogalmak alkotása. A szokásos mércék szerint ez az elnevezés kényelmetlen, mivel az általános feltételezés szerint az érzékszervek a konkrétan korlátozódnak, a fogalmak pedig az elvonttal foglalkoznak. A látás a fenti leírás alapján megfelel a fogalomképzés feltételeinek. A látás a tapasztalat nyersanyagával dolgozik oly módon, hogy megfelelő rendszert hoz létre általános formákból, amelyek nemcsak az éppen szóban forgó egyedi esetre alkalmazhatók, hanem más, hasonló esetekre is”. (*Arnheim*, 2004, 33.) Visszacseng az idézet kapcsán az alig néhány sorral előbb hivatkozott Black vélekedése: „... a gondolat, hogy a festmény, vagy fénykép olyan közvetlenül „tartalmazza” tartalmát, vagy témáját, mint, ahogyan egy edény tartalmazza a vizet, túlságosan nyers...” (*Black*, 1972, 131.) Arnheim nézete alapján nagyon nehéz lenne megértenünk, hogy miért láthatjuk (itt: nézhetjük) vonatablakon kinézve, hogy egy táj szép. Csak úgy, összességében. Anélkül, hogy ennek a tájnak egyetlen vizuálisan értelmezhető eleme is tudatosulna a fogalmak szintjén. Ugyanakkor akarhatjuk is a tájat valamilyennek látni, sőt vizuálisan kereshetjük is a szépséget. Nézetem szerint itt egy lineáris gondolkodásmód áll szemben egy nemlineárisal. Előbbi feltételezi a komponensek minőségi változásaihoz elegendő feltételként azok egyszerű összegét, míg a második azt mondja ki, hogy a bonyolult, sokkomponensű rendszerek viselkedése nem írható le a komponensek egyszerű összegeként. „A több részecskéből álló rendszerek viselkedését az jellemzi, hogy a rendszeren végzett kis változtatások későbbi nagyon nagy változásokat kelthetnek. Aránytalanul nagyobbakat, mint amilyenek a kezdeti kis eltérések miatt várható lennének. Ezt a fajta viselkedést a fizikában és a matematikában kaotikus viselkedés, káosz néven ismerjük... Ezek eredményeképpen a rendszer olyan mozgásformákat mutat, amelyek az egyes alkotóelemek egyedi viselkedéseinek összegeként nem írhatók le.” (*Végh*, 2002, 166.) Tárgyunk olyan szempontjaiból, mint a pedagógiai folyamat tervezés, vagy a bevitt hatások és azok várható következményei, továbbgondolásra igen érdemesnek tartom a fentieket egy rendszerelvű pedagógiai modellben.

A szimpla nézés és a fogalmi (megismerő) látás is információt hordoz a stimulusban. Csak az első esetben nem szűrjük (vagy ingerküszöböt éppen csak átlépő szinten) az információt, és így annak ingerületei szabadon asszociálódnak és kapcsolódnak át, például a táj relatív mozgása következtében inkább a limbikus rendszerre ható ingerek miatt, más (például affektív) pályákra, míg a második esetében inkább dominánsan agykérgi vezérlésről beszélhetünk. Ez esetben szűrőt, a fogalmak felismerési sémákat tartalmazó aktivált maszkját tartjuk a beérkező, fényjellel kódolt kép és a perceptuális rendszer közé. A kép képei fogalmak (belső képek), déja vu-tulajdonságok és attribútumok rezervoárjai. A velük való mentális operációk lényegében képalkotó és feldolgozó rendszerek analóg és digitális módozatainak dinamikus kooperációjaként foghatók fel. Lényegében a vizuális emlékezet egyfajta szótára keletkezik ebben a folyamatban.

8.

„Azt mondhatjuk tehát, hogy a vizuális információ szemantikai analízise az inger perceptuális reprezentációját, míg a pragmatikai analízis az ingerre adott motoros reprezentációkat produkál.” (*Jacob és Jean-nerod*, 1999, 11.)

Fodor és Marr a matematikai-leíró (komputációs) modellel kapcsolatosan elemzi a modulációs folyamatot – amely a vizuális információ befogadása (ennek prototípusa a percepció) – és a központi neurális folyamatokat. A moduláris folyamatban a stimulus automatikusan emelkedik az „ingerküszöb” fölé egyszerűen azzal, hogy megjelenik, van.

Nem függ a kognitív rendszer rendelkezésre álló információ- és tudásanyagától, vagyis ilyen értelemben a nem-episztemikus látás (nézés) paradigmaticus eseteként tekinthető. Ez a koncepció is megerősíteni látszik az előbbieken példaként hozott szépnek 'nézett' táj vonatkozásában a nem-episztemikus látás jelentőségét. Pedagógiai értelemben ez a szemlélődés szintén paradigmaticus jelentőségű kell, hogy legyen. A benyomás az egyéni témakeresés, elvárásolódás, affektív kötődés és végső soron az érdeklődés és kíváncsiság kutató attitűdjének közvetlen forrása lehet. Művészettörténetivé nemesedett francia megfelelőjével: impresszió.

Valójában jól ismert problémával állunk itt szemben: a „rajzolj egy házat, kutyát stb.” típusú feladatokéval, mikor is a megszületett munkák láttán gyakran hangzanak el a „...de hát egy ház nem így néz ki, a kutyát nem így kell rajzolni... „és hasonló megjegyzések, kritikák, s még jó, ha azonnali séma-segítség nem ad a „mester” a megfelelő forma létrehozásához. Pedig a leglényegesebb vizuális emlékezetműködéssel állunk itt szemben, az-
 azal, hogy a tárgy vagy forma attribútumai közül nem mind, nem minden szituációban egyenlő mértékben, és főként személyre szólóan nem egyformán rögzül és hívódik elő a vizuális tapasztalatszerzési, képzetgyűjtési folyamatban. De tudjuk, hogy léteznek sajátos ős-formaképzetek (ház, nap, virág, ember stb.), melyek a világ minden pontján rendkívül hasonlóak. (lásd még erről: Kárpáti, 1995, 2001) Így azután, lehetséges lehet egy általános kutya fogalmi képe is annak ellenére, hogy mindannyiunk számára más és más kutya egyedi, reális tapasztalati képe idéződik fel a fogalom hallatán. Az ős-formaképzetek olyan mentális képek meghatározott szintű vizuális (digitális) re-reprezentációi, amelyek a vizuális tapasztalat személyességének és szituációfüggőségének pregnáns példájaként a mindenkinél kicsit más attribútumokkal való operációt mint releváns képalakító működést eredményezi. Vagyis: „...a vizuális észlelésről összeállíthatónak tűnik egy paradigmaticus helyzet-értékelés, miszerint a személy, aki tudatosan lát valamit, lényegében vizuális kísérletet hajt végre...”. (Jacob és Jeannerod, 1999, 11.)

Jól ismert problémával állunk itt szemben: a „rajzolj egy házat, kutyát stb.” típusú feladatokéval, mikor is a megszületett munkák láttán gyakran hangzanak el a „...de hát egy ház nem így néz ki, a kutyát nem így kell rajzolni...” és hasonló megjegyzések, kritikák, s még jó, ha azonnali séma-segítség nem ad a „mester” a megfelelő forma létrehozásához. Pedig a leglényegesebb vizuális emlékezetműködéssel állunk itt szemben, azzal, hogy a tárgy, vagy forma attribútumai közül nem mind, nem minden szituációban egyenlő mértékben, és főként személyre szólóan nem egyformán rögzül és hívódik elő a vizuális tapasztalatszerzési, képzetgyűjtési folyamatban. De tudjuk, hogy léteznek sajátos ős-formaképzetek (ház, nap, virág, ember stb.), melyek a világ minden pontján rendkívül hasonlóak.

Ez a kísérlet nem más, mint a valóság hitelesítése. A fenti dinamizmusban és együttműködésben az észlelés minősége, szintje meghatározza a továbbvitt fogalmi operáció milyenségét. Megfigyeléses feladatok esetében sokszor tapasztalható, hogy bár a vizuális aktivitás célja a valóság megragadása, a rajzoló mégis a tudottat, tehát a belső képit (a szintetikus) jeleníti meg, fogalmi és nem (külső) képi (analitikus) összehasonlításokat téve.

Egy tárgy a látás számára rendkívül összetett jelenség, legyen szó akár a legegyszerűbb formáról is. Nem-episztemikus (nézés) vonatkozásban a retinakép egésze van jelen az észleletben, differenciálatlanul. A tudatos látás esetén van „látandó”, ami az előbbi tárgy jellemzőinek tudott összetevőiben megfogalmazódik meg.

9.

„A vizuális modalításban egy kísérlet annyit jelent, hogy egy minőségi állapot-típusban lenni ... általánosan: a szenzoros folyamatok azok, amelyeket a filozófusok a fenomén prioritásának neveznek” (Jacob és Jeannerod, 1999, 13.)

Néhány sorral előbb már találkoztunk a látás mint vizuális kísérlet megközelítéssel. Valójában arról van itt szó, hogy érzékszervi hitelesítéssel erősítjük meg a nézetből a láttott tudottságába való átmenetet. Ez pedig nem más, mint a forma hitelesítése az érzéklettel. Másként: a nem-episztemikus módusz bizonyos szintű korrekció (esetleg kontraszelektív) funkciója az episztemikus folyamatban. Ez az azonosítás tehát mindkét részről a formára irányul, ezért beszélhetünk a ’fenomén prioritásáról’. A szerzők egy piros kocka látásának problematikáján keresztül közelítenek a fenti problémához. „... egy normális képességekkel rendelkező alany, aki vizuálisan meg tud különböztetni formákat, nem lesz képes tudatosítani a piros kocka fogalmát, ha nem tudja, hogy a tárgy, amit észlel, az kocka, és a szín, amit lát, az piros. Ha a kocka, amit észlel, piros, és az alany vizuálisan tudja a kockaformát, nem tud nem tudatos lenni a kocka piros színében.” (Jacob és Jeannerod, 1999, 14.)

A tárgy és az általa befogadott attribútum problémájáról van szó, vagyis arról az „összetartásról”, amely a tárgy tudatos észlelése és annak befogadott attribútumai között áll fenn. Nyilvánvaló módon beszélünk a forma mindenkor prioritásáról, amennyiben a látás mint érzékelés minden formájában a forma valamilyen szinten reprezentálódó attribútumaihoz kötődik és tudatos vizuális aktivitásunk annak valamely különleges elemére irányul, vagy éppen azt hozza létre.

A szerzők a fentiek megfontolásából arra a következtetésre jutnak, hogy „... az episztemikus és nem-episztemikus látás duális megközelítése helyett alkalmasabbnak látszik inkább az episztemikus látást alkotó grádiensről beszélni”. (Jacob és Jeannerod, 1999, 13.) A látás szintjei számára adott variációk és kombinációk száma végtelen, a tudatosság, episztémia értéke (ha az objektiváció közvetítésével is, közvetett módon) meghatározható. Tehát a vizuális folyamatok önépítő módon aktiválódnak tudatos szinten egy nem-episztemikus kiindulás („nézés”) esetében is. Vagy a fentebbi általános kutya példájával élve: a boxer vagy pincsi láttán, ha az alany tisztában van a kutya (képi) fogalmával felismeri a pincisben a kutyát. Ez azt is jelenti egyben, hogy az érzékelés számára nem létezik az általános kutya vizuális tapasztalata. Vagyis: az érzékelés mindig konkrét.

E megállapítás a vizuális aktivitás általam feltételezett vezérelhetősége vonatkozásában három fontos összefüggésre mutat rá. Először: a vizuális képzetgyűjtés folyamatának felépíthetősége a programalkotó szempontjából egy, a nem-episztemikustól (egyszerű) a hiperepisztemikusig (Jacob és Jeannerod, 1999, 13.) terjedő pályán, amely magában foglalja a mentális operációknak a nemepisztemikus észlelés totalitására épülő, a képzetgyűjtés és az ’adatfeldolgozás’ számára teljes szabadságot nyújtó, széles skáláját. Másodszor: az alkalmazásban a vizuális memória különféle időtávú (rövid-, közép-, hosszú) ’háttértárainak’ mint rögzült attribútumok bázisainak folyamatos szélesítése és felhasználása a folyamat racionalizálása vonatkozásában, az analógiás gondolkodás képi összefüggései alapján. „...feltesszük, hogy az érzékletes tapasztalatok fenomenológias állapotok, a szó legszorosabb értelmében, és ezek egy sajátos értelemben szolgálják a magasrendű kognitív folyamatokat...”. (Jacob és Jeannerod, 1999, 12.) Leegyszerűsítve: a vizuális folyamat vezérelhetősége a látás-láttatás aktív folyamatában az irányított képességműködtetés vonatkozásában nem más, mint e fenomenológias állapotok folyamatos belső kontroll alatti mentális rendezése, operacionalizálása; gazdálkodás a meglévővel és szelektív koncentráció a még nem ismertre. Harmadszor: összerendezés a személyiség kompetencia-készletének adott szintű maximumán. A vizuális tapasztalat beépíthetetlen

fenomenológiával rendelkezik a többi érzékeltes modalitásra (például beszéd) nézve, (tehát ezekben a modalitásokban csak fogalmi reprezentáció lehetséges) különbözik a fogalmi gondolkodástól is. És még egy lehetőség: „...a pszichés alakzatok, melyek a gondolatok erjesztőiként hatnak, jelenségek és többé-kevésbé tiszta képek, melyeket akaratunk szerint kombinálhatunk és reprodukálhatunk; ez a kombinatív játék a kreatív gondolkodás alapvető karakterisztikájának tűnik; ezek az erjesztők természetes képiségek, és, néha, számomra rendkívül erőteljesek”. (*Einsteint idézi Ely, 2004, 2.*)

És egy valóban örökös vitapont is megjelenik a fentiek következtében: a tudás és a képességek viszonyrendszerére, helyesebben a dilemma ezek minőségi sorrendjére, valamint dinamikájára vonatkozólag. A szerzők a képiség e vonatkozásában a következő állásponton vannak: „...feltesszük, hogy az érzékeltes tapasztalatok fenomenológias állapotok, a szó legszorosabb értelmében, és ezek egy sajátos értelemben szolgálják a magasrendű kognitív folyamatokat. Ők jelentik az organizmusban a szabad modalitások fogalmi folyamataihoz az információt”. (*Jacob és Jeannerod, 1999, 14.*) Az einsteini „pszichés alakzatok”, amelyek „képiségek, és amelyek néha (...) rendkívül erőteljesek”, tehát „érzékeltes tapasztalatok és, mint fenomenológias állapotok, a szó legszorosabb értelmében” olyan nem-episztemikus folyamatok („nézés”), amelyek információban rendkívül gazdagok. Ez a gazdagság a „szabad modalitások”, vagyis a verbális, vizuális, auditív, kinestetikus „kombinatív játék” bemeneti oldalát adják, kimenetként pedig a „kreatív gondolkodás” objektívációiként hozzák létre a formát. Létezhet egy még magasabb szintű konstrukció is: a hiperepisztemikus (*Jacob és Jeannerod, 1999, 14.*) látás, amely esetben csak az attribútumok tartami jegyeinek fogalmi készlete rögzül, maga a tárgy, mint nem-episztemikus totalitás nem idéződik fel. (Ez következik az érzékelés és a fogalmi gondolkodás fenomenológiai vonatkozásait érintő megkülönböztethetőségéből.) Ilyen forma lehet a korábban már egyszer példaként hozott útvonal-bejárás, tervezés. Amennyiben fogalomlátásnak nevezzük ezt a hiperepisztemikus formát, megállapíthatjuk, hogy az eredeti, nem-episztemikus információmennyiséghez képest a fenomén tartalmi erősen korlátozódik: „...több információ van az érzékelésben, mint a fogalomban: képzetet alkotni, vagy fogalmi reprezentációt tudatos érzékelés alapján: ez az érzékelés kategorizálása. A kategorizáció az érzékelés által szállított információ egy részét szelektálja, így a vizuális tapasztalat fenomenológiájának viszonylagos csökkenését eredményezi.” (*Jacob és Jeannerod, 1999, 14.*) Vagyis a belső látás (képzelet) az észlelet képzetbe összeválogatott tartalmait hordozza, e válogatás lényegileg „a kreatív gondolkodás alapvető karakterisztikájának tűnik”. Ilyen hiperepisztemikus „látás”, ha valaki, aki soha nem látta a Mona Lisát, sem Leonardo más műveit, de látta valahol, hogy a Giocondát *Leonardo* festette. A fenomén csökkenése ez esetben nyilvánvaló, a fogalmi szinten reprezentálódó Mona Lisa mint festmény Leonardónak a festőnek a fogalmi attribútuma és vice versa. Megállapíthatjuk, hogy ebben az esetben az elvont gondolkodásnak nincs fenomenológiája. Ebben az értelemben érthető talán, hogy hiába foglalkoztatjuk egyre többet és egyre egyoldalúbban tanulóink kognitív kompetenciaterületét a vizuális reprezentációk területén, nem hogy fejlődést, de inkább leépülést tapasztalhatunk. A rendelkezésre álló információ nem a formára, hanem annak attribútumai egy részére vonatkozik. A reprezentációban azonban a formának mint optimális információmennyiség hordozójának kellene megjelennie, az életkorral egyenes arányban növekvő mértékben. Az azonban csak a különleges adottságok (tehetség) esetében van így. Ha elfogadjuk, hogy a vizuális tapasztalatnak nincsen az érzékeltes modalitásokra nézve beépíthető fenomenológiája, tehát sajátosan vizuális beépíthetősége van, el kell, hogy fogadjuk kiindulásként a folyamatos vizuális információpótlás és gyűjtés szükségszerűségét, ami természetesen nem jelenti azt, hogy ezt csak a külvilág rajzi tanulmányozása adhatja. A szemlélődéstől a kutatásig megmérhetetlen mennyiségű információt gyűjthetünk. Ezek szűrésének és szelektálásának tudatosságát kell vezérelni. Nézetem szerint nem a vizualitás sajátos kognitív

rendszere használja a számára adekvát információkat, mert ilyen speciális készlete a vizualitásnak nincsen, hanem a személyiség kognitív szerveződése egésze, valamennyi aktiválódott komponense, vagyis rutinjai, készségei és képességei. Ha feltesszük, hogy a látvány totalitása fogalmilag nem ragadható meg, csak attribútumainak rendszerén keresztül, világossá válik a tapasztalat és képzetgyűjtés lehetséges iránya is. Ez maga a vizuális élmény, a nemepisztemikus és episztemikus látás folyamatos variálódásai és újabb attribútumainak osztályozása. „...több információ van az érzékelésben, mint a fogalomban: képzetet alkotni, vagy fogalmi reprezentációt tudatos érzékelés alapján: ez az érzékelés kategorizálása.” (Jacob és Jeannerod, 1999, 15.)

A vizuális pedagógia filozófiájának vonatkozásában rendkívüli jelentőségű kérdéseket látok itt megjelenni. Vajon a belső képi látványok (fogalmi reprezentációk) a folyamatos tudatos észlelés, megfigyelés „csak” a látvány valóságos vizuális totalitásáig ismerhetők meg, vagy a belső kép tartalmilag túlléphet eredetijén? Vagyis, ha a hiperepisztemikus kép mint az alkotás tisztán gondolati forrása és mint képzetek együttese már nem maga a vizsgált tárgy mint fenomén vagy jelenség, egy speciális virtuális valósággá, allegóriává emelkedhet. A „tökéletes tudás és képességek” birtokában készült művek a szabály, a konvenció messzemenő tudásáról és alkalmazásáról tesznek-e inkább tanúbizonyosságot, vagy az észleleti tapasztalatok végtelenül széles skálájának gazdagságáról? Nem készíthető tökéletesen egyforma szabadkézi portré ugyanarról a modellről, ugyanabban az időben két egyenrangú mester által, de ugyanazon alkotó által sem, semmilyen időintervallumon belül. Tehát célszerű lenne megkülönböztetnünk az alkotó szándéka szerint legalább két alapvető trendet. „A fenomenológiai ellentét a vizuális tapasztalat és a fogalmi gondolkodás között úgy is értelmezhető, mint két nézőpont, vagyis egy szubjektív, és egy objektív nézőpont között.” (Jacob és Jeannerod, 1999, 14.) Vagyis az érzékelés kategorizálása, a tudatos érzékelés alapján történő fogalmi reprezentáció vizuális újraalkotása sajátosságosan személyes válaszokat fog eredményezni. Értelmezésemben tehát a valóság érzékletes úton való szemlélete mint pedagógiai feladat elsősorban azt a célt kell, hogy szolgálja, hogy a nem-episztemikus látás információgazdagságához hozzászokjunk egy vizuális 'tanóra' keretei között is. Ennek irányított vizsgálatai útján a későbbiekben minél többféle attribútumot mint a fogalmi gondolkodás használatára is alkalmas tulajdonságot legyünk képesek elkülöníteni, ugyanakkor folyamatosan összevetni az eredeti szemléleti képpel. Ezekkel azután akár egy személyes képi-fogalmi mentális szerveződésben is elmélyülten és képi gazdagságban tudunk operálni. Tehát nem egyszerűen a tapasztalás érdekében gyűjtünk képzeteket, nem is azok kényszeres rögzítéséért, hanem a meglévő belső fogalmi képek gazdagításáért, vagyis önmagunkat a világról alkotott egyre pontosabb képzeteink tükrében megmutató személyes differenciáltságunkért. A létrejött alkotást mindig e gazdagodás mércéjének kell tekinteni.

A vizuális tanulás mai elmélete a szimpla látást (nem-episztemikus) nem tekinti vizuálisan aktív cselekvésnek, pedig itt jelenik meg a fenomén a maga totalitásában, bár igaz, hogy az alany nem (vagy csak nagyon korlátozottan) alkot ebben az esetben fogalmakat. Csak a fogalmi episztemia tudatosságával szűrt látást fogadja el. Tehát, amit keresünk, az a szimpla látás által detektálható, mert a nem-episztemikus látás ráérezés a fenomén teljességére. Ez a totalitás az episztemikus látással koordinálható, szelektálható, bár a létrejött belső kép fenomenológiáját tekintve eredőjénél szegényesebb mégis jól transzferálható akár a szükségletek szintjére is. Ezek, mint motívumok, a szó 'arousal' értelmében, a hiperepisztemikus látással tehető a személyes alkotás számos formájának forrásává. A fogalmilag megragadhatatlan összetettség nemepisztemikus minősége az attribútumokban rögzült információnál mérhetetlenül gazdagabb, következésképpen a vizuális reprezentáció zsinórmértéke nem a vizuálisan észlelhető abszolútum, hanem a speciálisan személyre szabott, ám szocio-kulturális konvenciók által megzabolázott reatívum. Nem azt kívánom ezzel állítani, hogy egy tanulmány mércéje nem lehet maga a tanulmányozott,

csak azt, hogy a vizuális tanulmány mint alkotás csak belső képi medializáción keresztül képes értelmezni a látványt, vagyis mércéje a személyiség pillanatnyi harmónia-állapota és nem elsősorban a hasonlóság fenomenológiája, bár annak kiindulópontja éppen az. Talán éppen ebből ered a tanulmányrajzot készítő tanuló sokszor tapasztalt elégedetlensége munkája eredményével kapcsolatosan, bár a kívülálló, a korrektor számára a formai hasonlóság mértéke megfelelő. Az alkotó közlő szándéka ugyan objektív volt, de üzenete személyesen átszűrte vált. Ha ez nem tesszük lehetővé, akkor egyformaságot generáló sémaátadást művelünk, ami inkább idomítás, mint tanítás.

10.

„...Ha a XX. század kognitív pszichológusai és filozófusai haladó módon rehabilitálták az alsó szintű látás elméletének fontosságát, a kognitív idegtudomány művelői egy valódi paradoxont fedeztek fel: a „lát” ige nagyon gyengén episztemikus értelmében nem szükséges egy tárgyat látni ahhoz, hogy hatékonyan hathassunk rá...” (Jacob és Jeannerod, 1999, 15.)

A kognitív idegtudományi vizsgálatok eredményei felfedték a vizuo-motoros transzformáció jelenségét mint a manipuláció és a tárgy tényleges látása közötti összefüggések rendszerét. Aktuális szituációban a probléma egyedüli megoldása a cselekvés lehet, mintegy projektálva a leküzdendő akadály tárgyszerű teljességét és jelenlétét a cselekvés megindításához anélkül, hogy a tényleges cselekvés számára annak vizuális mibenléte tudatosulna (például automatikusan átlépünk vagy átugrunk egy váratlan akadályt). Lényegében a vizuo-motoros cselekvés megelőzi a tényleges, vizuális észlelést és tudatosulást, abból kiindulva, hogy bizonyos tárgyi potenciálok adottak, elraktározottak a tudat alsóbb szintjein, azok előhívása rutinszerűen, vagyis a pillanat tört része alatt történik. A rutinok (vizuális) tapasztalatokkal kapcsolatos eljárások aktiválódott (esetleg latens) öröklött és tanult komponensei, cselekvéseink valószínűleg legősibb, tudattalan, a túlélést a pillanatba sűrítetten biztosítani képes komponensei. Valószínűsíthetjük, hogy a rajzolási folyamat bizonyos formái (firkálgatás) is ilyen tárgy nélküli tárgyiasságok. A rajzlapon keletkező forma pillanatról pillanatra „rajzolja önmagát” ’nagyon gyengén episztemikus’ értelemben, vagyis a modell inspirációjára előhívódott (stimulus) attribútumok (tulajdonságjegyek) alapján az egész operációs rendszerre ható vizuo-motoros impulzusokként. A vonal vezetése: automatizmus, rutin. A célvezérelt rajzolás folyamata közben a pillanat tört része alatt teszünk szemiotikai összehasonlításokat (episztémia) az eredeti rajzi viszonylatokkal, felülírjuk azokat, a fontos változásokat rögzítjük.

A vizuális alkotás tehát tartalmaz „nagyon gyengén episztemikus” összetevőket, rutinszerű elemeket azok ösztönszerű működése felett a tudatos én tudatos cselekvéseket képes realizálni. Más szóval: az alkotás elveszne a vizuális észlelet tudatos rendezésének információ-halmazában, ha nem működne, mintegy aláfestésként, ’déja vu’-ként a rutinok vizuo-motoros mechanizmusa, annak technikai-technológiai, de kognitív értelmében is. Így jobban érthető talán az a korábban idézett megfogalmazás, hogy „az érzékletes tapasztalatok fenomenológias állapotok, a szó legszorosabb értelmében”. Azok, bizonyos értelemben, fogalomhiányt jelentenek. Mivel, hogy a fogalmi gondolkodás nem rendelkezik beépített fenomenológiával, csak attribútumok halmazával, a fenomén kontrollja kényszerűen a nem-, vagy a nagyon gyengén episztemikus látás feladata lesz, amely olyan topológia, mely sajátos értelemben szolgálja a magasrendű kognitív folyamatokat.

És még egy a fentiekkel kapcsolatos megközelítés. A 19. század végi neuropszichológia funkcionális szempontból megkülönbözteti „a szubcortikális pályákat, melyek az in-

gerre adott válasz reflex-aspektusaiért (például szemkoordináció, pupillareflex stb. – S. J.), valamint a cortikális pályákat, melyek a tudatos észlelés kezeléséért felelősek...”. (Ungerleider és Mishkin, 1982)

A ventrális (hasi) pálya alapvetően felelős az észlelésért, a felismerésért, a formaazonosításért, kezelve a tárgy vizuális belső lényegi sajátosságait (kiterjedés, forma, szín, stb.), lényegében tehát a tárgyi világ azonosítása, jellegzetességeinek meghatározása történik ezen idegpályák működéséeként. A nem-, vagy a nagyon gyenge episztemikus látás sajátosságait foglalja magában, vagyis az információk összességét. „...A dorsális (háti) pálya a vizuo-motoros megoldások alapvető rendszere, kezeli a tárgy külső lényegi sajátosságait, azokat, amelyek értelmezik a tárgy felfogását, térbeli helyzetét, részleteit, orientációját” az episztemikus „látás” attribútumaival, fogalmi szinten vezérli a vizuális operációt a konkrét szituációra vonatkozóan.” (Jacob és Jeannerod, 1999, 15.)

Sajátos lehetőségek adódnak a vizuális pedagógia tudatos fejlesztő munkája számára a fenti tényezők meggondolásában: a rutinok, készségek és képességek működtetése vonatkozásában pontosan meghatározható a működés idegrendszeri sajátossága, valamint annak az alkotás tárgyához való viszonya. A fenti idegműködési sajátosságok különös megvilágításba helyezik a „mindenoldalú fejlesztés” kívánalmait. Nyilvánvaló, hogy az egészséges fejlődés az idegkapcsolatok teljességére és dinamikájára kell, hogy irányuljon. Így tervezhetők olyan vizuális pedagógiai szituációk, melyek kifejezetten a ventrális pálya aktiválására készítetnek, vagyis az érzékelés-észlelés területeit érintik. És viszonyosan: tervezhetők olyan szituációk, melyek a dorsális pálya vizuo-motoros működési struktúráját aktiválják, melyek az értelmező kompetencia-területeket érintik. Annál is nagyobb ennek a jelentősége, mivel „...a mérési eredmények... azt sugallják egyfelől, hogy sok információnak kell áramolnia a ventrális és a dorsális pályák között, másfelől, hogy a vizuo-motoros működés képes megváltoztatni az észlelési rendszert”. (Jacob és Jeannerod, 1999, 20.) Ezek alapján feltételezhetjük, hogy a tapasztalásban egy tárgyról legalább két vizuális attribútum jelenléte kell ahhoz, hogy az alany tudatos mozdulatokat tegyen irányába. Egy észleleti és egy motoros. Ebből következőleg a fejlesztés differenciáltságának eredményének egyben egy szervezettebb mentális működésnek kell lennie, vagyis korrekciós vagy terápiás célokra is alkalmassá tehető.

Természetesen csak olyan koncepció esetében lehet ez releváns kívánalom, amely valóban a vizuális folyamatot kívánja értelmezni. De ez csak a személyiség mint szervező működéseinek feltárásával, messzemenő figyelembevételével történhet és a kaotikus feltételek kérdéskörének komolyabb vizsgálatai eredményeként lehetséges. Ezek lehetnek az új (vizuális) nevelés paradigmájának alapjai.

Annak a ténynek a felismerésén kell alapulnia mindennek, hogy a vizuális szakmai tudás-műveltséganyag mennyiségileg tovább nem növelhető a személyiség egészének rovására. Hiszen akkor is kárt okozunk, ha valami elengedhetetlenül fontosat tudatosan nem teszünk meg. Például nem szelektálunk, nem gyomláljuk ki a közhelyes elemeket a vizualitás műveltséganyagából, és nem tiltakozunk a vizuális kultúra művelésének óraszámokban tetten érhető elsorvadása ellen.

A fogalmi szinten reprezentálódó Mona Lisa mint festmény Leonardónak a festőnek a fogalmi attribútuma és vice versa. Megállapíthatjuk, hogy ebben az esetben az elvont gondolkodásnak nincs fenomenológiája. Ebben az értelemben érthető talán, hogy hiába foglalkoztatjuk egyre többet és egyre egyoldalúbban tanulóink kognitív kompetenciaterületét a vizuális reprezentációk területén, nem hogy fejlődést, de inkább leépülést tapasztalhatunk.

Konklúzió

Kiindulópontunkhoz érkezünk vissza. A vizuális szenzualitás számára adott mediális, tárgyi és jelenségvilág felmutatja a vizuálisan érzékelhető információk sokaságát. Ezeknek felfedező folyamatokban kell manifesztálódniuk ahhoz, hogy a motivációs mezőben az egyén számára jelentőségre tegyenek szert, s azután a képzelet terében önálló életre kelhessenek (alkotás).

A vizuális aktivitás speciális kompetenciájának sajátosságait kutatva ezeket az alaptudományi megállapításokat lehetségesnek tartom egy felállítandó vizuális nevelési modell számára közvetlenül is értelmezni, a „látni” ige különböző értelmezéseinek az észleléshez, illetve a fogalmi-operacionális szintekhez kapcsolódó alkotóelemeinek a meghatározásához s egyben arra az alapkérdésre vonatkozólag, hogy az észlelés-érzékelés-cselekvés dinamizmusa a képi reprezentáció mely szintjeire milyen befolyással van.

Szeretném újra megerősíteni, hogy írásom kísérlet. Kísérlet az idegfolyamatok, valamint a kép filozófiai értelmezéseinek adaptációjára és integrációjára egy tudományos összefoglaló, Jacob és Jeannerod tanulmánya alapján. Tudom, hogy az idézett megállapítások és kutatások explicite nem a vizualitás folyamatainak tanulására-tanulására-tervezésére vonatkoztak, hanem a vizuális észlelés-érzékelés (látás) tudományos alapkutatási tendenciáit jelzik. Azonban úgy vélem, létezik implicit értelmezhetőség az alapkutatási megállapítások alkalmazó, transzfer felfogására, hiszen, ami a vizuális észlelési-operacionális folyamatokban de facto megjelenhet, az nézetem szerint nem jelenthet egyszeri vagy laboratóriumi állapotot, így a pedagógiai folyamatra való adaptációja sem lehet irrelevant. Ez utóbbi tartalmának és eszközrendszerének az elemi szintű idegműködések értelmezéséből kell fakadnia. Annál is inkább, mert minden kompetenciaműködés pszichés folyamat is egyben. Ebből következőleg vizuális nevelési koncepciómban a vizuális aktivitás speciális kompetenciája szerkezetileg olyan kritikus komplex képességek működésén alapul, amelyek eleget tesznek a vizuális tapasztalás külső-belső formáinak feltáró-analitikus és a fogalmi operációkon alapuló alkotó-szintetizáló folyamatok feltételeinek.

Az általam tervezett modell három stratégiai pillére rendre a vizsgálódás-kísérletezés- képzetgyűjtés, a megfeleltetés-megformálás-megvalósítás, valamint az információkezelés-üzenetközvetítés és -fogadás komplex képességcsoportja. Egyfelől struktúrájukba integrálják azokat a rutinokat, részkészségeket, készségeket, részképességeket és képességeket, melyek mind a vizuális tapasztalás és a fogalmi gondolkodás dinamikus egységének alkotói, másfelől rendelkeznek a vizualitás műveltségterületi sajátosságainak tervezhető tartalmi irányjaival. Ezek szervezéséről kell gondoskodnia a rendszer alkalmazójának.

Ennek a folyamatnak az alapkutatások felőli értelmezésére tettem tehát kísérletet. A szerzőkkel „...megpróbáltuk feltárni a fogalmi gondolkodás analitikus forrásait, melyekkel az agy globális kognitív funkciója lehetővé teszi az egyén számára folyamatosan alakítani, és felújítani a világról alkotott képzetait.” (*Jacob és Jeannerod, 1999, 21.*)

A világról alkotott képzeteknek új (régi-új) formát kell adnunk. A kisgyermekkorban még oly elevenen ható – de a reáliák világában rohamosan háttérbe szoruló – belső képi világot, a fantáziát (általánosságban: az érzékelés-észlelés és a gondolkodás ismeretek által még meg nem kötött „szabad vegyértékeinek” dinamikus kapcsolódásait) megtartva, s azzal a valóságot mint rejtelmes, (vizuálisan is) feltárandó világot tudatos pedagógiai munkával összekötve.

„Ha magától értetődőnek tartjuk, hogy az ember örömeit leli fantáziájában, akkor gondoljuk meg, hogy ez a fantázia nem olyan, mint a festett kép, vagy a plasztikus modell, hanem bonyolult képlet heterogén alkotórészekből: szavakból és képekből. Akkor az írás-és hangjelekkel való műveleteket immár nem állítjuk szembe az események képzeteivel való műveletekkel.” (*Wittgenstein, 1958; idézi: Nyíri, 2002, 7.*)

Irodalom

- Bálványos Huba (1998): *Esztétikai-művészeti nevelés*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Beke László (1986): *Műalkotások elemzése*. TK, Budapest.
- Bodóczy István (2002): A rajz, vizuális kultúra tantárgy helyzete és fejlesztési feladatai. *Új Pedagógiai Szemle*, 10.
- Black, Max (1972): A reprezentáció természete. In: Horányi Özséb (szerk.): *A sokarcú kép*. Typotex, Budapest. 134.
- Bruner, Jerome (1957): On Perceptual Readiness. In: J. M. Angin (ed): *Jerome Bruner, Beyond the Information Given*. New York.
- Csányi Vilmos (1994): *Víselkedés, gondolkodás, társadalom: etológiai megközelítés*. Akadémiai Kiadó, 111–155.
- Csapó Benő (2003): *A képességek fejlődése és iskolai fejlesztése*. Akadémiai kiadó, Budapest.
- Dretske, Fred (1990): Seeing, Beliving and Knowing. In: An Invitation to Cognitive Science. *Visual Cognition and action*, 2., Cambridge, MIT Press.
- Feyerabend, Paul, K. (1962): Expalnation, Rediction and piricism. In: Feigl, H. – Maxwell, G. (eds): *Minnesota Studies in the philosophy of science*, III. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Ely, Simone, (2005): Se projeter. *Rendre insolite le connu*, 9.
- Fodor, Jerry A. (1983): *The Modularity of Mind*. MIT Press, Cambridge.
- Fodor, Jerry A. – Pylyshyn, Z. (1981): How Direct is Visual Perception? *Cognition*, 9. 139–196.
- Gibson, James J. (1979): *An Ecological Approach to Visual Perception*. Houghton Mifflin, Boston.
- Gombrich, Ernst H. (1975): *A művészet története*. Gondolat, Budapest.
- Gregory, Richard L. (1970): *The Intelligent Eye*. Weidenfeld & Nicolson, Londres.
- Hanson, Norwood R. (1969): *Perception and discovey*. Freeman Cooper, San Fransisco.
- Hausser, Arnold (1978): *A művészettörténet filozófiája*. Gondolat, Budapest.
- Jacob, Pierre – Jeannerod, Marc (1999): *Quand voir, c'est faire, Working paper 99–01*. Institut des Sciences Cognitives.
- Kampis György (1991): *Self-modifying Systems in Biology and Cognitive Science*. A new framework for Dynamics, Information and Complexity. Pergamon Press, Oxford.
- Környeiné Gere Zsuzsa (1978): *Tér-forma-szín*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Marr, David (1982): *Vision*. Freeman, San Fansisco.
- Kárpáti Andrea (2001): *Firkák, formák, figurák – a vizuális nyelv fejlődése a kisgyermekkortól a kamaszkorig*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest.
- Kárpáti Andrea (szerk.,1995): *Vizuális képességek fejlődése*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kjorup, Soren (1974): George Innes és a 'Hastinfi csata', avagy hogyan tegyünk a képpel. In: Horányi Özséb (2003, szerk.): *A sokarcú kép*, Typotex, Budapest. 323–343, 344–358.
- Kuhn, Thomas S. (1962): *The structure of scientific revolutions*. Chicago University Press, Chicago.
- Nagy József (2001): A személyiség Alaprendszere: a célorientált pedagógia elégtelensége, a kritériumorientált pedagógia lehetősége, *Iskolakultúra*, 9.
- Nagy József (2000a): *A XXI. század és nevelés*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Nagy József (2000b): A kritikus kognitív készségek és képességek kritériumorientált fejlesztése, *ÚPSZ*, 7–8, 255–269.
- Nagy Lászlóné (2000): Analógiák és az analógiás gondolkodás a kognitív tudományok eredményeinek tükrében, *Magyar Pedagógia*, 3. 275–302.
- Novitz, D. (1977): Képek és kommunikatív használatuk. In: Horányi, 2003, 363–400.
- Nyíri Kristóf (2000): *A gondolkodás képelmélete*. Az ELTE Filozófiai Intézete és Nyelvfilozófiai konferenciáján elhangzott előadás anyaga. [http:// fil.hu/uniworld/nyiri/ELTE](http://fil.hu/uniworld/nyiri/ELTE)
- Pléh Csaba (2002): Tudások az egyetemen. *Iskolakultúra*, 6–7.
- Pléh Csaba (2001): *Új kommunikáció-új gondolkodás? A Professzorok Házában*.
- Rusbult, C. (2003): *Visual thinking and visual-verbal communication*. <http://www.Asa3.org/ASA/education/rusbult/htm>
- Strohner, J. (2005): *Szempont II*. Felsőoktatási Vizuális Kollégium, Budapest.
- Strohner József (2006): Társadalmi szerepek a vizuális kommunikáció folyamataiban és vizuális nevelés. *Magyar Pedagógia*, 3.
- Szabó Attila (1997): *Művészettörténet képekben*. AKGA, Győr.
- Szécsi Gábor (2003): *A kommunikatív elme*. Áron Kiadó, Budapest.
- Ungerleider, Leslie G. – Mishkin, Mortimer (1982): Two cortical visual systems. In: D. J. Ingle – M. A. Goodale – R. J. W. Mansfield (eds): *Analysis of visual behavior*. MIT Press, Cambridge, 549–586.
- Zsolnay Vilmos (2001): *A művészetek eredete*. Holnap Kiadó, Budapest.
- Walton, Kendall L. (1974): Szimbólumok-e a reprezentációk? In: Horányi, 2003, 185–204.
- Wittgenstein's nachlass. In: Nyíri Kristóf (2002): Képek, mint eszközök Wittgenstein filozófiájában. *Világosság*, 1.
- Wittgenstein, Ludwig (1958): *Premilinary Studies for the „Philosophical Investigations”*. Generally known as the Blue and Brown Books. Oxford, Basil Blackwell.

Iskolaigazgatók értékelése itthon és külföldön

A hazai iskolavezetők munkájának értékelésével kapcsolatos hiányosságok bemutatása, valamint az egyesült államokbeli és angliai vezetőértékelés jellemzőinek áttekintése mellett néhány következtetést is megfogalmazunk arra vonatkozóan, hogyan lenne alkalmazható számunkra a rendelkezésre álló nemzetközi tapasztalat.

Az intézményvezetők munkájának értékelésében az egyes országok különbözhetnek abból a szempontból, hogy céljaikat külső – közoktatási felügyelet, illetve professzionális értékelő szervezetek segítségével – vagy intézményi önértékelési folyamatok keretében valósítják meg. A szakirodalomban hasonlóság mutatkozik abban, hogy leginkább a vezetők szakmai fejlődésének elősegítésére, nem pedig a számonkérés és szankcionáló jellegre helyezik a hangsúlyt. Magyarországon az iskolaigazgatók értékelését a fenntartó esetleges igénye vagy az iskola saját önértékelési rendszere idézheti elő.

Milyen tényezők dominálnak az iskolaigazgatók munkájának értékelésében?

Az 1990-es évek kezdetétől az angolszász decentralizált felépítésű országok és a centralizált oktatási rendszerek egyaránt kiemelt figyelemben részesítik az oktatásügyi menedzsmentkutatás keretein belül kibontakozó intézményi szintű vezetés kérdéseit. Az iskolavezetés munkájának értékelése iránti igény gyökerei abból a hipotézisből eredeztethetők, amely összefüggést feltételezett az iskolák hatékonysága (és annak növelése), illetve az intézményvezetők hatékonysága között. (*Bolam és McMahon, 1995*) Több kutató is, köztük *Duttweiler* olyan tulajdonságlistát készített, amely a hatékony iskola jellemzőit sorolja fel: tanulóközpontú, gazdag programkínálattal rendelkezik, pozitív és nyílt tanulási környezetet biztosít, lehetővé teszi az aktív szülői és közösségi részvételt stb. (*Duttweiler, 1990*; idézi *Thomas, Holdaway és Ward, 2000*) Hagyományos, innovációkat elutasító intézmények esetében az efféle elvárásoknak való megfelelés akár jelentős változások kezdetét, az iskolai légkör és kultúra megváltoztatása kívánalmának kiindulópontját is jelentheti. (*Stewart és Prebble, 1993*) Az esetleges intézményi változások gondolatának megfogalmazását követően a predikciók hamarosan beigazolódtak, hiszen *Snowden és Gorton (1998)* rámutatott arra, hogy sok nyugat-európai országban az iskolai hatékonyság növeléséért érzett aggodalom következtében a társadalom és a kutatók részéről is több nyilvános bírálat érte az egyes oktatási rendszereket. Az oktatáskutatók és az oktatáspolitikusok körében napjainkban már általánosan elfogadott álláspontnak tekinthető, hogy létezik az iskolák hatékonysága és az intézményvezetők hatékonysága között korábban feltételezett összefüggés, vagyis az iskolaigazgatóknak döntő szerepük van intézményük sikerességében, eredményességében és hatékonyságában.

Az intézményvezetői teljesítmény és a szervezeti eredményesség, hatékonyság közötti összefüggés feltárásán túlmenően, az 1980 és 1998 között zajlott nemzetközi kvalitatív és kvantitatív jellegű kutatások eredményei azt is igazolták, hogy az iskolavezetés közvetett módon hatást gyakorol a tanuló teljesítményekre is. (*Hallinger és Heck*; idézi:

Leithwood, Louis, Andreson és Wahlstrom, 2004) Ma már egyre elfogadottabbá válik az a felismerés, hogy az eredményes iskolaigazgatók a humán erőforrás-menedzsment és a hatékony szervezetrányítás által képesek hatást gyakorolni a tanulói teljesítményekre. Az első esetben az iskolavezetés a hatékony pedagógusok támogatásával, ösztönzésével és továbbképzésével járulhat hozzá a tanulói teljesítmények növeléséhez, a második esetben pedig a vezető intézményi folyamatokra gyakorolt mechanizmusai (célmeghatározás, eredményes kommunikáció elősegítése, iskolai kultúra fenntartása) jelentik a közvetett hatásgyakorlás eszközeit. (Davis, Darling-Hammond, LaPointe és Meyerson, 2005)

Az iskolaigazgatók értékelésének kérdésköréhez és főáramba kerüléséhez lendületet adtak az európai munkaadók szervezetei által 2003-ben megjelent tanulmány megállapításai, amelyben az aláírók a lisszaboni deklaráció céljainak teljesülése érdekében a tanári szakma és az iskolavezetés sürgős megreformálása mellett foglaltak állást. Az iskolai irányítással és vezetéssel kapcsolatban kiadványukban fontos megállapításként szerepel, hogy: „gondosan kell kiválasztani az alkalmas személyeket, valamint munkájukat rendszeresen értékelni kell” (Nyirő, 2003, 74.), a tanulmány reformjavaslatai között pedig szerepel az iskolaigazgatók kiválasztásának és elszámoltathatóságának problématerülete is. A dokumentum megfogalmazóinak álláspontja szerint az intézményvezetők iskolai teljesítményekkel kapcsolatos elszámoltathatóságának jogosultságát – külső értékelés keretében – az irányító testület hatáskörébe helyezné.

Az intézményvezetők munkájának külső értékelése mellett jelentősnek tekinthetők azok a törekvések is, melyek a vezetői értékelést minőségmutatókra alapozott iskolai (belső) önértékelési folyamatra alapozzák. Vass (2003) tanulmányában a skót tanfelügyelők és tanárok szövetsége által kidolgozott iskolai önértékelési modell (úgynevezett skóciai modell) – amely nemzetközi szinten is egyike a leginkább figyelemre méltó önértékelési rendszereknek – részletes bemutatása jóvoltából rendelkezhetünk információkkal a hét értékelendő területről, köztük az irányítás és vezetés értékelésének követelményéről.

Nagy-Britanniában a pedagógusok és az iskolaigazgatók munkájának értékeléséhez teljesítménymérésen alapuló rendszert alakítottak ki. Ebben a rendszerben külső tanácsadók bevonásával vizsgálják a vezetők egyéni, valamint a szervezet tagjaként nyújtott teljesítményét, s az elérendő célokat teljesítő iskolaigazgatókat jutalomban részesítik.

Az intézményvezetők értékelésének céljai

A szakirodalmak áttekintése alapján megállapítható, hogy a kutatók az iskolaigazgatói munka értékelésének különböző céljait határozzák meg. Az értékelési célok sokfélesége azonban nem a szakmai konszenzus hiányában, hanem az értékelhető területek különbözőségeiben keresendő. Glickman és Ross-Gordon (1998) szerint az értékelés célja, hogy megalapozzák a szervezeti változást, és javuljon az egyén hatékonysága. Sufflebeam és Nevo (1993) a leendő és hivatalban lévő vezetők rendszeres értékelésének céljait a lehetséges szakmai előmenetel szempontjából határozza meg: az igazgatói tisztségre pályázó jelölteket a vezetéshez szükséges kompetenciák meglétének ellenőrzése céljából kell értékelni; a hivatalban lévő vezetők teljesítményének értékelése azért fontos, hogy meggyőződjhessenek, kik felelnek meg az előzetesen meghatározott elvárásoknak, vagy kik részesülhetnek elismerésben.

A kanadai Thomas, Holdaway és Ward (2000) megállapításai rámutatnak arra, hogyan szolgálhat egyszerre akár több célt is a vezetői munka értékelése: „az elsődleges cél az, hogy eleget tegyenek az iskolafenntartók által előírt éves értékelésnek (...) Néhány iskolakörzetben formatív jellegű célokat is meghatároznak, ezek arra vonatkoznak, hogy milyen javulást várnak el az igazgatók teljesítményében, ezt követően azoknak a lehetőség-

geknek számbavétele és értékelése történik, melyek segítségével az iskolaigazgatók megváltoztathatják adminisztratív stílusukat, fejleszthetik készségeiket, attitűdjeiket és ismereteiket”. (Thomas, Holdaway és Ward, 2000, 216.)

Az intézményvezetők értékelésének nehézségei

A szakirodalomban alapvető kettősségként, s csaknem leküzdhetetlen akadályként mutatkozik meg az a tény, hogy az intézményvezetők munkájának értékelését kitüntetett figyelemben részesítik, ugyanakkor hiányoznak az empirikus kutatási eredményeken alapuló és gyakorlatban is alkalmazható értékelési kritériumok és eljárások. (Ginsberg és Thompson, 1992; Rallis és Goldring, 1993; Heck és Marcoulider, 1996) Az intézményvezetői munka komplex és kontextusfüggő jellegéből adódóan Heck és Marcoulider (1992) jelentős szerepet tulajdonít annak a külső, szociális és gazdasági környezetnek, amelyben az iskola működik (az iskola szocioökonómiai státusza, szülői támogatottság mértéke, szülők iskolai végzettsége). A szerzők érvelése szerint a vezetők munkaköri magatartásában lényeges különbségek alakulhatnak ki attól függően, hogy milyen környezeti körülmények között zajlik az intézmény nevelő-oktató tevékenysége, ezért szükséges egy gondosan létrehozott értékelési rendszer kialakítása, amely számításba veszi az iskola és tágabb környezete szocioökonómiai státuszát (SES), valamint a kimeneti eredményekben megmutatkozó hatását is. Ginsberg és Thompson (1992) megjegyzik, hogy szinte reménytelen vállalkozás olyan standard eljárásokat kialakítani, amelyek minden szituációban megbízhatóan működnének. Megállapításukat azzal a példával támasztják alá, hogy egy szülők körében használt értékelési eljárás figyelembe vétele igazságtalanul büntetne egy igazgatót, aki éppen akkor kényszerült egy népszerűtlennek ítélt, ugyanakkor szükséges döntés meghozatalára.

Az empirikus kutatási eredmények hiánya nemcsak az intézményvezetői munka értékelésének leghatékonyabban megfelelő eszközök kialakításának és alkalmazásának lehetőségét vetette vissza (Ginsberg és Thompson, 1993), hanem teret biztosított olyan alkalmatlan modellek széleskörű elterjedésének, melyek nem megfelelő módszerekkel és eszközökkel értékelik a vezetői teljesítményt. (Heck és Marcoulider, 1992) Reeves (2004) rámutat arra, hogy számos használatban lévő mérőeszközre jellemző, hogy standardjai nem egyértelműek, következtelenek vagy valószerűtlenek. Azt is megállapítja, hogy az alkalmazott eszközök a vezetői munkakörhöz kapcsolódó készségeket úgy tekintik, mint amelyekkel vagy rendelkezik egy személy, vagy nem. Ez a megközelítés azonban túlságosan leegyszerűsíti a valóságot, illetve alkalmatlan arra, hogy használható visszajelzést nyújtson annak az igazgatónak, aki jártasnak tekinthető valamely vezetői képesség területén, de még lenne lehetősége további fejlődésre is.

Az Egyesült Államok iskolavezetői értékelésének gyakorlatában általános problémaként diagnosztizálták, hogy az egyes eljárásokat a legkülönbözőbb formákban kombinálják egymással, nagyarányú változatosságot eredményezve ezzel – az államok között és iskolakörzeteken belül is – a használt módszerek tekintetében. (Stine, 2001)

Napjainkban azonban az egyre szélesebb körben elfogadott és alkalmazott ISLLC nemzeti standardoknak köszönhetően egységesedési tendenciáknak lehetünk tanúi.

Intézmény- és vezetőértékelés itthon

Intézményértékelés

Hazánkban az intézmények rendszeres külső értékelésének kompetenciájával az iskolafenntartók rendelkeznek, amelyeknek a közoktatási törvény értelmében „négyévenként legalább egy alkalommal ellenőr[i]z[n]i [kell] a közoktatási intézmény gazdálkodását, működésének törvényességét, hatékonyságát, a szakmai munka eredményességét [...]” (Közoktatási törvény, 102. § /2/ d) pont). A törvény azt is kimondja, hogy a közoktatási

intézmények szakmai ellenőrzését a fenntartók csak közoktatási szakértők bevonásával végezhetik el (Közoktatási törvény, 107. § (1) pont). Az egyértelmű jogi szabályozás ellenére sajnálatos módon a meghatározott időszakonként kötelezően elvégzendő intézményértékelésekre nincs garancia, mert a magyar közoktatásból hiányzik az értékelési kultúra; ennél fogva nemcsak a rendszeres külső intézményértékelés hiányzik, hanem nemzeti értékelési standardok és korszerű értékelési eszközök sem léteznek. (Cseh, 2003) Pozitívum viszont, hogy az Oktatási Minisztérium által évenként kiírt SZAK pályázat keretében a fenntartók pénzügyi forrásokhoz juthatnak e tevékenység végrehajtásához. Cseh (2003) azonban korábbi évek tapasztalatai alapján kiemeli, hogy a pályázók nagy része nem jutott forráshoz, s a nyertesek is csak a megpályázott összeg bizonyos részét kapták meg. A problémák ismeretében nem meglepő, hogy a megvalósult fenntartói értékelések – egy 1999-es OKI által végzett felmérés szerint – túlnyomórészt a gazdálkodással kapcsolatos szabályok betartását és a törvényességi előírásokat ellenőrizték (az esetek 87, illetve 78 százalékában), s mindössze az intézmények 38 százalékában történt meg a pedagógiai munka szakmai értékelése. (Halász és Lannert, 2003)

A kilencvenes években – az iskolaigazgatók tevékenységével kapcsolatos kutatások kezdetével – az intézményi szintű vezetés problematikája a tudományos érdeklődés homlokterébe került. Több olyan kutatási eredmény is napvilágot látott, amely a vezetői szerepek elemzését, az igazgatókkal szemben támasztott követelmények számbavételét vagy a sikeres igazgatók tulajdonságainak feltérképezését tűzte ki célul. (Balázs, 1998; Balázs és Szabó, 1998; Szabó, 1998) Pedagógusok és vezetők körében végzett empirikus kutatás eredményei azt is kimutatták, hogy az iskolai oktatás eredményességét befolyásoló eszközök szempontjából a tanításhoz, tanulászervezéshez kapcsolódó eszközöket fontosabbnak ítélték a válaszadók, mint a tanárok vagy az iskolavezetés munkájának értékelését. (Baráth, 1998) Ezek az eredmények azt jelezték, hogy a pedagógusok és az igazgatók tartózkodó megközelítést képviseltek teljesítményük értékelésével kapcsolatban, jöllehet ekkor még csak a témával kapcsolatos elmélyült kutatások kezdődtek meg, és a gyakorló pedagógusok nem ismerték a területen használatos eszközöket (például: a vezető saját teljesítményére vonatkozó önértékelése, a munkatársak elégedettségét vizsgáló kérdőív az iskolavezetés munkájával kapcsolatban stb.).

Vezetőértékelés

Az iskolaigazgatói munka értékelésének fokozódó jelentőségét igazolja, hogy Cseh (2003) az intézményi (belső), valamint az arra épülő fenntartói ellenőrzés-értékelés lehetséges területeként nevezi meg a vezetés értékelését. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy a lehetséges intézményvezetői értékelésekre általában csekély az igény, bár a nagy fenntartók esetében napjainkban a szándék erősödése tapasztalható.

Felmerül a kérdés, vajon milyen tényezők akadályozhatják, illetve segíthetik hazánkban az intézményvezetők értékelését. A vezetői értékelés helyzetéről és problémáiról Kristóf Lajosné (2003) „Az intézményvezetők munkájának értékelése” címmel megjelent, a műhelyfoglalkozás konklúzióit bemutató tanulmányának megállapításait tekinthetjük irányadónak. Általános gond, hogy az iskolaigazgatók nem ismerik az esetleges értékelés szempontjait (gyakran az évenként elkészítendő intézményi beszámoló tartalmi elvárásait sem), illetve sokszor az említett éves beszámoló képezi az értékelés alapját. A legnagyobb nehézségek mégis inkább abban nyilvánulnak meg – ellentétben a nemzetközi szinten bemutatott akadályok típusaival –, hogy Magyarországon az intézményvezetői értékelés alapvető feltételei sem biztosítottak: az önkormányzatok nincsenek felkészülve erre a feladatra; nincs kidolgozott értékelési rendszer; a fenntartó gyakran a vezetőkkel kapcsolatos elvárásait sem fogalmazza meg, vagyis a vezető munkaköri leírással sem rendelkezik, valamint a pedagógusok szakszerű értékelése sem történik meg. Mindezek az előfeltétel-problémák sajnálatos módon azzal a következménnyel jártak, hogy hazánkban ed-

dig nem alakulhatott ki a vezetőértékelés célrendszere. (Kristófné, 2003) A jelzett problémák mellett a vezetők határozott időre (5 évre) történő kinevezése sem kedvez annak, hogy a teljesítményértékelés megtörténjen. Az intézményi stratégiák, vezetői elképzelések megvalósításához – amelyek egyébként az értékelés alapját jelenthetik – több évre van szükség, s könnyen előfordulhat, hogy az ellenőrzés-értékelés során esetlegesen feltárt hiányosságok kezelése már nem valósulhat meg, ha a megbízatás leteltével a nevelőtestület és az önkormányzat másnak szavaz bizalmat a vezetői feladatok ellátására.

A vezetői értékelés támogató tényezőjének elsősorban azt tarthatjuk, hogy egyes értékelést végző szakértőknél, cégeknél és intézményeknél a tevékenység végzéséhez szükséges szakmai kompetencia rendelkezésre áll. (Cseh, 2003)

Az intézményvezetők értékelésének strukturális elemei

A vezetők teljesítménynövelése érdekében zajló értékelési folyamattal szemben Harrison és Peterson (1988) alapvető követelménynek tekinti, hogy szakaszai egyértelműek és specifikusak legyenek, illetve mindkét fél (értékelő és értékelt) ismerje a rendszer tartalmi elemeit. A szerzőpáros a hatékony értékelési folyamat három szakaszát állapította meg: kritériumok felállítása; adatgyűjtés az értékelendő teljesítményterületről; az eredmények közlése és a további elvárások meghatározása. Az értékelési folyamat során végrehajtandó lépések tartalmi elemeit illetően a Harrison-Peterson-féle modellel egyezést mutat Leithwood, Begley és Cousins (1994) rendszere. Elgondolásuk ugyanis a felkészülés (célok és módszerek meghatározása), adatgyűjtés többféle forrásból, valamint reagálás (visszajelzés biztosítása, szakmai fejlődési terv készítése) stádiumait különbözteti meg.

Anderson (1991) álláspontja szerint a sikeres vezetőértékelési program kialakításának kulcsa a folyamat körütekintő megtervezésében keresendő, ezért kilenclépéses értékelő-ellenőrző módszerének kezdeti három eleme kitüntetett figyelemben részesíti az előkészület fázisait, de az adatgyűjtés és visszajelzés szakaszok kifejtettsége is részletesebb. A kutató az alábbi végrehajtandó lépéseket sorolja fel:

- értékelési célok meghatározása;
- egyértelmű teljesítményelvárások megfogalmazása;
- az intézményvezető bevonása a tervezés szakaszaiba;
- az önreflexió segítése;
- az igazgató munka közbeni tevékenységének gyakori megfigyelése;
- a pedagógusok közreműködése a visszajelzésben;
- az eljárás során készített produktumok összegyűjtése;
- a ciklikus jellegű értékelés adaptálása;
- kimagasló teljesítményt nyújtó vezetők megjutalmazása.

Az eddig bemutatott vezetőértékelési elképzelések közös jellemzője, hogy egy adott pillanat aktuális teljesítményéről nyújtottak visszajelzést központilag vagy közösen felállított kritériumrendszer alapján, teljesítményprobléma esetén pedig értékelő és értékelt megállapodott egy szakmai fejlődési terv létrehozásában és végrehajtásában. Ezek a modellek azonban nem voltak képesek arra, hogy a megállapított teljesítmény és a kívánatos eredmény közötti különbségeket árnyaltan meghatározzák. A kutatók az intézményvezetők populációjának teljesítmény-eloszlásáról sem rendelkezettek semmilyen információval. Nem tudták megállapítani, hogy kik tekinthetők átlagos, erős, esetleg gyenge teljesítményt nyújtóknak. (Louden és Wildy, 1999) A problémák leküzdése érdekében egyértelmű összhang mutatkozott abban, hogy minden elérendő kompetencia esetében ki kell alakítani az elfogadható teljesítmények standardjait, melyek minden érdekelt szereplő számára pontosan meghatározzák az elvárásokat. (Stufflebeam, 1995; Reeves, 2004) Reeves (2004) azt a javaslatot is megfogalmazza, hogy az egyes standardokon belül érdemes felállítani a szakértelem különböző szintjeit, kategóriáit is: a teljesítmény nem fe-

lel meg a standard elvárásainak; megfelelő; tapasztalt; példaértékű. Ezzel az árnyalt különbségtétellel ugyanis lehetővé válik, hogy a különböző szinteken álló személyek szakmai fejlődését a leghatékonyabban elősegítsék.

Az intézményvezetők értékeléséhez több ország és nemzetközi szervezet is készített standardokat a közelmúltban. Tanulmányunkban két széles körben alkalmazott – és szembetűnő hasonlóságot mutató – standard főbb tartalmi jellemzőit mutatjuk be. Az első az egyesült államokbeli Council of Chief State School Officers által 1996-ban kifejlesztett Interstate School Leadership Licensure Consortium (ISLLC) vagy Standard for School Leaders; a második pedig az egyik legfigyelemreméltóbb európai szervezet, a nagy-britanniai National College for School Leadership (NCSL) keretei között 1998-ban készített és 2004-ben korszerűsített National Standards for Headteachers.

Az egyesült államokbeli ISLLC standardjai széleskörű együttműködés és szakmai egyetértés eredményeként jöttek létre, amelynek kialakításában meghatározó szerepet vállaltak különböző szakmai fejlesztő szervezetek, oktatási szakértők és oktatáspolitikusok. Az eredetileg iskolaigazgatók szakmai fejlődését segítő standardok napjainkban egyre inkább a vezetői értékelés hiteles bázisaként funkcionálnak, s egyre több iskola körzet alkalmazza az intézményvezetők értékelése során. *Davis, Darling-Hammond, LaPointe és Meyerson (2005)* megállapításai szerint napjainkban már több mint negyven állam értékelési gyakorlatában sikeresen alkalmazzák a sztenderdeket, vagy azok enyhén módosított változatait. Az amerikai normarendszer értékelésben történő felhasználása során az alábbi, vezetéshez kapcsolódó kompetenciák szolgálnak a minősítés alapjául:

- olyan tanulási stratégia kifejlesztése, megfogalmazása és megvalósítása, melyet az iskolai közösség elfogad és támogat;
- támogatja, ápolja, fenntartja az iskola kultúráját és az intézmény nevelési-oktatási programját a diákok tanulásának és a munkatársak szakmai fejlődésének megfelelően;

- biztosítja a szervezetrányítást, illetve biztosítja a szükséges anyagi forrásokat a biztonságos, eredményes és hatékony tanulási környezet érdekében;

- együttműködik a családokkal és a közösség tagjaival, figyelembe veszi a közösség különböző szükségleteit és érdekeit;

- becsületesen, tisztességesen és etikus módon végzi munkáját;

- érti a tágabb politikai, szociális, gazdasági, jogi és kulturális összefüggéseket, valamint hatást gyakorol azokra. (*Standard for School Leaders, 1996*)

Szemléletmódjában az angliai National Standards for Headteachers nemcsak az aktuális kormányzat oktatáspolitikai irányultságának, hanem a vezetés szerepéről vallott 21. századi felfogásnak is meg kíván felelni. A brit standardok egyidejűleg két törekvést is szem előtt tartanak, miközben azonosítják az iskolaigazgatók célját és a vezetés hat kulcsfontosságú területét. Az alkotók egyik explicit célja egy minden iskolai tevékenységben érdekelt személy számára ismert, deskriptív jellegű, vezetői feladatokat és tennivalókat meghatározó útmutató létrehozása volt. Másik céljuk pedig az volt, hogy a szak-

A portfóliók „konceptuális tartályoknak” tekinthetők, melyekbe az iskolaigazgatók – vezetői teljesítményüket dokumentálva – elhelyezhetik különféle produktumaikat, átgondolt struktúra hiányában azonban könnyen meghatározhatatlan műfajú munkák, „gyűjteményes albumok” keletkezhetnek. Ennek a problémának az elkerülése érdekében a szakemberek többfunkciós konzultációs központokat hoztak létre, amelyekben a szükséges technikai háttér biztosításával és szakmai támogatással a teljes folyamat koordinálásához segítséget nyújtanak a résztvevőknek.

mai fejlődés érdekében az iskolaigazgatók számára jelentsenek kihívást és ösztönzést a standardok.

A vezetés alábbi hat kulcsterülete az intézményvezetői munka komplexitását reprezentálja, a részterületek azonban nem alkotnak hierarchikusan egymásra épülő rendszert:

- jövőképalkotás;
- tanulás- és tanításiirányítás;
- önfejlesztés és együttműködés másokkal;
- szervezতিরányítás;
- az elszámoltathatóság biztosítása;
- közösségfejlesztés együttműködés által.

Minden részterület esetében a standardok meghatározzák, hogy mit kell tudniuk, mit kell tenniük és mire kell törekedniük az igazgatóknak, hogy a területekhez kapcsolódó célok teljesülése valóra váljon. (*National Standards for Headteachers*, 2004) A bemutatott vezetői területekhez kapcsolódó célok megvalósulására az a garancia, hogy Nagy-Britanniában a pedagógusok és az iskolaigazgatók munkájának értékeléséhez teljesítménymérésen alapuló rendszert alakítottak ki. Ebben a rendszerben külső tanácsadók bevonásával vizsgálják a vezetők egyéni, valamint a szervezet tagjaként nyújtott teljesítményét, s az elérendő célokat teljesítő iskolaigazgatókat jutalomban részesítik.

Az értékelésben használható eszközök rendszerezése

Jelentős értékelési hagyományokkal rendelkező országokban az intézményvezetők munkájának értékelése az iskolavezetők elszámoltathatósága iránti igény megjelenésével és elterjedésével a kutatás és fejlesztés területeiben kiemelt figyelemben részesült. Az értékeléssel kapcsolatos magyarországi nehézségek prezentálásakor már rámutattunk arra, hogy a hazai vezetőértékelések egyik meghatározó problémájának tekinthető a kidolgozott értékelési rendszerek hiánya. Ezen a területen jelentős tradíciókkal rendelkező országok mérésben-ellenőrzésben alkalmazott eszközeinek és megközelítéseinek megismerése arra ösztönözheti a mérőeszköz-készítés és fejlesztés szakembereit, hogy a külföldi modellek használhatónak bizonyuló elemeit beépítsék a hazai gyakorlatba.

A leggyakrabban alkalmazott eljárások rendszerbe foglalásakor a *Thomas, Holdaway* és *Ward* (2000) által felállított csoportosítási rendszert kiegészítjük egy, az Egyesült Államokban széles körben alkalmazott módszer, a portfólióértékelés ismertetésével is. Thomas és munkatársai az iskolaigazgatók értékelésében négy értékelési hagyományt emelnek ki: az eredmény-centrikus (kimenetre koncentráló); a munkaköri leírásokon alapuló; a vezetői tulajdonságok szerepét hangsúlyozó; valamint a kutatási eredményekre támaszkodó modelleket.

Az eredmény-centrikus vagy kimenetre koncentráló modell a kívánatos eredményekre és azokra a körülményekre összpontosít, melyek lehetővé teszik az iskolaigazgatók számára a kitűzött célok megvalósítását. Ilyen értékelési eljárást alkalmaznak például az ausztráliai Victoria állam iskolarendszerében. A tanév kezdetekor az intézményvezető és a központi felügyelet képviselője megállapodik egymással az elérendő célokról, majd a megvalósított eredmények függvényében a vezető 0–15 százalék közötti anyagi jutalomban részesülhet. *Heck* és *Marcoulides* (1996) a minősítési módszerrel kapcsolatban azt a kritikát fogalmazza meg, hogy az igazgatók szerepének tulajdoníthatnak olyan változókat is, melyekkel kapcsolatban nem is lehetne elszámoltathatónak tartani őket, hiszen több tényező befolyásolására nincsenek közvetlen hatással.

A második megközelítés az intézményvezető munkaköri leírásában szereplő tevékenységeken és követelményeken, vagyis az aktuális időpillanatban nyújtott teljesítmény és a szerepelvárás közti teljesítménykülönbségen alapul. *Stufflebeam* és *Nevo* (1993) javaslata szerint a leírásoknak olyan általános követelményeket kell tartalmazniuk, melyek a

legtöbb iskolaigazgatóra nézve érvényesek lehetnek, ugyanakkor számításba kell venni a település helyi adottságait, jellemzőit is.

A nemzetközi gyakorlatban sor kerülhet az iskolaigazgató vezetői tulajdonságainak, attitűdjeinek, képességeinek minősítésére is. Legtöbb esetben olyan tulajdonságokról van szó, melyek feltehetően hozzájárulhatnak az egyén szakmai fejlődéséhez és az iskolák hatékonyságának javulásához. *Louden* és *Wildy* (1999) azonban rámutatott arra, hogy a vezetőktől elvárt készségek nem feltétlenül mutatnak egyezést azokkal a kompetenciákkal, melyeket maguk az iskolaigazgatók fontosnak tartanak.

A kutatási eredményeken alapuló irányvonal a vezetőknek azokat a tevékenység-és felelősségterületeit értékeli, amelyek fontos szerepet játszanak az iskolai teljesítmény és eredményesség javításában. *Heck* és *Maroulides* (1996) szerint ezeknek az elvárásoknak az értékeléséhez komplex, rugalmas és több forráson alapuló eszközrendszer alkalmazása szükséges. Az értékelés alapját négy terület teljesítmény- és eredményességjavulásban betöltött szerepe képezi: kulturális mintázatok megőrzése; célok elérése; belső integráció fenntartása; alkalmazkodás a külső környezethez. (*Sergiovanni, Burlingame, Coombs és Thuston*, 1999; idézi *Thomas, Holdaway és Ward*, 2000)

A *Catherine Hackney* (1999) nevével fémjelzett portfólióértékelés egy olyan alternatív lehetőség, mely a közoktatási felügyelet szakembere és az intézményvezető partnerközpontú kapcsolatán alapul. Legfontosabb jellemzője, hogy az iskolaigazgató munkáját reprezentáló produktumok (a megállapodott célok függvényében például szülői levelek, fogadóórák tartása, tanulói tesztpontszámok, lemorzsolódási ráta stb.) összegyűjtésével a hangsúly az egyén önértékelésére, önreflexiójára helyeződik, ugyanakkor az értékelő szervezet képviselője is bepillantást nyerhet az igazgató vezetői képességeibe. A folyamatban az iskolaigazgató, a közoktatási felügyelet szakembere, valamint egy konzultációs központ vehet részt. Az igazgató és az értékelő konzultációja során megtörténik a központi cél, a kívánatos eredmény meghatározása, majd a tanév során a vezető összegyűjti azokat a produktumokat, melyek a kívánt eredmény elérésének folyamatát demonstrálják, a folyamatot pedig a portfólió bemutatása zárja. *Hackney* megállapítása szerint a portfóliók „konceptuális tartályoknak” tekinthetők, melyekbe az iskolaigazgatók – vezetői teljesítményüket dokumentálva – elhelyezhetik különféle produktumaikat, átgondolt struktúra hiányában azonban könnyen meghatározhatatlan műfajú munkák, „gyűjteményes albumok” keletkezhetnek. Ennek a problémának az elkerülése érdekében a szakemberek többfunkciós konzultációs központokat hoztak létre, amelyekben a szükséges technikai háttér biztosításával és szakmai támogatással a teljes folyamat koordinálásához segítséget nyújtanak a résztvevőknek. Az érdekelteknek segítséget nyújthatnak például a célok meghatározásában és a cselekvési terv elkészítésében, vagy a vezetői tevékenységeket dokumentáló produktumok kiválasztásában is.

A konzultációs központok szolgáltatásait igénybe vevő intézményvezetőknek – szakmai fejlettségi szintjüktől függően – a portfóliókészítéshez három lehetséges modellt kínálnak. A kompetenciaalapú modell erőteljesen az ISLLC standardjainak struktúráján alapul. Ebben az esetben a vezetőknek az egyes standardok elvárásait igazoló tevékenységeket, dokumentumokat kell összegyűjteniük. A megcélzott kompetencia modellje egy, a vezető és az értékelő által előzetesen meghatározott cél teljesítését követi nyomon. Magasan kvalifikált, jelentős vezetési tapasztalattal rendelkező intézményvezetők számára pedig lehetőség nyílhat arra, hogy egy akciókutatás keretében tanulmányozzák vezetői gyakorlatukat. (*Hackney*, 1999)

Összegzés, következtetések

Tanulmányunkban egyrészt a vezetőértékelésben használt külföldi, főként egyesült államokbeli és angliai példák bemutatásával áttekintést kívántunk adni azokról a tényezőkről, amelyek az iskolaigazgatók értékelésének szükségességét támasztják alá: a vezetéshez szükséges kompetenciák meglétének ellenőrzése; a vezető befolyása az iskola eredményességé-

re, hatékonyságára, valamint a tanulói teljesítményekre. Másrészt azokkal a problémákkal, nehézségekkel is kiemelten foglalkozni kívántunk, amelyeket az egyes országoknak meg kellett oldaniuk, Magyarországnak pedig meg kellene oldania a közeljövőben.

A szakirodalmi megállapításokkal összhangban a probléma elsődleges forrásának azt tekintjük, hogy hazánkban a rendszeres, bizonyos időszakonként kötelezően elvégzendő fenntartói intézményértékelés hiánya vagy formális jellege miatt az intézményvezetők külső értékelése sem valósulhat meg. A fenntartói értékelésekkel kapcsolatban egyetértettünk Halász (2004) megállapításaival, aki egyrészt az intézményértékelések koordinálását aktív állami politikai szerepvállalás keretei között működő, felelős intézmény hatáskörébe helyezné, másrészt az intézményértékelések számára nemzeti standardok létrehozását javasolja. Álláspontunk szerint az intézményvezetők munkájának értékeléséhez is nemzeti standardok felállítására lenne szükség, hiszen a tanulmányban bemutatott, vezetőértékelésben élenjáró országok gyakorlata is ezt igazolja.

Láthattuk, hogy az igazgatók értékelését több országban közoktatási felügyelet segítségével valósítják meg. Olyan intézmény, amely ehhez hasonló feladatokat látna el, Magyarországon nem létezik, hiszen az állami tanfelügyeletet 1985-ben megszüntették. A közoktatási törvény viszont felruházta a közoktatási szakértőket a fenntartói intézményértékelések kompetenciájával, s könnyen beláthatjuk, hogy az intézményvezetők értékelésének feladataira is szakértők, cégek és intézmények lehetnek a legalkalmasabbak a jövőben.

Irodalom

- Anderson, M. E. (1991): *Principals: How to train, recruit, select, induct, and evaluate leaders for America's schools*. University of Oregon.
- Az 1993. évi LXXIX. tv. a közoktatásról.
- Balázs Éva (1998): Iskolavezetés és iskolavezetők Magyarországon. Egy régi-új szakma és annak képviselői a 90-es években. In.: Szabolcs Éva (szerk.): *Iskolavezetők a 90-es években*, OKKER Kiadó, Budapest.
- Balázs Éva – Szabó Ildikó (1998): Pedagógusok vagy iskolamenedzserek? Vezetői szerepek és szerepértelmezések az igazgatók továbbképzésében és jövőképében. In.: Szabolcs Éva (szerk.): *Iskolavezetők a 90-es években*, OKKER Kiadó, Budapest.
- Baráth Tibor (1998): A közoktatás hatékonysága. Vezetői értelmezések és modellek. In.: Szabolcs Éva (szerk.): *Iskolavezetők a 90-es években*, OKKER Kiadó, Budapest.
- Bolam, R. – McMahon, A. (1995): Mentoring for new head teachers: Recent british experience. *Journal of Educational Administration*, 35. 5. 29–44.
- Cseh Györgyi (2003): A fenntartói intézményértékelés és a pedagógiai program kapcsolata. 2005.03.19-i megtekintés, Országos Közoktatási Intézet. <http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=onkormanyzat-2003-cseh>
- Davis, S. – Darling-Hammond, L. – LaPointe, M. – Meyerson, D. (2005): *Developing successful principals: Review of Research*. 2006.03.27-i megtekintés, Wallace foundation, <http://www.wallacefoundation.org/NR/rdonlyres/2D438864-60EA-44C9-A5F7-EAFE05D50300/0/DevelopingSuccessfulPrincipals.pdf>
- Ginsberg, R. – Thompson, T. (1992): Dilemmas and solutions regarding principal evaluation. *Peabody Journal of Education*, 68. 1. 58–74.
- Glickman, C. G. – Ross-Gordon, J. (1998): *Supervision and Instructional Leadership: A Developmental Approach*. Allyn & Bacon, Boston.
- Hackney, C. (1999): Three models for portfolio evaluation of principals. *School Administrator*, 56. 5. 36–38.
- Halász Gábor – Lannert Judit (2003): *Jelentés a magyar közoktatásról. 2003*. Országos Közoktatási Intézet, Budapest.
- Halász Gábor (2004): Értékelés és ellenőrzés a közoktatásban. *Mester és Tanítvány*, 1. 2. 103–116.
- Harrison, W. C., Peterson, K. C. (1988): Evaluation of principals: The process can be improved. *National Association of Secondary School Principals Bulletin*, 72. 5. 1–4.
- Heck, R. H., Marcoulides, G. A. (1992): Principal assessment: Conceptual problem, methodological problem, or both? *Peabody Journal of Education*, 68. 1. 124–144.
- Heck, R. H., Marcoulides, G. A. (1996): The assessment of principal performance: A multilevel evaluation approach. *Journal of Personnel Evaluation in Education*, 10. 1. 11–28.
- Interstate School Leaders Licensure Consortium (1996): *Standards for School Leaders*.
- Kristóf Lajosné (2003): Az intézményvezetők munkájának értékelése. In.: Baráth Tibor – Bakacsi Gyula (szerk.): *Útközben: minőségfejlesztés a tanulásfejlesztésért. Válogatás az V. és VI. szegedi minőségbiztosítási konferencia előadásaiból*, Qualitas, Szeged.

- Leithwood, K. – Begley, P. T. – Cousins, J. B. (1994): *Developing expert leadership for future schools*. Falmer Press, London.
- Leithwood, K. – Louis, K. S. – Anderson, S. – Wahlstrom, K. (2004): *How leadership influences student learning*. 2006.03.27-i megtekintés, Wallace Foundation. <http://www.wallacefoundation.org/E3BCCFA5-A88B-45D3-8E27-B973732283C9/0/ReviewofResearchLearnigFromLeadership.pdf>
- Louden, W. – Wildy, H. (1999): Circumstance and proper timing: Context and the construction of a standards framework for school principals' performance. *Educational Administration Quarterly*, 35. 3. 398–422.
- National College for School Leadership (2004): *National Standards for Headteachers*.
- Nyíró Zsuzsanna (2003): A tanári szakma helyzetbe hozása és az iskolavezetés modernizálása. *Új Pedagógiai Szemle*, 61. 12. 62–78.
- Rallis, S. – Goldring, E. (1993): Beyond individual assessment of principals: School-base accountability in dynamic schools. *Peabody Journal of Education*, 67. 2. 3–23.
- Reeves, D. B. (2004): *Assessing Educational Leaders: Evaluating Performance for Improved Individual and Organizational Results*. Sage Publications Ltd., London.
- Snowden, P. E. – Gorton, R. A. (1998): *School leadership and administration*, McGraw Hill, New York
- Stewart, D. – Prebble, T. (1993): *The reflective principal*. ERDC Press, Palmerston North.
- Stine, D. O. (2001): *Developing an evaluation system to improve principal performance and accountability*. Paper presented at the Annual Meeting of the American Educational Research Association.
- Stufflebeam, D. – Nevo, D. (1993): Principal evaluation: New directions for improvement. *Peabody Journal of Education*, 68. 2. 22–46.
- Stufflebeam, D. (1995): *Professional standards for assessing and improving educational personnel evaluation systems*. Paper presented at the Hawaii Institute on Assessment and Accountability.
- Szabó Ildikó (1998): Iskolaképek. Hogyan gondolkodnak az igazgatók az iskoláról, annak társadalmi feladatairól? In.: Szabolcs Éva (szerk.): *Iskolavezetők a 90-es években*. OKKER Kiadó, Budapest.
- Thomas, D. W. – Holdaway, E. A. – Ward, K. L. (2000): Policies and practices involved in the evaluation of school principals. *Journal of Personnel Evaluation in Education*, 14. 3. 215–240.
- Vass Vilmos (2003): Az iskolai minőség mutatói. *Új Pedagógiai Szemle*, 53. 1. 36–46.

A Műszaki Kiadó könyveiből

A valószínűségi és korrelatív gondolkodás a középiskolában

Kinézünk az ablakon és a sötét felhők láttán elhalasztjuk az asznapra tervezett szabadtéri kirándulást. Rulettasztalnál ülve sok fekete szám kiforgása után inkább piros számra tesszük zsetonjainkat. A sötét felhők megjelenését ugyanis nagy valószínűséggel – tapasztalataink szerint – eső fogja követni, illetve megfigyeléseink szerint sok fekete szám után nagyobb a valószínűsége egy piros számnak. Ez a gondolkodási forma a valószínűségi és korrelatív gondolkodás.

A korrelatív gondolkodást vizsgáló korábbi kutatások négy fő téma köré csoportosíthatók. A véletlenszerű eseményekkel kapcsolatosan már Piaget is végzett kísérleteket. Ezek a kísérleti eredmények a műveleti gondolkodás fejlesztésének fontosságára hívták fel a figyelmet. (Csapó, 2002) A neopiaget-iánus irányzathoz tartozó kutatók is nagy figyelmet fordítottak ezekre a gondolkodási képességekre, megállapításaik jelentős szerepet játszottak a matematikatanítás megújításában és a természettudományos nevelés reformjában. A szociálpszichológia a következtetések levonása közben lejátszódó gondolkodási folyamatokkal foglalkozik, a tudáselméleti megközelítés pedig a valószínűségi gondolkodás típusainak feltárásában segít. (Bán, 1998)

Piaget a véletlenszerűnek tűnő események mögött mindig talált fizikai magyarázatot. Szerinte az okok mindig egy lépcsőzetes oksági sorozatba rendezhetők, de ha ez a sorozat túl összetett, az emberi gondolkodás egyszerűsít és véletlenszerűnek tekinti azt. (Bán, 1998) A véletlenszerűség felismeréséhez tehát két tényező, a dolgok kölcsönhatásának vagy függetlenségének ismerete szükséges. A gyerekek viselkedését megfigyelve Piaget arra jutott, hogy ezeket a gondolkodási módszereket tanulnunk kell.

Piaget volt az első, aki klinikai módszerekkel vizsgálta a valószínűségi alapú következtetés képességének fejlődését gyerekkortól kezdve. A fejlődési szakaszok megállapítására hat kísérletet folytatott le. Egyik kísérlete például a korrelatív gondolkodás okozati típusának első vizsgálata. (Bán, 1998) Nagy József ezt az összefüggéstípust kauzális törvénynek, illetve elvnek nevezi, a korrelatív gondolkodás az ő rendszerében az együttjárás típusú összefüggést jelenti. (Nagy, 2000) Ebben a kísérletben a kezdetben véletlenszerű események egy idő után szabályossá váltak, a megfigyelés szempontja az volt, hogy a kísérleti alanyok hogyan fedezik fel a rendezetté válást és annak okát. A kísérletben egy, a televízióból ismert, szerencsekerékhez hasonló szerkezetet használtak, amelyet 8, illetve 16 egyenlő cikkre osztottak, és beszínezték úgy, hogy a szemben lévő cikkek azonos színűek legyenek. A kerék megforgatva véletlenszerű volt, hogy hol állt meg a szerkezet. Miután a kísérletben részt vevő gyerekek fölismerték a véletlenszerűséget, a kutatók különböző súlyú dobozokkal és mágnesekkel befolyásolták a megállás helyét. A továbbiakban már nem véletlenszerűen állt meg a kerék, hanem valamilyen szabályosság alapján. (Bán, 1998) A gyerekek feladata az volt, hogy felismerjék a szabályosságot és megpróbálják kitalálni annak okait

A válaszokat három csoportba sorolták. Az első csoportba azon gyerekek válaszai tartoztak, akik azt állították, meg tudják mondani, hol fog megállni a kerék, de a jóslás alap-

ja csak egy maguk által kitalált, érzelmi alapú szabály volt. A második csoportba tartoztak azon válaszok, amelyek szerint a kerék már nem véletlenszerűen állt meg, de a válaszadók a pontos szabályt nem tudták megalkotni, illetve helyes jóslatokat nem tudtak adni. A harmadik csoportba azok a válaszok kerültek, amelyek tanúsága szerint a kísérleti alanyok néhány eset alapján felismerték a szabályosságot, az okokra is gyorsan rájöttek, és helyes jóslatok létrehozására is képesek voltak. (Bán, 1998) A Piaget által leírt kognitív fejlődés állomásai alapját adták a hazai „új matek” elnevezésű mozgalomnak, mely a matematikatanítást úgy szervezte át, hogy a tanulót végigvezesse a kognitív fejlődés állomásain. (Csapó, 2002)

Piaget kísérletein alapulva a neopiageti-ánus kutatók ezen képességek pontosabb leírását és fejlesztését tűzték ki célul. A kutatások nagy része a Lawson által megalkotott teszt módosítása volt. Innen származnak a nevezetessé vált hal- és egér-feladatok, amelyekről később részletesebben szólok. Mindkét feladat a korrelatív gondolkodás együttjárási típusának fejlettségét méri. Ross és Cousins kutatásaiban a korrelatív gondolkodás az induktív gondolkodás részképességeként jelenik meg. A különböző kutatások eredményei szerint a korrelatív gondolkodást mérő feladatokon a kísérletben résztvevők alacsony teljesítményt értek el, az életkor előrehaladtával pedig ehhez a szinthez képest is nagyon kicsi volt a fejlődés. Az okokat egyik kutatás sem kereste. Ross is csak csoportosította a vizsgálatban résztvevő feladatokat. A legtöbb információt tartalmazó csoport a két, kétértékű változós mintán vizsgált statisztikus alapú összefüggés megállapítása. A korábban említett egér-feladat ilyen típusú. (Bán, 1998)

A szociálpszichológia figyelme az orvosképzés kapcsán terelődött a korrelatív gondolkodás vizsgálatára. Az orvosok egy tünetegyüttesből következtetnek a betegségre, de előfordul, hogy a tünetek mögött nem a megszokott betegség rejlik. A szociálpszichológiai megközelítés középpontjában a látszatkorreláció problémája áll, tehát azt vizsgálja, hogy a rögzült következtetési sémák mennyire félrevezetőek. Például az orvosi gyakorlatban, ha egy tünetegyüttes mögött mindig egy bizonyos betegség áll, egy idő után minden ilyen tünet esetén az adott betegségre következtetnek az orvosok. A problémát itt az jelenti, hogy léteznek kivételek, azaz nem mindig ugyanaz a betegség a tünetek okozója. A „félrediagnosztizált” betegség az induktív következtetési sémák deduktív vá válása miatt bekövetkező hiba tipikus esete. Ha nagyszámú példán gyakorlással alakulnak ki a gyűjtőfogalmaink, ez a folyamat játszódik le. Nagy József modelljében ez a gondolkodási folyamat valószínű (sztochasztikus) összefüggés megállapítását jelenti. (Nagy, 2000)

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a neo-piagetiánus és a szociálpszichológiai megközelítés ellentétes. A szociálpszichológia arra kíváncsi, hogy a kivételezési stratégiák hogyan módosulnak egy, a valószínűségi változók közötti, megszokott összefüggés miatt. A neopiageti-ánus kutatók azt vizsgálják, hogy a kis számú kivétel ellenére hogyan ismerjük fel mégis a valószínűségi változók közötti összefüggést. (Bán, 1998)

A tudáselméleti megközelítés segít rendszerbe foglalni a korrelatív gondolkodás különböző típusait. Nagy József szabályelméleti megközelítése nem korlátozódik a valószínűségi gondolkodás problematikájára, ehelyett átfogóbb képet ad az életünkben előforduló összefüggésekről, ezzel elhelyezi a valószínűségi és korrelatív gondolkodást a szabályok rendszerében. (Nagy, 2000) Részletessége miatt a korrelatív gondolkodás fogalmát itt Ross és

Eddig a tanulók gondolkodását alapvetően determinisztikusan fejlesztették az iskolai tanórák, azonban az iskolán kívüli, biztosítókkal teli, tőzsdén alapuló világ más gondolkodási stratégiákat igényel. Az iskolával szembeni változó elvárások miatt a valószínűségszámítás és statisztika beépült a tantervekbe, és megjelent a kétszintű érettségi követelményeiben is.

Cousins definíciója alapján használjuk: „...helyes korrelatív gondolkodáson a valószínűségi változók közötti összefüggési szabály felismerését értjük”. (Bán, 1998, 226.) A jövőre vonatkozó következtetéseink két csoportra oszthatók: együttjáró jelenségekre és ok-okozati összefüggésekre vonatkozó jóslatok. Legyen adott két esemény: A és B. Az együttjáró típusnál bármelyik, A vagy B esemény megjelenésekor rendszeresen megjelenik a másik esemény is. Az ok-okozati típusnál A megjelenése maga után vonja B megjelenését is.

A valószínűségi szabályalkotó gondolkodás típusait Nagy József munkája alapján csoportosítjuk. A csoportalkotásnál figyelembe kell vennünk a feltétel, a következmény és a közöttük levő viszony tulajdonságait. A feltétel lehet szükséges (törvény típusú szabály) vagy nem szükséges (elv típusú szabály), illetve lehet elegendő vagy nem elegendő. Ebből következően a következmény lehet szükségszerű (determinisztikus szabály), illetve valószínű (sztochasztikus szabály). A feltétel és következmény közti viszony oksági vagy együttjárási lehet. Ezek közül csak a szükséges, kétértékű feltételváltozójú folytonos oksági és kétértékű együttjárási viszonyú szabálytípusokat vizsgálták korábbi kutatások részletesebben. (Nagy, 2000)

A modern természet- és társadalomtudomány új eredményei közül nagyon sok valószínűségi összefüggésen alapszik. (Bán, 1998) Nem képzelhető el igazi előrelépés valószínűségi és statisztikus fogalmak ismerete nélkül például az atomelméletben, a statisztikus fizikában, a genetikában, a szociológiában, de még a tőzsdék gazdasági folyamatainak vizsgálatában sem. Ezért fontos az iskolai tananyagba már a kezdetektől beépíteni a statisztikával és valószínűséggel kapcsolatos fogalmak megismertetését. Nem a pontos matematikai fogalmak átadása fontos, hanem a szemléletmód kiépítésére kell helyezni a hangsúlyt.

A magyar tantervben bekövetkező változás mozgatórugója épp ez a szemléletváltás volt, melynek során az ismeretközpontság helyett fokozatosan a gondolkodási képesség fejlesztésére, alkalmazható tudás átadására terelődik a hangsúly. Ezt az átalakulást jól reprezentálja a statisztika és valószínűségszámítás beillesztése az iskolai oktatásba. A gondolkodás és azon belül a valószínűségi gondolkodás fejlesztése a 21. századi iskola nagy kihívása. (Csapó, 2002) Eddig a tanulók gondolkodását alapvetően determinisztikusan fejlesztették az iskolai tanórák, azonban az iskolán kívüli, biztosítókkal teli, tőzsdén alapuló világ más gondolkodási stratégiákat igényel. Az iskolával szembeni változó elvárások miatt a valószínűségszámítás és statisztika beépült a tantervekbe, és megjelent a kétszintű érettségi követelményeiben is.

Mivel a valószínűségszámítás és statisztika ebben a formájában új témakör a középiskolai oktatásban, sok kérdés vár még válaszra a gondolkodási képességek fejlesztésével kapcsolatosan. (Csapó, 1999) Az utolsó átfogó magyarországi felmérés 1995-ben, tehát több mint tíz évvel ezelőtt zajlott. Ez alatt az idő alatt több változtatás is történt a tantervben, ennek hatásainak, azaz a gondolkodási stratégiák fejlettségének vizsgálatára felmérést végeztünk. A felmérés kis elemszámú volt, ezért csak hozzávetőleges képet adhat a valószínűségi és statisztikai gondolkodás alapjainak fejlődéséről. A kérdés, amire a választ kerestük az, hogy a középiskolás évek alatt kapott tudás befolyásolja-e a valódi élethelyzetekben használt gondolkodási stratégiákat. (Csapó, 1999) Arra voltunk kíváncsiak, hogy az iskolai valószínűségszámítás-oktatás felkészít-e a mindennapi életbeli helyzetekben szükséges gondolkodási stratégiákra, vagy esetleg megreked a kockadobálás esélyeinek latolgatásánál. Előzetes feltevéseink alapján azt vártuk, hogy a magasabb évfolyamba járó diákok eredményei jobbak lesznek az alsóbb évfolyamosok eredményeinél, hiszen elméletben a mindennapi életben alkalmazható tudást, ismeretet kapnak, gondolkodási stratégiákat fejlesztik az iskolában.

A felmérés módszerei és eszközei

A minta kiválasztásánál fontos szempont volt, hogy a valószínűségi gondolkodási stratégiák fejlődése is vizsgálható legyen, ezért ugyanazokkal a feladatokkal a 9. és a 11. év-

folyamon is elvégeztük a mérést. A kutatásba 86 9. és 69 11. osztályos tanulót vontunk be. A minta homogenitását csökkentettük úgy, hogy három különböző középiskolában töltöttük ki a feladatlapot. Az iskolák mindegyike szegedi, szerepel köztük két gimnázium, ezeket A-val és B-vel jelöljük, és egy szakközépiskola, C. A mintaválasztásnál figyeltünk továbbá arra is, hogy egyik osztály se legyen matematika tagozatos. Mivel az oktatás szemléletét befolyásolja a tankönyv, ezért olyan osztályokat választottunk, ahol ugyanabból a tankönyvből tanulnak a diákok. Az egy iskolán belüli két évfolyam összehasonlítását azzal tettük pontosabbá, hogy olyan 9-es és 11-es osztályt választottunk, ahol a diákok megközelítőleg azonos érdeklődési körűek.

A felmérő hét feladatból állt, a kitöltésre 45 perc állt rendelkezésre. A feladatlapokra fel kellett jegyezni a kitöltés kezdetének és végének pontos idejét, ezzel kontrollálni tudtuk, hogy a feladatlap kitöltésére szánt idő megfelelő-e.

A hét feladat között szerepeltek a szakirodalomból jól ismert és korábban még nem mért feladatok is. A feladatok közé a felmérésekben gyakran megtalálható, már említett hal- és egér-feladat nyílt végű változatát is elhelyeztük, a két feladat közötti különbség a megadás formája és a feladatban szereplő esetek száma volt. Mindkét feladat a korrelatív gondolkodás együttjárás szabályszerűséget kereső feladatai közé tartozik. Az oksági szabály felismerését vizsgáló feladatok egy változata *Nemetz Tibor* könyvéből (2003) származik. Már Piaget is megállapította, hogy a valószínűségi gondolkodás kialakulásához elengedhetetlen az események függőségének vagy függetlenségének megállapítása. Ennek vizsgálatára két saját feladatot készítettünk. Az eddigi öt feladat a valószínűségi gondolkodás részfolyamatainak fejlettségét vizsgálta. További két probléma került a feladatlapba, melyek a valószínűségi gondolkodásnak a problémamegoldási eszköztárba való beépülését kutatják. Ezen feladatok már összetett gondolkodási stratégiát várnak el, miközben a valószínűség fogalmának kialakulásával és a valószínűségi feladatok megoldása közben alkalmazott módszerekről is információt adnak. Az egyik *Battenero* cikkéből (1998) származik, a másik pedig egy PISA mintafeladat magyarra adaptált változata.

Mindegyik feladat nyílt végű volt, hiszen arra voltunk kíváncsiak, hogy a diákok hogyan gondolkodnak valószínűségi problémák esetén, és nem csupán a végső következtetést tartottuk fontosnak, hanem a gondolatmentet is, amin keresztül a válaszaikat megalkották. Ez ugyan nehezebbé tette az elemzést, de a válaszokból remélhetőleg több információ nyerhető. Egy feladat kivételével, melynek elemzése nem pontozással történt, mindegyikre legfeljebb 4 pontot lehetett kapni – a válasz helyességétől függően 3, 2, 1, illetve 0 pontot adtunk.

Általános megállapítások

A felmérés feladatonkénti eredményeit a későbbiekben részben elemezzük, először az összesített és a feladatonkénti teljesítményt és a fejlődésgörbéket vizsgáljuk meg. Ez alapján képet kaphatunk arról, hogy melyik feladattípusban voltak sikerebbek a diákok.

A feladatok eredményei (*1. táblázat*) jól mutatják, hogy a teljesítmények között viszonylag nagy különbségek vannak. Az oksági viszonyt kereső feladat bizonyult a legkönnyebbnek, ebben a diákok kimagasló eredményt értek el. Az elért eredmények alapján a PISA, azaz a problémamegoldást vizsgáló feladat (táblára érmével dobálunk) lett a következő. Ennek eredménye messze elmarad az előző teljesítménytől. Az együttjárás típusú hal-feladat bizonyult a legnehezebbnek, a nagyon alacsony eredmény lehetséges okait később elemezzük.

Különleges feladatnak minősül a PISA feladat, hiszen míg a C iskola esetében ez egy fejlődést jól mutató feladat, a teljesítmény közel 40 százalékkal nőtt, addig az A iskola tanulóinak teljesítménye több mint 20 százalékkal csökkent. A lehetséges magyarázatról

1. táblázat. A felmérés feladatainak eredményei különböző feladattípusok esetén (%)

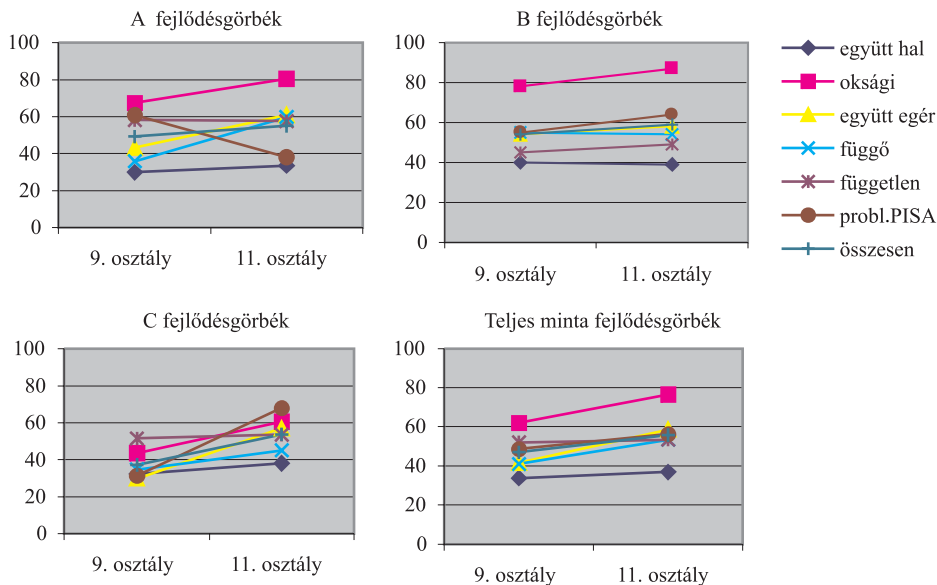
Évfolyam	Korrelatív			Funkció		Probléma- megoldás
	együttjárás hal	együttjárás egér	oksági	függő	független	
9. évf.	34	42	62	42	53	49
11. évf.	39	58	77	52	53	64
Együtt	37	50	70	47	53	57

később lesz szó.

Megállapítható, hogy a PISA feladaton kívül mindegyik feladatbeli teljesítmény javulást mutat az életkor, illetve az iskolában eltöltött idő növekedésével, sajnos a különbség a legtöbb esetben nem szignifikáns.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy mindegyik gondolkodási terület fejlesztést igényel. Ez különösen igaz akkor, ha a spanyolországi (Battanero-féle) felméréssel vetjük össze a mi diákjaink eredményét (ld. később). Spanyolországban csekély volt a választ nem adók száma, továbbá a válaszokban fellelhetők voltak a valószínűségi problémák megoldásához szükséges gondolkodási stratégiák. Ez a mostani felmérésre sajnos nem igaz.

Az iskolánkénti fejlődésgörbék az iskolánkénti különbségekről árulkodnak. (1. ábra) Érdeemes megfigyelni, hogy a 9. és 11. évfolyam közötti fejlődés a C iskola esetében szembevető, míg a másik két vizsgált iskolánál nem tapasztalható látványos fejlődés. A jelenség magyarázata a plafonhatás lehet, azaz a tanulók elérték a korukra jellemző szintet, tovább már nehezen fejleszthetők. Ez azért is valószínű, mert a felmérésben szereplő két gimnáziumba jó képességű gyerekek járnak. További érdekesség a PISA feladaton elért eredmény különbsége az A és C iskolákban. Míg az A iskolában a teljesítmény romlott, addig a C iskolában a felsőbb évfolyamon jobb eredmény született. Ennek okai nem vilá-

gosak, de a feladatonkénti elemzésnél próbálunk magyarázatot találni erre a jelenségre.

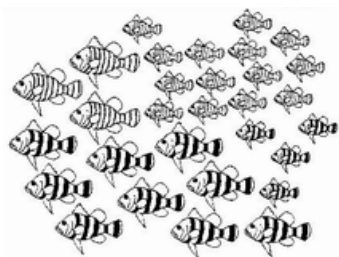
1. ábra. A fejlődésgörbék iskolánként, feladatonként

Érdemes megjegyezni azt is, hogy ebben a felmérésben az értékelhetetlen (0 pontos) válaszok száma nagyon magas volt. Ez annak tudható be, hogy a diákok az iskolában ritkán találkoznak ilyen típusú gondolkodást igénylő feladatokkal, számonkérés esetén is általában az órán hallott anyagot kell visszaadniuk. Nem tudják, hogyan kell megoldani egy problémát, amihez nem tanultak képletet vagy összefüggést. A PISA felmérésben jobb eredményt elérő országok diákjai ebben előttünk járnak.

Feladattípusonkénti eredmények

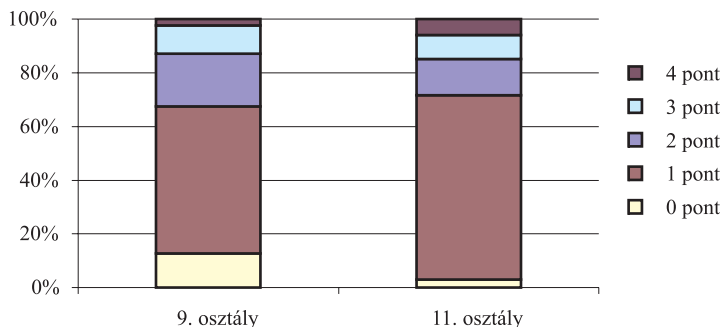
Ebben a részben a különböző feladattípusok eredményeit tekintjük át, és vizsgáljuk a két évfolyam közötti fejlődést. A hal-feladat a nemzetközi szakirodalomból is ismert, és rendszeresen megjelenik a valószínűségi gondolkodást vizsgáló tesztekben. Ebben a felmérésben nem feleletválasztós, hanem nyílt végű formátumban találkozhatunk vele. Itt két kétértékű változó (a csíkos halak mérete és a csíkok vastagsága) közötti statisztikus összefüggést kell felismerni az erősítő és gyengítő esetek alapján. (1. feladat)

1. feladat. A hal-feladat

Pityu barátja akváriumában kicsi és nagy, továbbá keskeny és széles csíkos halakat figyelt meg. Összeszámolta a különböző típusú halakat, és lerajzolta az eredményt. Mit gondolsz van-e összefüggés a halak mintázata és a nagyságuk között? Válaszodat indokold!

Először a 9-ikes tanulók eredményeit vizsgáljuk meg. Az összes iskola átlagosan 34 százalék pontos teljesítményt nyújtott. Az egész évfolyamot tekintve a pontok eloszlását a 2. ábra diagramja mutatja. Azon tanulók, akik 3, illetve 4 pontot kaptak, felismerték az összefüggést a csíkozás és méret között, a 3 pontot kapók csak az egyik méret és csíkozás összefüggését ismerték fel. 2 pontot kaptak azok, akik felismertek ugyan valamilyen összefüggést, de azt nem vagy nem megfelelően indokolták. Összességében azt mondhatjuk, hogy a tanulók egyharmada észrevett valamilyen összefüggést (Piaget-i 2. csoport), azonban választát értékelhetően indokolni csak 13 százalék tudta (Piaget-i 3. csoport). Az iskolák eloszlását tekintve az A iskolába járók 30 százalékos, a C-ben tanulók 33 százalékos, a B diákjai 40 százalékos eredményt értek el.

2. ábra. A pontértékek évfolyamonkénti eloszlása az egér-feladatban

A 11. osztályosok 37 százalékos teljesítményt értek el, ami jobb eredmény, mint a 9. évfolyamosoké. Az eredményeket ugyancsak a 3. ábra mutatja. Az iskolánkénti eloszlást vizsgálva az A iskola tanulói 34 százalékot, a B diákjai 39 százalékot, C tanulói pedig 38 százalékot értek el. Az eredményeket összegezve kijelenthető, hogy ez a feladat volt a legnehezebb.

A hal-feladat már több előző kutatásban is szerepelt, így ezek összehasonlítási alapot szolgáltatnak. Itt csak két korábbi kutatás eredményeit használjuk fel. Az egyiket Bán Sándor végezte 7-es és 11-es diákokkal (Bán, 1998), a másikat pedig Bán Sándor felmérése alapján Bálint Erzsébet végezte el 9-es diákokkal. (Bálint, 2005) Mindkettő feleletválasztós feladat formátumú volt, azaz a kitöltőknek három lehetőség közül kellett választani (van, nincs vagy talán van összefüggés a különböző változók között). Az eredményeket a 2. táblázatban foglaltam össze.

2. táblázat. A hal-feladat eredményei különböző felmérésekben

Hal-feladat	7. osztály (%)	9. osztály (%)	11. osztály (%)
Bán Sándor	44,1	?	29,2
Bálint Erzsébet	?	38,9	?
Jelenlegi felmérés	?	34,0	37,0

Amíg a Bán Sándor-féle felmérés egyértelmű csökkenést mutat az együttjárasi valószínűségi gondolkodásban az iskolában eltöltött évek alatt, addig a jelenlegi tesztben számszerű, de nem szignifikáns növekedés mutatkozott. Bán Sándor felmérése nagyobb elemszámú volt, ez is okozhatja a különbségeket az eredményekben, azonban kínálkozik egy másik magyarázat is. 1995 óta változott a valószínűségszámítás és statisztika oktatásának módszere, új könyvek jelentek meg. Köztük például a „Sokszínű matematika” (Kosztolányi és mtsai, 2004), amelyből a felmérésben résztvevő diákok mindegyike tanul. A változás három reform – a NAT 1995, a kerettantervek, illetve a NAT 2003 dokumentumok által fémjelzett – keretében történt meg. Ezek a mélyreható átalakítások azonban nagyon sok időt vesznek igénybe, így egy még le nem zárult folyamatról beszélhetünk. (Bálint, 2005)

Az eredmények összehasonlítása után vizsgáljuk meg, hogy milyen típusú válaszok fordultak elő. A tanulók 27 százaléka írta, hogy „nincs összefüggés, mivel mindkét méretű halból van mindkét féle csikozású”. A tanulók 19 százaléka egyáltalán nem tudott mit kezdeni ezzel a feladattal, és nem írt semmi értékelhetőt. A diákok 15 százaléka vett észre összefüggést, de azt nem vagy nem értékelhetően indokolta. Csupán a diákok 8 százaléka vett észre összefüggést és indokolta helyesen a megállapítását.

A 11. osztályban a válaszok főbb típusai ugyanazok, mint 9-ben, a sorrend azonban máshogy alakul. A leggyakrabban (44 százaléokban) adott válaszban a tanulók nem vettek észre összefüggést, mivel mindkét méretű halból találtak kétféle csikozásút. A felmérést kitöltők 15 százaléka észrevette az összefüggést és helyesen is indokolt. 11 százalékuk nem válaszolt semmi értékelhetőt. A tanulók 5 százaléka észrevett összefüggést, de azt megindokolni nem tudta. A 11-eseknél felmerült még egy típusú válasz (8 százalék): nincs összefüggés, mert a kis halak a nagy halak fiatalabb egyedei – ez az összefüggés a 9-eseknél nem került elő. Továbbá három B-beli tanuló megpróbálta biológiai ismeretével megoldani a problémát, és a bohóchal fejlődésének és csíkok szélességének változásával próbálkozott összefüggést találni.

A másik, a korrelatív gondolkodás együttjárasi típusával foglalkozó, úgynevezett égerfeladat (2. feladat), nagyon sok felmérésben előkerült már, ezért választottuk mi is a feladatok közé, annak ellenére, hogy a feladatsorban már előfordul egy együttjárasi szabály felismerését vizsgáló feladat. Ebben a feladatban két kétértékű változó (a testméret és a

farkszín) közötti statisztikus összefüggést kell felismerni az erősítő és gyengítő esetek segítségével. A különbség a hal- és egér-feladat között az adatok megadásának formája volt. Míg a halas feladatnál rajzosan történt a megadás, az egér-feladatnál táblázatos formában megadott esetekből kellett következtetést levonni.

2. feladat. Az egér-feladat

Egerek típusa	Darabszám
Fehér farkú – sovány	81
Fehér farkú – kövér	19
Fekete farkú – sovány	9
Fekete farkú – kövér	31

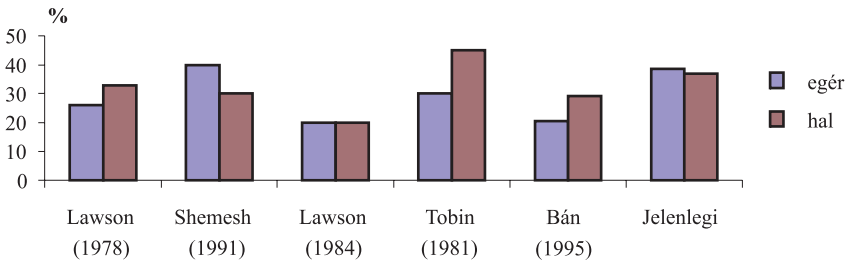
Egy gazda a tanyája körül kövér és sovány, továbbá fehér és fekete farkú egereket figyelt meg. Ez a megfigyelés kíváncsivá tette a gazdát vajon van-e összefüggés az egerek mérete és a farkuk színe között. Ezért megfogta az összes egeret, megvizsgálta, majd megszámolta őket. Az eredmény a táblázatban látható. Mit gondolsz, van-e összefüggés az egerek mérete és a farkuk színe között? Válaszod indokold!

Az eredményeket a 3. táblázat mutatja. Mivel ez a feladat nem szerepelt Bálint Erzsébet munkájában, csak Bán Sándor eredményeire támaszkodhattunk. (Bán, 1998) A mi felmérésünkben az egér-feladat könnyebbnek bizonyult. Ebben a felmérésben a tanulók sokkal jobban teljesítették ezt a feladatot, mint a hasonló típusú hal feladatot.

3. táblázat. Az egér-feladat eredményei a különböző felmérésekben

Egér-feladat	7. osztály (%)	9. osztály (%)	11. osztály (%)
Bán Sándor	20,7	?	20,5
Jelenlegi felmérés	?	32,0	39,0

Mivel ez az eredmény váratlan, ezért összehasonlítottuk néhány korábbi felmérés eredményeivel. Sajnos korábbi adataink csak a 11-es korosztály teljesítményeiről vannak. (3. ábra)

3. ábra. Az egér- és hal-feladat eredményei különböző felmérésekben (Bán, 1998 alapján)

A diagramról jól látható, hogy a különböző felmérésekben a tanulók nagyon különbözően teljesítettek. A korábbi felméréseknél az a tendencia vehető észre, hogy a két típusú feladaton elért teljesítmény között általában volt különbség. Ezen kívül a halas feladat jobban sikerült, mint az egeres. A most elvégzett felmérés azonban nem ezt az eredményt hozta, az eltérés nem szignifikáns. Az is észrevehető, hogy a jelenlegi felmérés eredményei az 1995-öshöz viszonyítva jobbak. Reményeink szerint ez a pozitív változás a tantervben történő sikeres változtatást tükrözi. Nemzetközi összehasonlításban ezek az eredmények nem kiemelkedők, de az átlagnál jobbak, bár ennek magyarázata a minta összetételében is lehet.

A jelenlegi felmérésben a két feladat eredményeinek különbségét két tényező okozhatta. Az egyik a feladat megadásának formája, hisz a hal-feladat rajzos formában szerepelt, az egér-feladat pedig táblázatos formában. Továbbá az egér-feladatnál a megadott esetek szá-

ma nagyobb volt. Az 1995-ös vizsgálat azt mutatta, hogy a rajzos és táblázatos megadási mód nem befolyásolta jelentősen a teljesítményt. Ezek szerint, erre a felmérésre támaszkodva, a leginkább befolyásoló tényező az esetek száma volt. A feladatban összesen több egér szerepelt mint hal, ez lehet a magyarázata az egér-feladaton elért jobb eredménynek.

A korrelatív gondolkodás másik, oksági típusát vizsgáló feladat Nemetz Tibor tan-könyvéből (2003) való. (3. feladat)

3. feladat. A labdarúgó-feladat

Egy edzőtáborban a kosarasok és a zsokéak vegyes csapata focimeccsre hívta ki a labdarúgókat. A győztes csapat testmagasságai nagyság szerint a következők (11 játékos+3 tartalék):

152; 157; 158; 160; 161; 168; 178; 179; 188; 188; 190; 192; 192; 198.

Mi a véleményed, melyik csapat volt a győztes? Válaszod indokold!

Ennek a problémának a megoldása sikerült a legjobban, oksági szabályt ezek szerint a tanulók könnyebben vesznek észre, mint együttjárasi szabályokat. Ez nem meglepő, ha a két már korábban említett felmérés eredményeivel hasonlítjuk össze a feladaton elért eredményeket. (4. táblázat) Ez a feladat egyik felmérésben sem szerepelt, de jól látható az adatok alapján, hogy az oksági korrelatív gondolkodás sokkal fejlettebb mindkét kor-csoport esetében, mint az együttjárasi típusú gondolkodási stratégiák.

4. táblázat. A korrelatív gondolkodás két típusának összehasonlítása

Felmérés	A teszt feladatainak eredménye %pontban					
	7. évfolyam		9. évfolyam		11. évfolyam	
	Oksági	együttjárasi	oksági	együttjárasi	oksági	együttjárasi
Bán	67	35,1	?	?	74,7	41,5
Bálint	?	?	71,9	45,4	?	?
Jelenlegi	?	?	62,0	38,0	76,0	38,0

Tekintsük most át a válaszok különböző típusait. 4 pontot kapott az a tanuló, aki a ve-gyes csapatot jelölte meg győztesnek, és a magasságadatokkal indokolta választát. Elmé-letben két gondolkodási út létezett a 100 százalékos megoldáshoz. Az első esetében a ve-gyes csapat győzött, mert túl nagy a magasságkülönbség a csapattagok között, a labdarú-gók csapatának magassága egységesebb lett volna. A másik gondolkodási út az, hogy a győztes csapatban a kosarasok magasak, a zsokéak az alacsonyak. Elviekben ez a két meg-oldás különböző, hiszen az első típus statisztikai megfontolásokra támaszkodik, a máso-dik típus a saját mindennapi életből vett tapasztalatokat használja fel.

Ezen feladat eredményei tehát összhangban állnak az előzetes ismereteinkkel. Az ok-sági típusú feladatokon a diákok jobban teljesítenek, mint az együttjárasi típusúakon. To-vábbá a diákok ezen a téren fejlődnek a legtöbbet a középiskolás évek alatt.

Annak vizsgálatára, hogy a diákok hogyan ismerik fel a függő és független eseménye-ket, két saját feladatot készítettünk. A feladatban szereplő nyerési esélyek vizsgálata a 11. évfolyamosoknak az iskolából jól ismert matematikai probléma, míg a 9. évfolyamosok erről középiskolában még nem tanultak. Éppen ezért ez a feladat alkalmas lehet arra, hogy megvizsgáljuk az iskolának a tanulókra kifejtett hatását. Természetesen arra nem számítottunk, hogy minden diák tudni fogja a választ, de azt már sikernek tekinthetjük, ha 11. osztályra érzik, hogy ez a két eset valami miatt különbözik.

Az egyik feladatnál két esemény függését kell megállapítani. A televízióból jól ismert sms-játékon való nyerési esélyeket latolgathatták a tanulók. (4. feladat) Tökéletes válasz-

nak az számított, ha a kitöltő rájött, hogy kétszer annyi beküldött sms-sel a nyeres valószínűsége nem nő pontosan a kétszeresére, a nyeres valószínűsége ugyanis függ az összes beküldött sms számától is, ami szintén növekszik.

4. feladat. Az sms-feladat

Valaki egy sms játék kezdetén 10 sms-t küld el. A beküldők között egy értékes DVD csomagot sorolnak ki. Ha valaki több sms-t küld, nagyobb az esélye a nyeresre. Igaz-e az, hogy ha ez a valaki 20 sms-t küld be ugyanerre a játékra, akkor kétszeresére növeli a nyeresi esélyeit? Válaszodat indokold!

A következő feladatban független események jelentek meg, a lottózással foglalkozunk. Itt a kérdés az volt, hányszorosára nőttek a nyeres esélyeit. (5. feladat)

5. feladat. A lottó-feladat

János bácsi nagyon szeretne nyerni az 5-ös lottón. A hét elején vesz 10 darab lottót, mind a tizet különbözőképpen kitölti és feladja. A hét végén még vesz további 10 lottót, azokat is kitölti, mindet különbözően. Hányszorosára növelte így a nyeresi esélyeit? Válaszod indokold!

Itt már igaz az, hogy kétszer annyi különbözően kitöltött lottószelvénnyel a lottózó kétszer akkora valószínűséggel nyer, ebben az esetben a nyeres valószínűsége csak a különbözően kitöltött szelvények számától függ, a pusztá szelvényszámától nem. Az eredményeket az 5. táblázat mutatja.

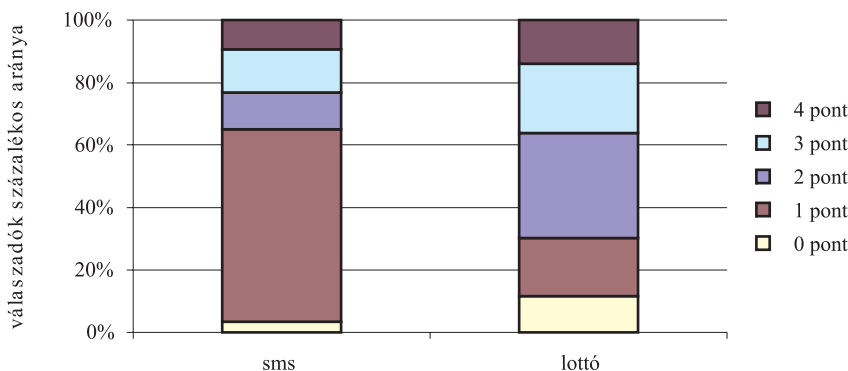
5. táblázat. Az SMS- és lottó-feladat eredményei a két évfolyamon

Iskola	9. évfolyam		11. évfolyam	
	SMS feladat	lottó feladat	SMS feladat	lottó feladat
A	36	58	60	58
B	55	45	54	49
C	35	52	45	54
Együtt	42	52	53	53

A táblázatból leolvasható, hogy a lottó-feladat átlagban valamivel jobban sikerült, mint az sms-feladat, azonban figyelembe kell vennünk, hogy a feladatok szerkezete hogyan befolyásolhatja az eredményeket.

Az sms-feladatban az „Igaz-e, hogy kétszeresére növeli az esélyeit?” kérdésre kellett válaszolni. A lottó-feladatban a következő problémát kellett megoldani: „Hányszorosára növelte a nyeresi esélyeit?” Az sms-feladat sorrendben megelőzte a lottós feladatot, így sok diák gondolkodás nélkül írta: „kétszeresére”. Ami valóban igaz, de indoklás nélkül egyáltalán nem lehetünk biztosak abban, hogy a helyes gondolatmenettel jutott el a megoldásig. Ezért ezen válaszok 2 pontot érnek, az indoklás helyességétől függően további 1 vagy 2 pontot adtam. Vizsgáljuk meg a pontok gyakorisági eloszlását! (4. ábra)

A diagram a 9. évfolyam eredményeinek eloszlását mutatja, de a 11. évfolyamon is ugyanez a tendencia figyelhető meg. A grafikonról leolvasható, hogy a függő eseményeket vizsgáló feladatban 0 és 1 pontot kapók megközelítően ugyanannyian vannak, mint a független feladatban 0, 1, illetve 2 pontot szerzők. A jobb átlagos eredmény onnan származhat, hogy míg a lottó-feladatban 2 pontot már egyszerű másolással, tippeléssel is el lehetett érni, addig az sms-feladatban már a 2 ponthoz is helyes gondolatmenet volt szükséges. Ismét bebizonyosodott, hogy a feladatok kiválasztásánál fontos szempont, hogy a tippelés lehetőségét minimálisra csökkentsük.

4. ábra. Az SMS- és lottó-feladatok pontjainak gyakorisági eloszlása a 9. évfolyamon

Érdeemes további vizsgálatokat végezni a két feladat eredményein. A korrelációs együtthatókat megvizsgálva a két feladat eredményeinek korrelálnia kell, hiszen ezek a feladatok ugyanarra a gondolkodási sémára, a függő és független események felismerésre épülnek. Következésképp, aki az egyik feladatot meg tudta oldani, nagyobb valószínűséggel tudja teljesíteni a másik feladatot is. Ez azonban meglepő módon nem teljesül, a korrelációs együtthatókat 6. táblázat mutatja.

6. táblázat. Korrelációs együtthatók az sms- és lottó-feladat esetén

Korrelációs együttható a két feladat között	9. évfolyam	11. évfolyam
	-0,5	-0,45

A korreláció szignifikáns. Ez alapján a két feladat valóban összefügg, azonban az elvárttal ellentétesen. A meglepő eredmények magyarázata lehet, hogy: a diákok az egyik feladatban megállapított gondolkodási módszert folytatták a másik feladatnál is, miközben a két probléma különböző stratégiát várt volna el. Ezenkívül, a korábban már említett tippelés is befolyásolhatta az eredményeket, azonban ez önmagában nem magyarázza az értékeket.

Vegyük észre azt is, hogy a függő események vizsgálata a 11. évfolyamon jobb átlageredményt hozott, mint a 9. évfolyamon, tehát fejlődést figyelhetünk meg. Sajnos a független eseményeket vizsgáló lottó-feladatban nem érzékelhető ez a pozitív változás.

A további két feladatban a valószínűségi gondolkodás eddig vizsgált részfolyamatait kellett összetetten alkalmazni. A valószínűség fogalmának kialakulását, fejlődését vizsgáló feladatból sok megállapítást szűrhetünk le. Battanero (1998) kutatásából származó probléma az érmedobálás törvényszerűségét kutatja. (6. feladat)

6.feladat: Az érme-dobálás feladat

Néhány gyerek azt kapta feladatul, hogy dobjon fel egy érmét 40-szer. Néhányan valóban elvégezték a feladatot, de néhányan csak kitalálták a végeredményt. A feljegyzésnél a fejet F, az írást I jelöli. Ezek Dávid és Dia eredményei:

Dávid: F I F I I F F I F I F F I I F I I F F I I F I F F I I F I F I F I F I F I F I
 Dia: F I I I F I I F I F I I I F I I I I F F I I I F I I F I I F I I I I F I I I F I

Mivel itt nincs helyes vagy helytelen válasz, ezt a feladatot nem pontoztuk, csak a válaszok típusát, gondolkodási stratégiáját vizsgáltuk. Ez a feladat már szerepelt spanyol

diákok felméréjében, amely összehasonlítási alapot is szolgáltat. Táblázatba foglaltuk az akkori és a jelenlegi felmérés válaszainak eloszlását. (7. táblázat)

7. táblázat. A spanyol és a magyar felmérés válaszai

Választípus	14 évesek (n=147)		15 évesek (n=86)		17 évesek (n=66)		18 évesek (n=130)	
	Dávid	Dia	Dávid	Dia	Dávid	Dia	Dávid	Dia
Ő csalt	36	56	50	55	52	57	23	49
Ő elvégezte	56	36	12	7	12	7	63	37
Nem eldönthető	8		25		34		14	
Nincs válasz	?		13		2		?	

Figyelemre méltó eredmény, hogy a mi felmérésünkben nagy az értékelhető választ nem adók aránya. Továbbá a spanyol mintával összehasonlítva a válaszolók közül sokan nem találtak szempontot, ami alapján vizsgálódhatnának, ezért gondolták, a válasz nem eldönthető. Mindezek arra mutatnak, hogy ez a típusú feladat meglepte a diákokat. Nincsenek hozzászokva olyan feladatokhoz, amelyek megoldására nincs egyértelmű szabály, ami alapján döntést hozhatnának.

További érdekesség, hogy akik letették a voksukat, a csalás lehetőségét emelték ki, nem az elvégzését. Összehasonlításképpen, a spanyol mintában ez az arány megközelítőleg megegyezik. A leggyakrabban előforduló indoklások: „A fejek és írások sorrendje túl szabályos, szinte váltakozik.” „A fejek és írások gyakorisága túl különböző.” „Előfordul, hogy sok dobáson keresztül ugyanaz jön ki, gyakrabban kellene váltakozniuk.”

Ebben a feladatban nem volt helyes vagy helytelen válasz, ezért a diákok indoklására koncentráltunk a válaszok elemzésénél. Fontos szempont volt a valószínűségről kialakított kép bonyolultsága, illetve hogy milyen gondolatmenettel jutott el a válaszig.

A tanulók különféle stratégiát alkalmaztak. Mivel Dávid sorozata egyenletesebb volt, aki úgy gondolta, ő végezte el a dobásokat. Mivel Dia sorozata kevésbé volt kiegyensúlyozott, sokan azt gondolták, ő csalt. Ezek a diákok összevetették a leírásban szereplő fejek és írások gyakoriságát az egyenlő gyakoriság miatt elméletileg várt gyakorisággal. Ha a vizsgált gyakoriság túlzottan eltért a várttól, úgy gondolták, az nem lehet a véletlen műve.

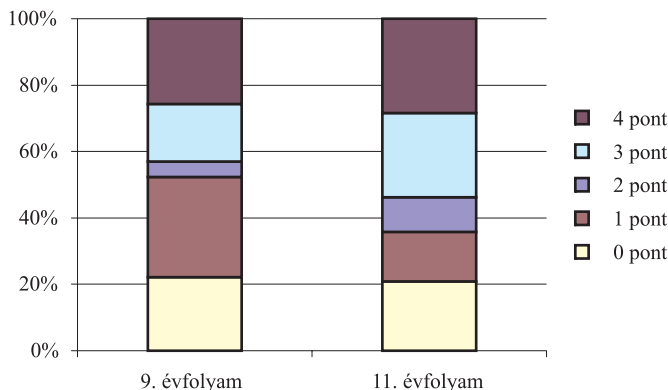
Más diákok az egymás utáni azonos dobások számát figyelték. Ha négy vagy öt egyforma dobást találtak egymás után, a dobásokról már nem hitték el, hogy véletlen volt. A megfigyelő már kis számú kísérlet esetén is a törvényszerűség alapján valószínű eredményt várja. (Konold, 1989) Tekintsünk át néhány további lehetséges stratégiát a feladat megoldására! A fejek és írások sorrendjét elemezve megállapítjuk, túl szabályos ahhoz, hogy véletlen legyen. További lehetőség, hogy nem tudjuk eldönteni, hogy melyikük csalt, mert a véletlen események megjósolhatatlanok.

A másik összetett problémamegoldási stratégiát elváró feladat a 2003-as PISA minta-feladatai közül való. (7. feladat) Ez a feladat tulajdonképpen a geometriai valószínűség témaköréből való feladat. Várakozásaink szerint a 11. évfolyamosok jobban teljesítenek ezen a feladaton, azaz a valószínűséget befolyásoló tényezők között felsorolják az érme és a kis négyzetek méretének egymáshoz viszonyított arányát.

7. feladat. A PISA vizsgálatból vett feladat

Játékosok érmét dobálnak egy sakktáblára. A tábla fekete és fehér négyzetekből épül fel. Ha az érme úgy esik, hogy mindkét színű négyzetből elfed részeket, akkor a játékos elveszti az érmét. Ha legurul a tábláról, akkor újra dobhat. Ha azonban az érme csak az egyik színű négyzetre esik, akkor a játékos visszakapja az érméjét és kap mellé egy ajándékot. Mi befolyásolhatja a játékosok nyeresi esélyeit? Válaszod indokold!

4 pontot kaptak azok, akik az érme és négyzet mérete közti viszonyt jelölték meg befolyásoló tényezőnek. 3 pontot azok a tanulók kaptak, akik az érme és a négyzetek méretét is megemlítették befolyásoló tényezőként. 2 pontot kaptak azok, akiknek válaszában megjelent vagy az érme, vagy a négyzetek mérete. 1 pontot pedig azok, akik olyan befolyásoló tényezőket említenek, mint a dobás magassága, a dobás mérete stb. 0 pontot azok kaptak, akik semmi értékelhetőt nem írtak. Ide tartoztak például az olyan válaszok is, hogy „nem függ a nyeresem semmitől, csak szerencse dolga, csak a véletlenül múlik”. Ezek a diákok úgy tűnik, még soha nem találkoztak a valószínűség fogalmával, vagy legalábbis nem úgy, hogy azt egy egyszerű játék keretében is alkalmazni lehessen. A gyakorisági eloszlások segítségével vizsgáljuk meg a válaszok alakulását. (5. ábra)

5. ábra. A PISA feladat pontjainak gyakorisági eloszlása

Leolvasható, hogy a 0 és 4 pontot kapók százalékos aránya mindkét évfolyamon közel azonos. Fejlődés azonban így is tapasztalható, hiszen összességében a 11. évfolyamon többen kaptak 2, illetve 3 pontot, mint 1-et. Tehát többen hozták a nyereség valószínűség összefüggésbe az érme, illetve a négyzetek méretével.

Összesítésben ezen feladat megoldásában fejlődés tapasztalható az évfolyamok között, annak ellenére, hogy az A iskola diákjainak fejlődése inkább negatív irányú. Azonban ez a 11. osztály a többi feladaton is gyengén teljesített.

Összefoglalás

Tanulmányomban a valószínűségi gondolkodási stratégiák fejlődését, ezzel együtt a középiskolában tanított valószínűségszámítás hasznosíthatóságát vizsgáltuk egy felmérés segítségével. A kutatás fő célja annak vizsgálata volt, hogy milyen szintű és milyen fejlődést mutat a középiskolás tanulók valószínűségi és korrelatív gondolkodása.

A vizsgálat eszköze egy feladatlap volt, melynek hét feladata között találhatóak régi, jól ismert, nemzetközi vizsgálatokban is szereplő és új feladatok is. A feladattípusok között megtalálható a korrelatív gondolkodás együttjárás és oksági típusát vizsgáló feladat, az események függőségének vagy függetlenségének megállapítását elváró probléma, továbbá az összetett valószínűségi problémamegoldás fejlettségét elemző feladat is. Ezek mindegyike nyílt végű, tehát önálló szöveges választ igényelt. A felmérés három szegedi középiskola 86 9. osztályos és 69 11. osztályos tanulójának részvételével történt. A viszonylag kis elemszám miatt csak hozzávetőleges képet adhat a valószínűségi és statisztikai gondolkodás alapjainak fejlődéséről.

Az elemzés során hagyományos statisztikai és kvalitatív módszereket is használtunk. Ezek alapján számszerűen kimutatható fejlődés a valószínűségi gondolkodás különböző

területein, azonban ez kevés feladat esetén szignifikáns. Fény derült többek között arra is, hogy az ok-okozati összefüggések vizsgálatában a diákok jobb eredményt értek el, mint az együttjárási problémáknál. Megállapíthatjuk továbbá, hogy a középiskolás korosztályban az oksági viszony keresésének gondolkodási stratégiája fejlődik leginkább. Ez a tendencia a nemzetközi vizsgálatok eredményeivel megegyezik.

A feladatok elemzésekor kiderült, hogy a magyar diákok számára az ilyen gondolkodási stratégiákat igénylő problémák szokatlanok, nincs még kialakult megoldási sémájuk. Ez a tény azért is figyelemre méltó, mert a nemzetközi mintában találunk olyan nemzeteket, amelyeknek a diákjai az ilyen típusú felméréseken jobban teljesítenek. Ezeknél az országoknál általában már korábban célul tűzték ki a problémamegoldásra és valószínűségi gondolkodásra nevelést.

A felmérés során már ismert jelenségeket is tapasztaltunk. Például a feladatok egymásra hatása fontos befolyásoló tényező lehet, nem mindegy, hogy milyen feladatok kerülnek egymás mellé.

Annak ellenére, hogy ez a felmérés nem volt reprezentatív, megállapítható, hogy a diákok valószínűségi gondolkodása nagy különbségeket mutat. A korábbi kutatások eredményeihez képest kisebb mértékű javulás tapasztalható, de szükséges a gondolkodási stratégiákat fejlesztő módszerek, játékok kifejlesztése. Az általunk végzett felmérésből messzemenő következtetések nem vonhatók le a kis mintaelemszám, az iskolák kis száma miatt. A kutatást tehát érdemes kiterjeszteni magasabb és alacsonyabb évfolyamokra, illetve ugyanezt több iskola bevonásával elvégezve, biztosabb eredmények kaphatók.

Irodalom

- Bálint Erzsébet (2005): *A statisztikatanítás eredményessége a kerettanterv, az alkalmazható tudás és a korrelatív gondolkodás tükrében a gimnázium kilencedik évfolyamán*. Szakdolgozat, Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- Bán Sándor (1998): Gondolkodás a bizonytalanról: valószínűségi és korrelatív gondolkodás. In: Csapó Benő (szerk.): *Az iskolai tudás*. Osiris Kiadó, Budapest. 221–250.
- Batanero, C. – Henry, M. – Parzycz, B. (1998): The nature of chance and probability. In: Jones, G. (szerk.): *Exploring probability in schools: Challenges for teaching and learning*. Szerk.: Jones, G. Kluwer Mathematics Education Library Series, Dordrecht.
- Csapó Benő (1999): Képességfejlesztés az iskolában problémák és lehetőségek. *Új Pedagógiai Szemle*, 12. 4–12.
- Csapó Benő (2002): A tudáskonceptió változása: nemzetközi tendenciák és hazai helyzet. *Új Pedagógiai Szemle*, 2. 38–45.
- Konold, C. (1989): Informal conceptions of probability. *Cognition and Instruction*, 6, 59–98.
- Kosztolányi József – Kovács István – Pintér Klára – Urbán János – Vincze István (2004): *Sokszínű matematika*. Mozaik Kiadó, Szeged.
- Nagy József (2000): Összefüggés-megértés. *Magyar Pedagógia*, 2. 141–185.
- Nemetz Tibor (2003): *Valószínűségszámítás*. Typotex Elektronikus Kiadó, Budapest.

A diszlexiás nyelvtanulók angoltanításának kérdései

A tanulmány összefoglalja a diszlexiás nyelvtanulók leggyakoribb nehézségeit és a leggyakrabban ajánlott tanítási technikákat, továbbá kitér a kérdéssel kapcsolatos fontosabb jogszabályokra is.

A diszlexiás nyelvtanulók helyzete a magyar oktatás megoldásra váró kérdései közé tartozik. Tanulási zavaruk miatt a diszlexiás diákoknak a nyelvtanulás több nehézséget okoz, mint egy átlag nyelvtanulónak, tanulási nehézségeik miatt gyakran részesülnek különböző fajta felmentésekben. Ugyanakkor használható nyelvtudás hiányában a diszlexiás fiatalok hátrányos helyzetbe kerülnek munkavállaláskor, kevesebb esélyük van a népszerű egyetemi és főiskolai szakokra való bejutásra, és nehézségeik vannak diplomájuk megszerzésekor.

A diszlexia fogalma

A görög eredetű „diszlexia” szó szavakkal kapcsolatos nehézséget jelent. (Smythe, 1999) A diszlexiát magát általában olyan zavarként (Waites, 1968) vagy fogyatékosként (Frost és Emery, 1995; Smith és Sensenbaugh, 1992) definiálják, amely olvasási és/vagy írási nehézségekkel jár. Fontos, hogy ezek a nehézségek nem magyarázhatóak sem értelmi fogyatékossgal, sem a megfelelő oktatás hiányával. (Bryant és Bradely, 1985) A diszlexiának biológiai alapjai vannak: neuropszichológiai kutatások igazolták, hogy a diszlexiások agykérgében ectopiának, illetve microgyriának nevezett eltérések vannak, amelyek kedvezőtlenül befolyásolják az agykéreg kritikus területein a vizuális és auditív információ feldolgozást. (Paulesu, Démonet, Fazio, MCCrory, Chanoine, Brunswick, Cappa, Cossu, Habib, Frith és Frith, 2001)

A diszlexiások speciális nehézségein és problémáin túl mostanában egyre gyakrabban lehet hallani a diszlexiások pozitív adottságairól is. A leggyakrabban említett diszlexiás erősségek: a kiemelkedő vizuális képességek, a kreativitás, a hatékony problémamegoldó képességek (Edwards, 1994) és a globális/holisztikus gondolkodásmód. (Gyarmathy, 2004) Ezeknek a diszlexiás erősségeknek a tudatában egyre többen utasítják el azt, hogy a diszlexiát fogyatékossgként vagy zavarként definiálják. Peer (1999) képességek és nehézségek sajátos kombinációjaként definiálja a diszlexiát, míg Ranaldi (2003) a tanulási különbség szót használja a diszlexiával kapcsolatban. A diszlexiások pozitív adottságait hangsúlyozók gyakran hoznak fel példaként híres, sikeres diszlexiás személyiségeket, akik nagy hatással voltak civilizációnk fejlődésére. Néhány példa a gyakran említett nevek közül: Rodin (Edwards, 1994), Edison, Faraday (Ranaldi, 2003) és Flaubert. (Gyarmathy, 2004)

A diszlexiás nyelvtanulók speciális problémái

Elterjedt az a tévhit, hogy a diszlexiás nyelvtanulóknak csak az idegen nyelven való olvasás és írás okoz nehézséget, míg az idegen nyelven való beszéd és a hallás utáni szövegértés nem jelent különösebb gondot. Ez a vélekedés azonban figyelmen kívül hagyja,

hogy a diszlexiások nagy részének rossz a rövid távú memóriája, továbbá gyakran problémát okoz nekik a fonológiai és auditív feldolgozás, valamint a mondat szerkezet érzékelése. (Schneider és Crombie, 2003) Ezek a hiányosságok megnehezítik az új nyelvi szerkezetek felismerését és használatát egy idegen nyelv esetében. A diszlexiások gyakran nem veszik észre a graféma-fonéma egyezéseket, az anyanyelv és az idegen nyelv szintaktikai struktúrája közti megegyezéseket és különbözőségeket, valamint nem ismerik fel a szóképzés szabályszerűségeit. (Schneider és Crombie, 2003)

A diszlexiás nyelvtanulóknak nem minden nyelv okoz ugyanakkora nehézséget. Előfordul, hogy míg a kódolási nehézségeket az anyanyelvben sikerül kompenzálni, addig a kompenzációs stratégiák alkalmazása (parafrázis vagy a szövegkörnyezetre való támaszkodás) sokkal nehezebb az idegen nyelv esetén. (Sparks és Ganschow, 1993; Lowry, 1990) A nyelvek között is vannak különbségek: nagyon fontos, hogy egy adott nyelv helyesírását mély vagy felszíni helyesírásként lehet-e kategorizálni. A felszíni helyesírású nyelveknél (ilyen például az olasz) a helyesírás a kiejtést tükrözi, és szabályai könnyen áttekinthetőek. A mély helyesírású nyelveknél (ilyen például az angol és a francia) a helyesírás nem tükrözi egyértelműen a kiejtést és kevésbé írható le szabályokkal. A mély helyesírású nyelvek sokkal nagyobb kihívást jelentenek a diszlexiás nyelvtanulók számára, mint a felszíni helyesírású nyelvek. (Schwarcz, 1999) Éppen ezért általában felszíni helyesírású nyelvet – spanyolt, olaszt, németet – szoktak javasolni a diszlexiás nyelvtanulóknak. (Crombie, 1999; Sellin, 2001) Schneider és Crombie (2003) azt javasolják, hogy a domináns információ-feldolgozási nehézséget is vegyék figyelembe az idegen nyelv kiválasztásánál. Az auditív információ-feldolgozási nehézséggel küzdő diszlexiásoknak a holt nyelveket ajánlják. Míg azoknak a diszlexiásoknak, akiknek elsősorban a helyesírással és az olvasással van gondjuk, ugyanakkor beszédkészségük és auditív információ-feldolgozási készségük legalább átlagos, felszíni helyesírású élőnyelveket ajánlanak.

Schneider és Crombie (2003) ezeket az ajánlásokat elsősorban az angol anyanyelvű diszlexiások igényeit és problémáit szem előtt tartva fogalmazták meg. A nem angol anyanyelvű diszlexiásokra igen nagy nyomás nehezedik, hogy egy olyan mély helyesírású, diszlexiások számára általában nem javasolt (Spencer, 2000) élőnyelvet tanuljanak meg, mint az angol. Az angol ábécé 26 betűt használ a nyelv 44 fonémájának jelölésére, ez azt jelenti, hogy 577 graféma-fonéma kapcsolatot kell felismerni az olvasás során. (Selikowitz, 1993) A mély helyesírás nagyon megnehezíti a diszlexiásoknak az angol nyelv tanulását, ugyanakkor nemcsak a helyesírás mély vagy felszíni voltát kell figyelembe venni az idegen nyelv kiválasztásakor, hanem a motivációs tényezőket is. (Dowey, 1992; Schneider és Crombie, 2003) Tekintettel arra, hogy az angolnyelvtudás milyen mértékben növeli a jelenlegi Magyarországon egy munkavállaló piacképességét, teljesen érthető, hogy a diszlexiás nyelvtanulók szívesebben tanulnak első idegnyelvként angolul, mint latinul vagy olaszul. Bármennyire is valószínű, hogy könnyebben és gyorsabb érnének el sikereket az utóbbi két nyelv tanulása során.

A diszlexiás nyelvtanulók nyelvtanítására javasolt módszerek

Multiszenzoros technikák

Ezek a technikák a vizuális, auditív és a kinesztetikus érzékelési csatornák szimultán használatát jelentik. (Barr, 1993) A multiszenzoros technikák használata kombinálja a domináns tanulási stílus használatával járó előnyöket, ugyanakkor a tanuló gyengébb modalitásait is fejleszti. (Hodge, 1998; Schneider és Crombie, 2003) A hatékony multiszenzoros terápia alapja az, hogy tisztában legyünk a tanuló domináns tanulási stílusával/stílusával. (Hatt és Nichols, 1995) Általánosságban elmondható, hogy a diszlexiásoknak erős a kinesztetikus/taktilis érzékelési csatornája, míg gyakran gyenge az auditív és/vagy a vizuális érzékelési csatornájuk. (Robinson-Tait, 2003) Ezért mindenképpen fontos a tanulók egyéni felmérése. (Hatt és Nichols, 1995)

Megjegyzendő még a multiszenzoros technikákkal kapcsolatban, hogy a szokásos tanítási módszerektől eltérően, nemcsak a bal agyféltekét, hanem a jobb agyféltekét is aktiválják. (Gyarmathy, 2004) Ez különösen hasznos a diszlexiások számára, akiknek jobb agyféltekéjük általában fejlettebb, mint a bal. Ez fejlettség főleg az átlagosnál jobb térlátásban és holisztikus gondolkodásmódban jelenik meg. (Godwin és Thomson, 2001)

A leggyakrabban ajánlott, kinezetikus/taktilis érzékelési csatornákat aktiváló multiszenzoros módszerek a következők: pantomim (Robinson-Tait, 2003; Schneider és Crombie, 2003), számítógépes szövegszerkesztő használata (Hodge, 1998), valamint szavak/betűk rajzolása a padon vagy a levegőben. (Nijakowska, 2001) A vizuális modalitásra ható módszerek közül a szókártyák használatát (Robinson-Tait, 2003), a nyelvtani kategóriák színekkel való kódolását (Schneider, 1996; Robinson-Tait, 2003), szótárban szereplő szavak lerajzolását (Robinson-Tait, 2003), a szótári szavak magánhangzóinak és mássalhangzóinak különböző színekkel való kódolását (Hodge, 1998) és a nyelvtani szabályok vizualizációját kell megemlíteni.

A leggyakrabban ajánlott, kinezetikus/taktilis érzékelési csatornákat aktiváló multiszenzoros módszerek a következők: pantomim, számítógépes szövegszerkesztő használata, valamint szavak/betűk rajzolása a padon vagy a levegőben. A vizuális modalitásra ható módszerek közül a szókártyák használatát, a nyelvtani kategóriák színekkel való kódolását, szótárban szereplő szavak lerajzolását, a szótári szavak magánhangzóinak és mássalhangzóinak különböző színekkel való kódolását és a nyelvtani szabályok vizualizációját kell megemlíteni.

(Hamilton, 2003) Kiemelten fontos multiszenzoros módszer még a gondolat-térkép, amely vizuális és verbális elemeket egyaránt tartalmaz. A gondolat-térkép másik nagy előnye, hogy holisztikus módon jeleníti meg az információkat, ami különösen hasznos lehet a diszlexiás tanulók körében. (Gyarmathy, 2001; Kenyon, 2001) Az audítív csatornákat aktiváló módszerek közül leginkább a diktafon szótanulásban való használatát (Kenard, 2000) és a szövegi rímeken alapuló játékokat szokták javasolni. (Nijakowska, 2001)

Metakognitív módszerek

A diszlexiások angol tanításával kapcsolatban gyakran szóba kerül a metakogníció fogalma. A metakogníció a problémamegoldásról való explicit gondolkodást jelenti: a metakognitív stratégiák magukban foglalják a probléma azonosítását, az alkalmazható stratégiákkal kapcsolatos tudást, a megfelelő stratégiák kiválasztását és az eredmény ellenőrzését. (Schneider és Crombie, 2003)

Schneider és Crombie (2003) kifejti, hogy a diszlexiásokat oktató nyelvtanárnak önellenőrzési és önelemzési stratégiák bemutatásával, valamint e stratégiák begyakorlásával kell fejlesztenie a diákok metakognitív késégeit. A metakognitív késégek fejlesztése a szabályok explicit tanítását is magába foglalja, ami nincs teljesen összhangban a jelenleg elterjedt nyelvoktatási filozófiával. (Krashen, 1981 idézi: Schneider és Crombie, 1996). Jó példa a szabályok explicit tanítására a grafémák és a fonémák közti kapcsolat tanítása az angol nyelv esetén. (Nijakowska, 2001)

A metakognitív stratégiák – a diszlexiások számára igen fontos – alcsoportját alkotják az emlékezetet segítő módszerek (mnemonic devices). Ezek a módszerek segítik a szókincs, a nyelvtan és a kiejtés elsajátítását. (Schneider és Crombie, 2003) A diszlexiások nyelvtanításában való kiemelkedő szerepük a diszlexiások gyenge munka- és rövidtávú memóriájával magyarázható. (Birsh, 1999) Schneider és Crombie (2003) a következő metakognitív módszereket sorolja fel: betű és hang emlékeztetők, amelyek a kiejtés és a helyesírás felidézését segítik, különböző vizuális illusztrációk használata, amelyeknek a

szavak és a nyelvtan tanulásában van szerepük, betűszavak, nehezen tanulható szavak történetbe foglalása és a memóriát segítő kulcsszavak használata (a kulcsszavak a tanuló aktív szókincséhez tartoznak és segítik a szókincs, a kiejtés és a nyelvtani szabályok memorizálását).

Törekvés a homogén gátlás csökkentésére

A Magyarországon széles körben és sikeresen alkalmazott *Meixner*-féle diszlexia prevenció/s/redukációs módszer egyik alappillére a homogén gátlás kiküszöbölése a tanulási-tanítási folyamatból. A *Ranschburg Pál* (1939) által leírt homogén gátlás fogalma arra vonatkozik, hogy a hasonló elemek egyidejű tanulása megjegyzési nehézségekhez vezet. Éppen ezért a *Meixner*-féle olvasás tanítási módszer kerüli a hasonló képzési helyű hangok vagy hasonló alakú betűk egyidejű tanítását. Logikusnak tűnik azt gondolni, hogy a homogén gátlás minimalizálása a diszlexiások nyelvtanítása során is hasznos lehet. Egy sikeres diszlexiás nyelvtanulóról szóló kvalitatív kutatásomban úgy találtam, hogy nagymértékben csökkentette a megjegyzési nehézségeket és a szavak keverését az, ha a hasonló kiejtésű/írásképző szavakat nem közvetlenül egymás után tanulta a diszlexiás nyelvtanuló. (*Sarkadi*, 2005)

Egyéb javaslatok

Többen kiemelik a lassúbb haladási tempó és a bőséges gyakorlás fontosságát. (*Nijakowska*, 2001; *Root*, 1994; *Schneider*, 1996; *Schneider és Crombie*, 2003) Egyes kifejezések előzetes tanításának (pre-teaching) is fontos szerepe van, mert ezek a gyakorlatok fejlesztik a prediktív készségeket és a szövegértést. (*Gábor*, 2003; *Root*, 1994) Megemlítenéd még, hogy a fehér alapon írt feladatlapok használatát általában nem javasolják, mivel a fehér alapon írt szövegek olvasása sok diszlexiást kimerít, és megnehezíti számukra a koncentrációt. (*Godwin és Thompson*, 2001; *Robinson-Tait*, 2003)

Kutatások az angolul tanuló diszlexiásokról

Viszonylag kevés tanulmány áll rendelkezésre az angolul tanuló diszlexiások speciális nehézségeivel kapcsolatban: jóval több tanulmány szól az angol anyanyelvű diszlexiások nyelvtanulási nehézségeiről (például *Hodge*, 1998; *Sparks és Miller*, 2003), illetve az angolt célnyelvi környezetben, második idegen nyelvként tanuló, felnőtt diszlexiás tanulókról (például *Almanza, Singleton és Terril*, 1996; *Gersten, Baker, Marks és Smith*, 1999). A lengyel *Joanna Nijakowska* egyike a keveseknek, akik az angolt idegen nyelvként tanuló diszlexiások problémájával foglalkoznak. Esettanulmányában (*Nijakowska*, 2001), amely egy angolul tanuló diszlexiásról szól, egy általa kidolgozott, multiszenzoros, graféma-fonéma kapcsolatot expliciten tanító fejlesztési programot mutat be. A fejlesztési program a helyesírásra és az olvasásra helyezi a fő hangsúlyt. A későbbiekben kvantitatív kutatással is megpróbálta igazolni, hogy módszere segíti a diszlexiások angol nyelvtanulását. (*Nijakowska*, 2004) Kutatása során arra az eredményre jutott, hogy a multiszenzoros, graféma-fonéma kapcsolatot expliciten tanító módszerrel tanuló diszlexiások jobb eredményeket értek el az olvasási és a helyesírási teszteken, mint a hagyományos módszerrel tanuló társaik.

Ormos (2003) egy speciális diszlexiás osztályokat is indító szakközépiskola tanulóinak angol nyelvtanulással kapcsolatos nehézségeit vizsgálta. Kutatásában azt találta, hogy a négy készség közül a tanulók az írást találják a legnehezebbnek, és a diákok leginkább a helyesírási nehézségeiket hangsúlyozták. *Ormos* azt is megemlíti, hogy a tanulóknak súlyos nehézségeik voltak az írásbeli és szóbeli önkifejezés, a hangos olvasás, a szótanulás, a kiejtés és a nyelvtani fogalmak megértése területén. A hallás utáni szövegértéssel kapcsolatban ellentmondásos eredményekre jutott: a diszlexiás nyelvtanulók ezzel a készség-

gel kapcsolatban is problémákról számoltak be, ugyanakkor tanáraik úgy érezték, a hallás utáni szövegértés nem okoz különösebb nehézséget diszlexiás diákjaiknak.

Ormos egy másik tanulmánya egy sikeres – középfokú angol és német nyelvvizsgálóval is rendelkező – diszlexiás nyelvtanuló angol nyelvtanulás során alkalmazott stratégiáit és speciális nehézségeit vizsgálja. (Ormos, 2004) A diáknak főleg az olvasás tempójával, a szókincs elsajátításával és a helyesírással kapcsolatban voltak problémái. Azonban sikerült olyan tanulási stratégiákat kidolgoznia saját maga számára, amelyek segítettek ezekben a problémákban a legyőzésében (például ugyanakkor a szónak a többszöri egymás utáni leírása, emlékeztető módszerek (mnemonic devices) kidolgozása). A siker lehetséges okai között Ormos még megemlíti a tanuló átlagon felüli intelligenciáját és szorgalmát, továbbá azt a tény, hogy a diák rendszeres magántanári korrepetálásban részesült.

Kedvezmények, felmentések, nyelvvizsga

A következőkben összefoglalom a diszlexiások nyelvtanulásával kapcsolatos fontosabb jogszabályokat: az iskolai felmentés, a nyelvvizsgálóval kapcsolatos kedvezmények és a gyermekkorban nem diagnosztizált diszlexiások speciális helyzetének ügyét.

Az iskolai felmentés

Észak-Amerikában és a legtöbb európai országban a törvényhozás elismeri, hogy a diszlexiás diákoknak a nyelvtanulás több nehézséget okoz, mint az átlag nyelvtanulónak, így különböző felmentésekben és kedvezményekben részesülhetnek. (Madaus, 2003) Magyarországon a diagnosztizált általános iskolás és középiskolás diszlexiások felmentést kaphatnak az idegen nyelvi tanulmányaik értékelése alól, illetve az idegen nyelv írásbelisége alól. (1993. évi LXXIX.törvény a közoktatásról. 30§) Azonban a felmentés nem oldja meg a diszlexiás diákok nyelvtanulási nehézségeit, és nem segíti őket a használható nyelvtudás megszerzésében. Ennek hiányában pedig veszélybe kerül a bejutásuk az egyes főiskolai/egyetemi szakokra, nehézségeik lesznek a diplomájuk megszerzésekor, és jelentős hátrányba kerülhetnek a munkaerő piacon.

A nyelvvizsga

A nyelvvizsga kérdése roppant fontos a diszlexiás nyelvtanulók számára. A diploma kézhez kapásának feltételeként, illetve felsőoktatási felvételi eljárás során biztosított többletpont hordozójaként az államilag elismert nyelvvizsga kulcsfontosságú szerepet tölt be a diszlexiás fiatalok életében.

A diszlexiás vizsgázóknak lehetőségük van bizonyos nyelvvizsgákat érintő kedvezmények igénybevételére. Jelenleg minden államilag elismert nyelvvizsga írásbeli részén kérheti a diszlexiás vizsgázó a helyesírás értékelése alóli felmentést, valamint többletidő biztosítását a feladatok elvégzésére. Ezenkívül a főiskola, egyetem is adhat kedvezményeket: a 29/2002 (V.17) OM rendelet 10.§-a lehetővé teszi, hogy a diszlexiás hallgató részleges felmentést kapjon a "B" típusú (írásbeli) nyelvvizsga letétele alól. Ezt a kedvezményt azon nyelvvizsgák esetében érvényesítheti a vizsgázó, amelyeken lehetőség van külön, az írásbeli vizsgától függetlenül jelentkezni a szóbeli nyelvvizsga részre. Így például a TELC vagy EURO nyelvvizsgákon, ahol nincs lehetőség külön jelentkezni a szóbeli részre, ez a kedvezmény nem vehető igénybe. Az írásbeli vizsga alóli felmentéssel kapcsolatban gyakran megfogalmazódik az a kritika, hogy a szóbeli vizsga is tartalmaz egy részt, amely sok szempontból hasonló készségeket mér, mint az írásbeli nyelvvizsga. Ez a vizsgarész a hallás utáni szövegértést vizsgáló „magnóhallgatás”. (Jeneiné, 2006) Ebben a vizsgarészben el kell olvasni a kérdéseket, majd le kell írni a válaszokat, azonban a nyelvvizsgaközpontok nem adnak többlet időt a feladatok elvégzésére. Ezt több diszlexiás fiatal, szülő és szakember is igazságtalannak tartja. (Jeneiné, 2006)

A „magnóhallgatással” kapcsolatban azt is érdemes figyelembe venni, hogy ahogy Schneider és Crombie (2003) írja, a diszlexiások egy részének problémát okoz az auditív információ feldolgozása. Ezen diszlexiások számára valószínűleg kiemelten nehéz a „magnóhallgatás”, hiszen a hallás utáni szövegértést vizsgáló feladatok egy olyan készséget mérnek, amellyel nekik az anyanyelvükön is komoly gondjaik vannak. Saját gyakorlatomban is (a diszlexiások egyéni nyelvtanítása során) találkoztam olyan auditív feldolgozási problémákkal küzdő tanulóval, akinek sikerült a nyelvvizsga írásbeli-diszlexiások számára nehéznek tartott része (mely alól felmentésre is jogosult volt), ugyanakkor nem sikerült a szóbeli rész, elsősorban a hallásutáni szövegértést vizsgáló feladat miatt.

A gyermekkorban nem kezelt diszlexiások és a nyelvtanulás

Különösen nehéz helyzetben vannak azok a diszlexiások, akiknek a problémáját nem diagnosztizálták gyermekkorban. Ezek a diákok nem részesültek megfelelő terápiában, ezért különösen nagy nehézségekkel küzdenek az anyanyelvi olvasás-írás területén. Az idegen nyelvek tanulásával is sok a problémájuk, ráadásul megfelelő diagnózis hiányában nem jogosultak a diszlexiások számára törvényben ajánlott kedvezményekre. Ennek a ténynek számos negatív következménye lehet, többek közt az, hogy az időben nem fölismert diszlexiával a fiatal nem jut diplomához, mivel nem képes megszerezni a diplomához szükséges nyelvvizsgát. Egyetlen mentőöv kínálkozik ebben az esetben. Azok a 18 év feletti fiatalok, akiket nem kezelték diszlexiásként gyermekkorukban, ugyanakkor saját maguk úgy vélik, hogy helyesírási, olvasási és nyelvtanulási kudarcuk háttérében esetleg a diszlexia állhat, részt vehetnek egy kinevezett közoktatási, igazságügyi szakértő által végzett vizsgálaton. (Jeneiné, 2006) Amennyiben a szakértő megállapítja, hogy a nehézségeket diszlexia okozza, a fiatal jogosulttá válik a diszlexiásokat megillető kedvezményekre, továbbá kérvényezheti, hogy a főiskola/egyetem vezetője méltányossági alapon adja ki a diplomáját. Ez azt jelenti, hogy a vezető dönthet úgy, eltekint a nyelvvizsga letételétől, és kiadja a diplomát. Azonban ez nagyon ritkán és csak hosszadalmas küzdelem után szokott megtörténni. (Jeneiné, 2004) A szakértői vizsgálaton való részvételt egyetlen tényező nehezíti csak meg: a vizsgálatért jelenleg 17 ezer forintot kell fizetni. Ez a még tanuló, valószínűleg még nem kereső, vagy esetleg a meg nem kapott diploma és a nyelvtudás hiánya miatt munkanélküli diszlexiások számára sokszor igen nagy terhet jelenthet. Elgondolkoztató, hogy miért nincs valamiféle támogatási rendszer a vizsgálati díj finanszírozására.

A szakértői vizsgálaton való részvételt egyetlen tényező nehezíti csak meg: a vizsgálatért jelenleg 17 ezer forintot kell fizetni. Ez a még tanuló, valószínűleg még nem kereső, vagy esetleg a meg nem kapott diploma és a nyelvtudás hiánya miatt munkanélküli diszlexiások számára sokszor igen nagy terhet jelenthet. Elgondolkoztató, hogy miért nincs valamiféle támogatási rendszer a vizsgálati díj finanszírozására.

A szakértő elérhetőségével kapcsolatban és a diszlexiások nyelvvizsgájának témakörében sok hasznos információ található a www.dyslex.hu honlapon.

Összefoglalás

Összességében elmondható, hogy a mély helyesírású angol nyelv különösen nehéz a diszlexiások számára, azonban tekintettel a nyelv hazánkban betöltött fontos szerepére, nem tartható az az álláspont, hogy a diszlexiás tanulók ne tanuljanak angolul. A nyelvtan-

nulás nehéz folyamatát megkönnyítheti a multiszenzoros és metakognitív módszerek használata és a homogén gátlás kiküszöbölése. A nyelvtanulásra szintén kedvező hatással lehet a valós segítséget jelentő kedvezmények igénybe vétele. A kedvezmények rendszere azonban még nem teljesen tökéletes, az iskolai felmentések és a nyelvvizsgákkal kapcsolatos kedvezmények még sokszor nem szolgálják igazán a diszlexiások érdekeit.

Irodalom

- Almanza, D. – Singleton, K. – Terril, L. (1996): *Learning disabilities in adult ESL: Case Studies and Directions*. [On-line]. Elérhető: <http://www.cal.org/caela/LDcase.htm>
- Barr, V. (1993): *Foreign language requirements and student with learning disabilities*. ERIC Clearinghouse on Language and Linguistics, Washington, DC: (ERIC Document Reproduction Service No. EDO-FL-93-04)
- Birsh, J. (1999, szerk.): *Multisensory teaching of basic language skills*. Paul Brookes Publishing, Baltimore, MD.
- Bryant, P. – Bradley, L. (1985): *Children's reading problems*. Basil Blackwell, London.
- Crombie, M. A. (1995): The effects of specific learning difficulties (dyslexia) on the learning of a foreign language in school. *Dyslexia: An International Journal of Research and Practice*, 3, 27–47.
- Downey, D. M. (1992): *Accommodating the foreign language learning disabled student*. Paper presented at the Foreign Language and Learning Disabilities Conference, The American University, Washington, DC.
- Edwards, J. (1994): *The scars of dyslexia: Eight case studies in emotional reactions*. Cassel, London.
- Frost, J. A. – Emery, M. J. (1995): *Academic interventions for dyslexic children with phonological core deficits*. ERIC Clearinghouse on Disabilities and Gifted Education, Reston, VA (ERIC Document Reproduction Service No.E539).
- Gyarmathy Éva (2001): Gondolatok térképe. *Tanítani*, 18–19. 108–115.
- Gyarmathy É. (2004): *Gifted Children with Specific Learning Difficulties and Teaching Foreign Languages*. [Online] Elérhető: www.diszlexia.hu/English/GCSLD.doc
- Gabor Györgyi (2003): *Teaching English to dyslexics (2003)* [Online] Elérhető: <http://www.diszlexia.hu/Teaching.html>
- Gersten, R. – Baker, S. – Marks, S. U. – Smith, S. B. (1999): *Effective instruction for learning disabled or at-risk English-language learners: An integrative synthesis of the empirical and professional knowledge bases*. [On-line]. Elérhető: http://www.ld.org/research/osep_at_risk.cfm
- Godwin, V. – Thomson, B. (2001): *Dyslexia toolkit-a resource for students and their tutors*. The Open University, Milton Keynes.
- Hamilton, F. S. (2003): *Making grammar visual*. Paper presented at the 54th Annual Conference of The International Dyslexia Association. San Diego, California. [On-line]. Elérhető: www.interdys.org/54handouts/fl123.pdf
- Hatt, P. – Nichols, E. (1995): *Links in learning. A manual linking second language learning, literacy and learning disabilities*. MESE Consulting Ltd., Ontario.
- Hodge, M. E. (1998): *Teaching foreign language to at-risk learners: a challenge for the new millennium*. [Online] Elérhető: <http://www.vccaedu.org/inquiry/inquiry-spring98/i21hodge.html>
- Jeneiné Fenyves Erzsébet (2004): *Diszlexia, nyelvvizsga, diploma?* [On-line]. Elérhető: <http://www.dyslex.hu/index.html#diploma>
- Jeneiné Fenyves Erzsébet (2005): *A nyelvvizsga visszavág II.* [On-line]. Elérhető: <http://www.dyslex.hu/#diploma2>
- Jeneiné Fenyves Erzsébet (2006a): *Nyelvvizsga felmentés – hová fordulhat?* [On-line]. Elérhető: <http://www.dyslex.hu/index.html#diploma>
- Jeneiné Fenyves Erzsébet (2006b): *Nyelvvizsga – elutasítás*. On-line. Elérhető: <http://www.dyslex.hu/#corvinus>
- Kenard, A. (2000) *Surrey Institute of Art & Design, University College Faculties of Design, Arts & Media, Fashion & Communication-Dyslexia Awareness Support Pack for tutors..* [Online] Elérhető: <http://www.alladin.ac.uk/SUPPORT/downloads/dyslexia%20guidelines.doc>
- Kenyon, G. (2001): *Mind mapping can help dyslexics*. [On-line]. Elérhető: <http://news.bbc.co.uk/1/hi/education/1926739.stm>
- Krashen, S. (1987): *Principles and practice in second language acquisition*. Oxford University Press, Oxford.
- Lowry, C. M. (1990): *Teaching adults with learning disabilities*. ERIC Clearinghouse on Adult, Career, and Vocational Education, Columbus, OH (ERIC Document Reproduction Service No. ED 321 156)
- Meixner Ildikó (1993): *A dyslexia prevenció, reedukáció módszere*. Bárczi Gusztáv Gyógyypedagógiai Tanárképző Főiskola, Budapest.
- Madaus, J. W. (2003): What high school students with learning disabilities need to know about college foreign language requirements? *Teaching Exceptional Children*, 36, (2.) 62–66.
- Magyar Köztársaság Országgyűlése (1996): *LXII. Köznevelési Törvény*.
- Nijakowska, J. (2001): *Teaching English as a foreign language to a Polish dyslexic child – A case study*. Paper presented at the 5th BDA International Conference, University of York, UK.

- Nijakowska (2004): *Teaching English as a foreign language to Polish dyslexic students*. Paper presented at the 6th BDA International Conference, University of Warwick, UK.
- Oktatásügyi Minisztérium (29/2002, V.17.): *OM rendelet a fogyatékkal élő hallgatók tanulmányainak folytatásához szükséges esélyegyenlőséget biztosító feltételekről*.
- Ormos Eszter (2003): *Teaching English as a foreign language to dyslexic children*. Szakdolgozat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Ormos Eszter (2004): Egy sikeres diszlexiás nyelvtanuló. In: Kontra E. H. – Kormos J. (szerk.): *A nyelvtanuló: Esettanulmányok, tanulságos esetek*. Okker Kiadó, Budapest. 145–160.
- Paulesu, E. – Démonet, J. F. – Fazio, F. – McCrory, E. – Chanoine, V. – Brunswick – Cappa, N. – Cossu, S. F. – Habib, G. – M. C. D. – Frith, C. D. – Frith, U. (2001): Dyslexia: Cultural Diversity and Biological Unity. *Science*, 291, 2165–2167.
- Peer, L. (1999): What is dyslexia? In: Smythe, I. (Ed.): *The dyslexia handbook*. BDA, Reading. 62.
- Robinson-Tait, C. (2003): *Dyslexia and modern language teaching*. [On-line]. Elérhető: www.dyslexia-parent.com/mag46.html
- Ranaldi, F. (2003): *Dyslexia and design & technology*. David Fulton Publishers, Great Britain.
- Ranschburg Pál (1939): *Az emberi tévedések törvényszerűségei*. Novák Rudolf és Társa, Budapest.
- Root, C. (1994): *A guide to learning disabilities for the ESL classroom practitioner*. [On-line]. Elérhető: www-writing.berkeley.edu/TESL-EJ/ej01/a.4.html
- Sarkadi Ágnes (2005): *Dyslexia and achieving success in studying English as a second language*. Szakdolgozat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Schwarz, R. L. (1999): *The First International Multilingualism and Dyslexia Conference*. [Online] Elérhető: www.idonline.org/ld_indepth/foreign_lang/multilingualism_conf699.html
- Schneider, E. (1996): *Teaching foreign languages to at-risk learners*. ERIC Clearinghouse on Languages and Linguistics, Washington, DC (ERIC Document Reproduction Service No. ED402788).
- Schneider, E. & Crombie, E. (2003): *Dyslexia and foreign language learning*. David Fulton Publisher's, London.
- Selikowitz, M. (1993): *Dyslexia and other learning difficulties: The facts*. Oxford University Press, Oxford
- Sellin, K. (2001): *Neuropsychological aspects in the approach of teaching and learning a foreign language*. Paper presented at the 5th BDA International Conference, University of York, UK. [On-line]. Elérhető: http://www.bdainternationalconference.org/2001/presentations/thu_s6_d_12.htm
- Smith, C. B. – Sensenbaugh, R. (1992): *Helping children overcome reading difficulties*. Eric Identifier: ED344190
- Sparks, R. – Ganschow, L. (1993): The impact of native language learning problems on foreign language learning: Case study illustrations of the Linguistic Coding Deficit Hypothesis. *Modern Language Journal* 77, 58–74.
- Spencer, K. (2000, April/June): Is English a dyslexic language? *Dyslexia*, 152–162.
- Waites, L. (1968): Dyslexia International World federation of Neurology. Report of Research Group on Developmental Dyslexia and World Illiteracy. *Bulletin of The Orton Society*, 18. 21–22.

Roma napló

A Magyarország Felfedezése Alapítvány ösztöndíjasaként roma gyerekek iskolai sorsának problémáival foglalkozom.

Eredeti tervem az volt, hogy sikeres baranyai intézményi példákat mutatok be. Feltételezésem szerint a sikeres intézmények természetes hálózattá szerveződve megsokszorozzák hatékonyságukat és cselekvőkéességüket. Kiderült azonban, hogy a hipotézis nem állja meg a helyét, ezek a sikeres intézmények nem erősítik egymást. Ha egyáltalán tudomást vesznek egymásról, presztízsharcok dúlnak köztük, sőt általában ennél is rosszabb a helyzet, olykor szinte egymás tagadásaként élnek.

Bárhogy szerettem volna kikerülni a szegénység-csapdával rokon szegénység-elemző csapdából, nem sikerült. Nem újabb bizonyítékokat akartam gyűjteni arról, hogy milyen súlyos hátrányban vannak a cigány gyerekek az iskolában. Ez köztudott, sok remek elemzés szól róla. A megoldás érdekelt, az a hely, ahol megtalálták a kiutat. Persze nem mindenkinek, hiszen csodaszer nincs, de legalább maguknak, a saját diákjaiknak. Úgy látszott, van egy baranyai intézményi kör, az óvodától az általános és középiskolán át az egyetemig, ahol az eredményesség külön-külön kétségbevonhatatlan. És nem is alkalmi. De aztán, ahogy a kapcsolatok után kezdtem érdeklődni, megtudhattam, hogy – mondjuk – a romológia szakos egyetemisták épp csak azokba az intézményekbe nem járnak ki, ahol tanulhatnának a jó pedagógiai megoldás tapasztalataiból; hogy az egyik híres középiskolai program képviselői nincsenek beszélő viszonyban a másikkal; s hogy a harmadik, éppen induló új program mindkettőt semmibe veszi.

Megfutamodtam. Feladtam. Nem volt kedvem szívszorító, kétségbeejtő civakodások elbeszélésébe fogni, szövevényeket bogozni: hogy mivé lettek a régi barátságok, szövetések, hogy kit mi mozgat, ki mit ért félre.

Ugyanakkor a helyzet más körzetekben sem jobb. Hiszen épp azért indultam Baranyába, mert ott az első benyomások mintha cáfolni látszottak volna az országos helyzetképet. Mít tegyek, mit tehetnék? Világos volt a kudarcok általános háttere: az a kétségbeejtő hatékonysággal érvényesülő, noha senki által nem tervezett és irányított destruktív program, amelynek hatására sehol semmi nem állhat meg a saját lábán, autonómiák nem szülehetnek, vagy ha valahol véletlenül mégis kialakulnának, nem kapcsolódhatnak össze. Mert az elmúlt tizenöt évben szervesen, eszetlenül, tehetetlenségek, korlátolt hatalmi játszmák során kialakult intézményi, igazgatási, szellemi struktúrának, mely mindent maga alá gyűrt, csak a mind mélyebb, mind általánosabb anómia a megfelelő közege. Ráadásul a cigány ügy, a roma kérdés az amúgy is súlyosan megosztott magyar politikai-szellemi élet egyik különösen neuralgikus pontja. Azt lehet mondani, hogy szinte mindenkinek, minden hivatalnak, minden szakértőnek, minden politikusnak, minden intézménynek, minden öntudatos romának és a romák ügyében megszólaló nem roma magyarnak külön lövészárka van. Emiatt egyetlen intézmény sincs igazán biztonságban, amelyik a roma ügyben súllyal bír, vagy súllyal kellene bírnia. Sem anyagi, sem morális, sem szakmai értelemben. Alakoskodnia, rejtőzködni kell, tetszenie kell, hogy támogatást szerezzen, láthatatlannak kell maradnia, hogy belső önállóságát megőrizhesse.

Az általános viszály következtében egy cigány iskolai történet egyszerű leírása sem lehetséges ma. A romák életéről szóló irodalom majd minden elemében súlyosan telítődött

ideológiákkal, ítéletekkel és előítéletekkel, minden megszólalás, jellemzés, értékelés besorolódik. A természetes, megértő, kereső, nyitott beszédhelyzet szinte felszámolódott. A cigányok ügyének elkötelezett tudós éppúgy kaphat nyilvánosan rasszista bélyeget, mint a válságból kiutat kereső politikus vagy éppen a magyar pedagógustársadalom úgy általában, a nem roma magyar társadalom általános elmarasztalásának keretei közt. Miközben a roma szellemi-politikai-közéleti képviselő tekintetében is teljes a megosztottság.

E miatt a helyzet miatt az elmúlt másfél évtizedben egyetlen valódi vita nem folyt le, egyetlen ügyben sincs viszonylagos konszenzus sem, egyetlen konfliktus sem tisztázódott. Tehát nemcsak olyan intézmény nincs, melynek ne kellene lényegében kényszerválalkozásként küzdenie egzisztenciájáért, nyilvánosság sincs mindezen problémák elbeszéléséhez. Miközben persze sok a konferencia, sok a fórum és sok a szöveg, de a rossz körök árnya mindenütt. A hiteles elbeszélés tehát éppolyan jelentőséggel bírna, a roma történet fordulatává változhatna, mint egy jól működő intézményhálózat, csak hát az egyik éppúgy lehetetlen, mint a másik – és éppúgy nélkülözhetetlen.

Az első feladat, amit magam elé célul tűzhetek: keresni az elfogadható megszólalási módot, vállalni ezt a keresést. Le kell mondani a pozícióról, a saját magamnak címzett pozícióról is. A puskaporos szellemi terepen meg kell próbálni kitűzni egy zászlót, mely nem új harcállást jelez, nem birtokhatárt, hanem tisztázási igyekezetet. Hogy valaki átmegy, készül átmenni ide is, oda is, hallgatni, kérdezni, vitatkozni. Arra az elhatározásra jutottam, hogy magammal kezdem az új történetet: tisztázom a magam roma ügyeit, a mindennapiakat és a szellemieket egyaránt. Az én roma ügyeim pedig azok, amelyekkel akár közvetlenül, akár közvetve találkozom: az utcán, a tévében, az újságban, kiállításon, bárhol. Tudnom kell, hogyan is állok én a romákkal, ezt el kell mondanom, ki kell derítenem. Tanulásba kell fognom, szembesülnöm kell álláspontommal, szembesítenem kell álláspontomat. Folytonos próbának kitéve saját vélekedéseimet, meg kell értenem a ma működő kritikai programok természetét. Egy személyes megértési igyekezet tanulságait ajánlhatom az általános meg nem értés helyzetében.

*Hogyha a roma osztály
tanítónője a legjobb a tanítónők
között, akkor senki nem fogja
otthagyni az osztályt.*

Így született meg 2004 őszén kényszerűségből az alábbi roma napló terve. Voltaképp félek minden mondatától, úgy érzem, egy ismeretlen, sötét erdőben próbálok tájékozódni, csupa tapogatózás, botorkálás, hallózás jobbra, balra. Bizonyára súlyos tévedésekkel is számolnom kell, hiszen tanár vagyok, nem kutató, s alighanem akadnak meggondolatlan gondolataim, csúnya elfogultságaim, de hát eleve azzal kezdtem az írást, hogy nem tudom, merre tartok, és nem tudom, hova jutok el. Másfél éve vezetek napi feljegyzéseket több-kevesebb rendszerességgel, ideje ezeket megmutatni. A napló ugyanakkor nem teljesen hiteles, az eredeti bejegyzéseket itt-ott átírtam. Ez talán már az első szűrő, az első eredmény. Noha igyekeztem nem megtisztítani a szöveget a tisztázatlanságoktól, az adott pillanat, az adott helyzet természetes megértési korlátaitól: magam utólagos kiigazítására azért nem törekedtem, mert értelmetlenné vált volna az egész terv. A napló szinte minden sora vita, kérdés, értelmezési próba, tehát minden sorát vitára ajánlom.

2004. november 10.

Jövünk haza vonattal egy kedves, okos, most már a lehetetlenségek szövevényét is látó iskolaigazgatóval. Hallott az ösztöndíjmról, érdeklődésére elmondom, mivel foglalkozom. Kérdi, mit lehetne tanácsolni az iskolának roma ügyben, mi volna a megoldás, legalább valami modellt, eszközt, módszert mondanék, mert a helyzet egyre rosszabb. Az önkormányzat oktatási bizottságának tagjaként látja, pontosabban hallja (hiszen a közép-

iskolájában van tán összesen három roma diák, ez még nem gond, még nem kérdés, még pusztán személyes ügy, az osztályfőnökök hatásköre), hogy a Fő utcai iskolának azokban az osztályaiban, ahol egyre több a roma diák, ahol a roma diákok aránya eléri az egyharmadot – hiszen körzet szerint oda tartoznak a Panka-telepiek –, sokkal nehezebb a munka. Ráadásul emiatt – vagy ettől függetlenül, pusztán a romák nagyobb aránya miatt – ezekből az osztályokból a legkülönbözőbb trükkökkel tűnnek el a magyar diákok, hivatalosan, mondjuk, a város másik részében élő nagynénjükhöz költöztetik őket a szüleik. És ezzel a helyzet még nehezebben kezelhető lesz.

Azt mondtam, ami épp a nyelvemen volt. (Amit épp a napokban írtam le egy roma pedagógiai anyag bevezetésében: „Beláttuk, hogy azok az iskolák, ahová cigány gyerekek járnak, vagy a magyar alternatív pedagógia legizgalmasabb, legbátrabb, legtöbb kezdeményezéssel előálló műhelyei lesznek, vagy a tegnapi-mai válság megoldhatóan lesz a jövőben is.”) Hogyha a roma osztály tanítónője a legjobb a tanítónők között, akkor senki nem fogja otthagyni az osztályt.

Azt hiszem, beszélgetőtársam elcsodálkozott. Hogy ez mennyire kézenfekvő, mennyire egyszerű válasz, s hogy mennyire elevenbe vág. Még magam kezdtem el rögvést magyarázkodni – restelkedve a gyors győzelemtől, mely emiatt szükségképpen kissé demagóg, hisz olyan látszatot kelt, mintha másnap már megvalósítható volna –, hogy mindez mennyire nem könnyű, már pusztán spekulatíván sem. Hogyan állhat elő ugyanis ez a helyzet, nem alkalmilag, kivételképpen, tehát csekély hatással, hatásfokkal, hanem gyakran, rendszeresen, mintát teremtve, kultúrát teremtve, mikor ma épp az a természetes, hogy ahol nő a romák száma, általában csökken a pedagógiai minőség. És nem is feltétlenül azért, mert a romákat kerülik azok a tanárok, akik jobbak, és épp azért, mert romák. Noha olykor kétségtelenül emiatt is. Hanem azért, mert ma a tanári szakma nagy kihívásai nem a nehezebb feladatok vállalásában állnak. Van egy tucat mellékvágány, ahova elterelődnek az ambíciók, melyeken elfüstölög a szakmai tehetség. Ma a szakmai karrier elismert, megszokott tipikus útjai a szakmai jogosítványok megszerzése, a szakmai vezetői pozíciók elfoglalása, a szakmai-politikai intézményekkel való kapcsolatok ápolása és nem utolsó sorban a magas presztízsű iskolák tanári státuszai. Csakhogy az intenzív, minőségi pedagógiai munka általában nem vagy csak nehezen összeegyeztethető ezekkel a célokkal. Ami természetesen azt jelenti, hogy a mai szakmai hierarchia egy meglehetősen torz szakmai értékrenden alapul, illetve azt erősíti. Másfelől minél jobb iskolába törekszik valaki – és lehet-e kifogásunk ez ellen a törekvés ellen –, annál kevésbé fog cigány származású diákokkal találkozni. (Valószínűleg a cigányokkal alig találkozó pedagógiai elit a legtoleránsabb a cigánysággal, de mire megyünk ezzel.)

Ugyanakkor ma már van egy cigányokkal kapcsolatos szakmai karrier is, de ezzel a külön pályával is baj van. Itt az a gond, hogy aki cigányok pedagógiai segítésére szánja el magát, és eredményeket tud felmutatni, gyorsan kikerül a helyi történetből, és egy speciális állami oktatási program munkatársa, megbízottja lesz, gyors karrieresélyekkel. Jön az országos programnak való megfelelési kényszer, mint az érvényesülés, a támogatottság feltétele. Ezzel a szuverén pedagógiai karrier, amellyel érvényesült, többnyire zárójelbe kerül, hisz annak helyben kellene érvényesülnie, annak épp a helyi találkozás volt a forrása, garanciája. És nemcsak személyek, egész iskolák esnek így csapdába, az eredeti, a helyi, a valódi pedagógiai minőség pedig észrevétlenül kifakul.

A kiegészítő iskolákba, a roma osztályokba nem a pedagógus elit kerül, pedig legalábbis az elit szintjén kellene toborzódniuk azoknak a pedagógusoknak, akik a ma legnehezebb, mert még szinte teljesen eszköztelen, tanácstalan roma pedagógiát, roma iskolai integrációt vinnék, művelnék.

Pedagógus elit persze nincs, mivel nincs nyílt pálya, mivel nincs nyílt szakmai értékrend. Nagy állami programok malmai örölnék mindent egyneművé, felismerhetetlenné, azonosíthatatlanná. A pedagógusképzés pedig, ahol a szakmai elit felkészítése és kivá-

lasztódása folyna, még rosszabbul áll, mint az iskolák. A szuverenitás igénye a mai pedagógusképzésben egyszerűen rendetlenség és megbízhatatlanság. Amit tehát javasoltam, hogy jöjjenek a legjobbak, teljesen életszerűtlen.

És akkor még nem esett szó a romák iskolai státuszáról. Amikor néhány éve a Fő utcai iskolában jártam, hogy talán segítenék néhány cigány diáknak, ha tudnék, kiderült, hogy a jó szakmai és közéleti pozícióban lévő tanár őrzi az orosz óráit. Iskolai érdekvéonyesítésben nagyon rossz pozíciójú szülők nyelvi problémákkal küszködő gyerekeit oroszra íratni, csak azért, hogy a tanár úrnak legyen elég órája, ez bizony erkölcstelen, lelketlen, cinikus megoldás, ráadásul szakmai hiba. Miközben a tanár úr még végig is van sértve, hogy neki cigányokkal kell beérnie, akik nehezen tanulják meg az orosz ábécét. Úgyhogy nyírja is őket keményen. (Ezt a korrepetálások során fedeztem föl.)

November 13.

Szentkirályszabadján a földrajztanár kiküldte az óráról a nyolcadikos cigány lányt, akit állítólag – előtte vagy utána – még bántalmazott is. A kislány hazament panaszkodni, az otthoniak pedig, két férfi és egy asszony, bementek az iskolába, és jegyzőn, igazgatón át-gázolva megverték a tanárt. A két cigány férfit letartóztatták, és gyorsított büntetőeljárás indítanak ellenük. A család pedig feljelentést tett a tanár ellen.

Meg kellene nézni a különböző álláspontokat. Nekem úgy tűnik, hogy ez nem valami rendkívüli szörnyűség, hanem egy normál konfliktus – annak ellenére, hogy a tanár számára az ilyesféle kiszolgáltatottság meglehetősen új. A tanár társadalmi pozíciója a múlt század nagyobb felében viszonylag erős volt, a cigányság pedig szinte társadalmon kívüli, a tanár tehát cigány szemmel nézve egyszerűen érinthetetlen volt. A cigányság azonban túl van egy balul sikerült társadalmi-gazdasági asszimilációs történeten, melyet az ezredfordulón egy jobb sorsa érdemes szimbolikus politikai integráció követett. A magyar cigányság elmúlt félévszázadának társadalomtörténete vargabetűt ír le: egy faluszéli cigánycsalád a faluba való beköltözést, beilleszkedést követően ma az egész faluval együtt került peremre. Vagy mondjuk az egykori, központi helyzetű szociális lakásokból kikerülve, kiköltöztetve ismét cigánytelepen találja magát. Az egykori nagyvárosi ipari foglalkoztatott ma gyűjtöget, guberál, napszámot keres. Viszont szimbolikus pozíciója nem romlott, hanem inkább erősödött. Egy vidéki roma család ma mindennapi életesélyeit tekintve súlyosan kiszolgáltatott, kultúráját az értékhiányos szegénykultúra, a pre-modern etnikus-közösségi életvitel részleges újjáéledése és egy posztmodern fogyasztói habitus fura elegye jellemzi, melyben sajátos elem annak tudata, hogy egyetlen szavával intézményeket készíthet magyarázkodásra. A cigányság tömegei élnek nagy szegénységben, miközben alapítványok és egyesületek viszik nap mint nap a cigány sérelmeket a nyilvánosság elé, képviselik a cigányság érdekeit bíróságokon, hivatalokban, rendőrségen, önkormányzatokban, gyakran épp ezen szervezetekkel szemben.

A társadalom a szocializmus idején atomjaira hullt, töredékesek, estlegesek, erőtlenek a társas kapcsolatok, ráadásul a változásokat követő politikai offenzíva erősen akadályozta újraerősödésüket. A cigányság kisebbségi helyzettől támogatott premodern, etnikai közösségi viszonyai azonban szívósabbaknak bizonyultak, mint a folyamatosan bombázott polgári kötések. Egy cigány személyes sérelmeinek elintézésében ma is feltétel nélkül számíthat barátai, rokonai, utcabelijeit támogatására, amit a megújult telepí létforma természetesen eleve megerősít. És épp elég, ha ezer elszenvedett, észre sem vett, tehetetlenül tudomásul vett vereségre esik egy elégtétel. Az is túl sok, az együttélést megmérgezi. Félrevezeti mind a sértettet, mind az elkövetőt, mind a szemlélőt.

Vannak ma cigányok, akik megfenyegetik a tanárokat, az iskolákat. Sor kerül itt-ott erőszakos fellépésre is. Cigány szemmel ennek arról kellene szólnia, hogy a közösség rossz mintát kínál problémái megoldására. Cigány szemmel nézve létérdek volna a taná-

ri szuverenitás védelme és sérthetetlensége, hiszen a verekedő szülő nem csak hogy automatikusan hitelét veszti, hanem egyúttal megerősít veszedelmes balítéleteket. Az egyik szerint a cigányok ma már nem tehetnek mást, mint hogy erőszakkal védik a jogaikat, és erőszakkal védekeznek a diszkrimináció ellen. A másik, vele ellentétes tétel szerint, a cigányok minél többet kapnak, annál többet követelnek. Minél jobban figyel rájuk a társadalom, annál bátrabban fütyülnek a társadalmi együttélés szabályaira.

Nézzük az esetet a másik oldalról. A tanárság társadalmi védettsége több okból is csökkent. Egyrészt a modern társadalom eleve lerombolta a hagyományos tekintélyt, a gyerekeket kiszabadította a gyerekszobából, a sarokból, a számárpadból. Másrészt a tanárság a szocializmus idején, mint kvázi hatósági személy, vagyis az állami elnyomás eszköze, fokozottan védett volt, viszont – ezzel párhuzamosan – mint pedagógus, mint értelmiségi, mint szuverén nevelő, a gyermekek szocializációjának képzett, felelős irányítója, szinte teljesen elveszítette az arcát. A szabad társadalom radikálisan fölszámolta az állami védettséget, és egyáltalán nem tudta helyreállítani a polgári-szakmai-morális státuszt. A tanár tehát egykori társadalmi pozíciói morzsáiból él. Ez az elviselhető iskolai ügymenet-höz, a tanulás-tanítás minősíthető kivitelezéséhez többnyire még elegendő ott, ahol az iskola a szülők és gyerekek számára belátottan szükséges, és emiatt valamelyest mégis csak respektált eszköze a személyes érvényesülésnek. De semmi nem tartja életben az iskolát ott, ahol a szülők nem bíznak benne, nem értik a működését, nem fogadják el értékrendjét, épp ezért aztán a gyerekek is idegenkednek tőle. Ez az iskola már csak látszatra működik, a megszokás és a tehetetlenség tartja életben. Miközben naponta újabb és újabb jelenetekben semmisül meg. A tanár egy ilyen iskolában azt érzi, hogy nincs értelme a munkájának. Elveszíti a kapcsolatát munkája tartalmával, lényegével, az iskola egy fáradtságos ügyvitellé torzul, ahol minimálisra kell redukálnia szellemi és morális erőfeszítéseit, hogy legyen ereje a folyamatos kudarc elviseléséhez. Mindenki azt kapja vissza tőle, amit ad. Az iskolával nehezen boldoguló, gyanakvó, bizalmatlan szülő elutasítást és értetlenséget. Ha cigány, akkor is, sőt, akkor talán egy kicsit hamarabb. A jól együttműködő szülő persze megerősítést kap, de ha cigány, akkor talán egy kicsit lassabban.

Ezeknek a különmemű folyamatoknak sajátos terméke a cigány szülők bátorsága, megfontolatlansága, hogy konfliktusaikat nemcsak egymás közt oldják meg saját kultúrájuk szintjén, hanem másokkal is, még az iskolában is. Régen már az iskolakapuban elbizonytalanodtak volna, ezúttal az igazgató sem tudta megállítani a felindult rokonokat. (Szó sem lehet ma már arról, hogy a rendőrök patriarchális pofonokkal avatkozzanak közbe. Ilyen viszony, ilyen pofon, ilyen lehetőség ma már nincs. Hogy nincs, és nem is lehetséges, az jó. De az, hogy hiányzik, mintha hiányozna, minden jónál rosszabb.) Látjuk, míg a romákkal szembeni magatartás aggályosan ellenőrzött, az a látszat keletkezik, hogy nekik nem kell alkalmazkodniuk, s ez olykor a kulturálatlanság, a kultúravetésés, a deformálódott etnikus kultúra mintáinak, késztetéseiinek az érvényesítését jelenti. (1)

A tanárverés tehát teljesen természetes. A kislány azt mondta, hogy bántották, tehát meg kell torolni. Nem az a meglepő, ha ez megtörténik, hanem az, hogy nem gyakrabban. Erre a megtorlásra nem lehet jól válaszolni. A tanár családja vagy a tantestület vagy a falu nem verheti meg a kislány családját. A ma várható végeredmény világosan látszik az ellenfeljelentésből: megbánásról, büntudatról szó sincs, a büntetést is a tanárnak fogja felróni mind az érintett család, mind a cigány közvélemény. A tanár megverése újabb indíték lesz a tanárok megverésére. Az erőszakért, vagy legalábbis a valódi és méltányos elégtétel elmaradásáért aztán a kiszolgáltatott tanár elégtételt vesz a maga kultúrájának eszközeivel, és annál inkább valószínű, hogy így tesz, minél nagyobb mértékben felelős ő maga a történetekért.

Mi akkor a kiút? Nyilván csak arrafelé van, hogy a tanár képes legyen a konfliktusok személyes kezelésére. Ez az első szint. El kell érni, hogy a földrajztanár minél kevesebb cigány gyereket küldjön ki óráról. Ehhez azonban remek földrajztanárok kellene, akik

nincsenek, vagy a véletlennél is ritkábban ott, ahol a cigány gyerekek. Ám a jó földrajz tanár is csak szükséges, de nem elégséges feltétel ahhoz, hogy ne legyenek ilyen hírek az újságokban. Hogy megúszhassuk ezeket a pofonokat, ehhez még az újságoknak is meg kell változniuk, de persze mindenekelőtt az érintett közösségeknek, az iskolai, a telepi, az önkormányzati közösségtől kezdve egészen a nemzeti-politikai közösségig.(2)

Míndez úgy is lehetséges, ahogy *Diósi Agnes* mondja: alkalmazkodunk a cigány kultúra adott állapotához, és soha nem küldünk ki cigány gyerekeket az osztályból, hiszen annyi okuk lehet arra, hogy rosszak legyenek... Ezt az álláspontot erősítik, igazolják a törvények és a nyilvánosság is. Ez az a csapda, mely zárulni látszik, amelyből egyre nehezebb kikeveredni. A rossznak elviselt cigány gyerek ugyanis legelsőként önmaga áldozata lesz. Ha az iskola ki is bírja őt, ő akkor sem fogja kibírni az iskolát. Nincs olyan iskola, amelyik ne lenne túl szigorú, túl kötött, túl nehéz a munka kötöttségeiből kiesett, kitzasztott romák gyerekeinek. Nincs olyan önmagát feladó iskola, amelyik ne volna szálla egy iskolára fél nem készített, egy iskolára épülő társadalomba való beilleszkedésre fél nem készített gyermeknek. Akár cigány, akár nem. De persze ha cigány, akkor neki is még sokkal nehezebb, meg az iskolának is, hisz elhessegethetetlen a kölcsönösen adódó kibúvó: azért, mert cigány – azért, mert cigány vagyok.

Kellene lennie persze ilyen iskoláknak, lehetségesek is volnának, ha valóban akar-nánk, hogy legyenek, hiszen akkor minden egyes iskola, minden egyes tanár mögött, minden földrajztanár mellett ott állna a közösség, láthatóan és láthatatlanul, hogy védje, erősítse, igazolja. Épp úgy, ahogy a cigány gyerekek mellett is, és a cigány szü-lők mellett is.

Ebben az iskolában a cigány gyermek tudná, hogy neki itt igyekeznie kell, mert otthon ezt várják tőle, ezért, ha nem is érti mindig a földrajztanárt, saját készítetési el-lenére is bízik benne. Ha bántja, megbo-csátja neki, mert érzi, hogy nem bántani akarja. (Ez most épp fordítva van, ha nem bántják, akkor is tele van sérelemmel, de persze bántják is, hiszen egyáltalán nem könnyű nem bántani.) És persze ebben az elképzelt iskolában a földrajztanár is nagyon igyekszik, hisz tudvalevő, nincs nála jobb megoldás, minden remény őbenne, meg kollé-gáiban, és ezt a bizalmat folyton éreztetik vele, szülők, újságok, kormányzatok, ami egy-szerűen nélkülözhetetlen segítség a feladat és a felelősség terheinek viselése során.

De ez a közösség, amelyikbe beleértene magát a cigány szülő és a nevelő egyaránt, nincs sehol. Pedig legalább töredékeiben lennie kellene, mert a törvények nem tarthatnak össze egy ellenséges, rideg csoportokra széthullott, szétverődött, szétzilálódott társadalmat.

A tanárság a szocializmus ide-jén, mint kvázi hatósági sze-mély, vagyis az állami elnyomás eszköze, fokozottan védett volt, viszont – ezzel párhuzamosan – mint pedagógus, mint értelmi-ségi, mint szuverén nevelő, a gyermekek szocializációjának képzett, felelős irányítója, szinte teljesen elveszítette az arcát. A szabad társadalom radikálisan fölszámolta az állami védettsé- get, és egyáltalán nem tudta helyreállítani a polgári-szakmai-morális státuszt.

November 15.

A két kormánypárt nem tud megegyezni a családpolitikában. Az SZDSZ növelné a csa-ládi pótlékot, az MSZP meg negatív adózást vezetne be. A két álláspont között mintha épp a munkanélküli, képzetlen nagycsaládos cigány lakosság problémájának különböző meg-ítélése állna. Persze egyáltalán nem nyílt a vita. Az SZDSZ azt mondja, a gyereket kell tá-mogatni. Csak hát a munkanélküliek világában így is sok a nem megfelelően ellátott, gon-dozott gyerek. Szerencsétlen dolog, hogy azok a gyerekek legyenek a munkanélküli csa-

ládok megélhetésének zálogává, akik aztán rövidesen a növekvő számú, az iskolába, a társadalomba nehezen integrálható fiatalok közé kerülnek. Minden megszületett gyermeknek esélyt kell kapnia a teljes értékű felnövekedésre, de ha ezt az esélyt a szüleitől nem kapja meg, akkor a társadalom nem ösztönözheti újabb gyermekvállalásra ezeket a szülőket. Hogy a gyerekek tartsák el a szüleit és egymást, miközben semmit nem kapnak cserébe, sem szülőket, sem esélyt, hogy valódi szülőkké váljanak. A tartósan munkanélküli, képzettség nélküli, a társadalmi tanulásból kiszakadt rétegek gyerekei óriási erőfeszítéseket kívánnának a társadalomtól, egyrészt hogy a szülők munkát kaphassanak, integrálódhassanak, másrészt, hogy a gyerekek a szülők sorsát elkerülhessék. Nem vagyunk erre képesek. Nem vagyunk elég okosak, elég kétségbeesettek, elég belátóak, elég megértők, elég szegények, elég türelmesek, elég gazdagok. A gyermektámogatási rendszer, hogy a legszegényebb családok a gyerekek révén juthatnak a megélhetés minimumához – melyhez persze valahogy mindenképp hozzá kell jutniuk, természetesen – semmi egyébre nem elég, mint a nyomor bővített újratermeléséhez, a szülők önmagukért és a gyerekeikért vielt felelősségének feladásához, annak teljes áthárításához. (3)

A gyermeksegélyezés elkerülhetetlen, helyeselhető is, de önmagában nem vezet sehová, csak a gyermeksegélyezéshez. A segély segít annak, aki kapaszkodni akar és bír, de visszahúzza azt, aki már megtorpant. A legszegényebbeknek sokkal több lehetőséget és segítséget kellene kapniuk ahhoz, hogy emberhez méltó életet élhessenek. És gyermekeknek sokkal többet kellene kapnia a közös javakból, mint ma. Ám a családi pótlék emelése erre a legkevésbé hatékony eszköz. Egyrészt nem emelhető olyan magasra, hogy valóban elég legyen, másrészt minden emeléssel csökkenti a társadalmi értékét a saját jövedelemmel gazdálkodó család jövedelméhez képest. Hisz annál kevésbé ösztönöz munkába állásra, takarékoskodásra, társadalmi tanulásra.

Nem az a szabad család, melyet a gyerekek támogatása révén életben tartanak, így a család önszabályzó képessége teljesen megszűnik, szociális függőség alakul ki, közvetlen állami függőség, a helyi társadalomból való természetellenes kiszakadással, mindennek összes negatív következményével. (4) Nem az a szabad roma család, melynek gyerekeit bekényszerítik a magyarok iskolájába, ahol dúl a háború, vagy elfojtva lappang, hanem az, amelyik jó roma és jó magyar iskola között választhat. Az a szabad roma család, amelyik, akár roma, akár magyar iskolát választ, képes valóban az iskolát választani. A családtól elváló, elválasztó iskolát. Mert meg kell tanulni az elválást a kisebb közösségtől, ahogy ezt minden nemzedék megtanulta az iskolában évszázadok óta. (Aki berohan az iskolába veredni, mert a gyermekét sérelem érte, az letapossa az iskola szimbolikus korlátait. Megsemmisíti az esélyt, hogy gyermeke a társadalmi terek tagoltságait és szintjeit megértse, elfogadja és működtesse a saját személyes boldogulása során.)

A cigányság fennmaradását az elmúlt évszázadokban egyebek közt az biztosította, hogy az iskolára külső kényszerként tekintett. Egy idegen világ idegen szokására. Egy olyan helyre, ahol idegen értékrend uralkodik. A család, az etnikai közösség, az etnikus kultúra erősebb volt. Győzte a különállást. A cigányság modern európai néppé válásának az a feltétele, hogy az iskola belső kényszeré váljon. Legjobb, és ma már egyáltalán nem lehetetlen, ha a cigány identitás szellemében. Hogy legyen útja a hazatérésnek.

Nehéz belépni egy olyan társadalmi ügy szellemi terepére, ahol a radikális hangnem uralkodik. Ahol a megítélés gyorsabb, mint a megfontolás. Ahol a csaták mögött mindig más csaták vannak, a hadszíntér is meg az ütközet is színlelt, noha a sebek, a csapások valódiak.

Folyton az az érzésem, hogy a cigányok sorsa csak ürügy. Vagy éppen menedék.

Miközben az égháború nélkül sem volna könnyű a cigánykérdéssel, a magyar cigányok sorsának kérdésével foglalkozni.

Már az sem könnyű döntés, hogy a temetőbe a cigánytelepen keresztül megyek ki. Vagy a szomszéd faluból jövet biciklivel lerövidítem az utat a telepen át. Ahogy a cigá-

nyok házai közé érek, minden megváltozik odakint: a megszokott portákat kis, szegényes, összevissza házacskák váltják fel, eltűnnek a kerítések, a gondozott előkertek, és mindig tele az utca gyerekekkel, felnőttekkel. És minden megváltozik idebent, bennem is: a szenttelen utcai szemlélődést zavar, szorongás, idegenkedés, szégyen és félelem váltja fel. Meg cseppnyi irigység. Valami furcsa romantikus vonzódás. Nem akarok félni, nem akarom kikerülni a telepet. Valamit kezdenem kell vele, magammal.

Most éppen ott tartok, hogy azt gondolom, a romák ügye nagyon is a jelen kérdése. Noha történelmi súlyú, nincs történelmi teher rajta, mint mondjuk Amerikában, Dél-Afrikában a feketék és fehérek közös történelmén, vagy a román-magyar együttélésen, a zsidó és nem zsidó európaiak közös sorsán. Azok a cigányok, akik bekérezkedtek, beilleszkedhettek a magyar társadalomba. Volt út, volt hely. A civilizációs programban persze mindkét részről kódolva volt egymás kölcsönös lenézése. Ezzel az örökséggel lesz még elég bajunk. Vagy lehet belőle baj. (Vezethet cigány önmegvetéshez, etnikai góghöz, magyar elzárkózáshoz, faji előítéletekhez, sértettséghez.) A cigány holokauszt súlyos, fájdalmas tragédia, nemzeti ügy, melyet nem lehet elég komolyan venni, de a cigány-magyar történelmi együttélés alkalmi összeomlása volt, és nem annak terméke. A romák társadalmi beilleszkedése, integrációja nem történelmi adósság, hisz nem volt történelmi napirenden a legutóbbi évtizedekig. Semmi hasonló probléma nem vetődött föl a romákkal kapcsolatban, mint ma, és ez nagyon fontos, épp a szóba hozott ügy, a roma települések szempontjából is. A romák lakta települések nem gettósodást jelentenek, ez csak budapesti nézőpont. Pontosabban nem kellene, nem lenne szabad, hogy gettósodást jelentsenek.

A roma falvak, a roma falvakként újjászületett települések nagy bajban vannak. Súlyosak a nehézségeik. A nagy baj azonban lehetőség is, talán egy lehetőség arra, hogy a posztmodern kor magyarországi roma válsága kezelhető legyen. Kialakítható volna ezekben a falvakban és körzetekben egy autonóm életforma, mely azt jelentené, hogy kísérleti terepei lehetnének az épp mindenestül veszendőnek látszó félnomád, premodern kultúra, a sajátosan összeeskábált alkalmi szegény kultúra, valamint a kiüresedő modern civilizáció összeházasításának. Hogy talán ki tudnák egymást segíteni a bajból. A cigányoknak nem kellene paraszttá válniuk, hiszen úgysem akarnak, és úgysem tehetnék, hiszen a paraszti világnak is vége.

Hanem, ha már a posztmodern újra becsüli az archaikust, és holtaiból támasztaná fel, hogy önnön satnyulását, irányvesztését ellensúlyozza, ha már a fegyelmezett ipari társadalomnak amúgy is vége, hát akkor ez a szabadságigényű cigány társadalom hadd ugorjon, hadd kapaszkodjon rögtön a 22. századba, hadd ne kelljen előtte megfulladnia a tizenkilencedik század (huszadikkal és huszonegyedikkel mérgezett) füstjében vagy börtönében, a hulladékai közt. Hátha megtalálják mindannyiúnknak az utat. Persze ez az átalakulás magától is zajlik, csak észre kellene venni, és támogatni kellene. (A lórtartás, a lófogat néhány évtizede az elmaradottság jelképe volt. Ma szeretnénk lelassítani életünk tempóját. A természeteshez, az élőhöz.) Az indián rezervátum a vesztes múlt menedéke. A kibuc a zsidók új államának, nemzetének a műhelye, alapsejtje. A cigány falu lehetne a természethez visszatérő létforma laboratóriuma. A legmodernebb: zöld, alternatív, egyszerre globalista és antiglobalista.

Odajárna Európa lélegzetet venni.

Jegyzet

(1) „Az arlói Bari családhoz tartozók egy száznyolcvan-kétszáz fős csoportot alkotnak, a velük szemben álló Gulyás család harmincöt-negyven tagot számlál. A családok időről időre súlyos konfliktusba keverednek egymással. Zsigray Árpád polgármester – aki maga is sokszor próbált békítőként közvetíteni a két család között – azt mondja: ma már senki nem tudja megmondani, mi volt az eredeti konfliktus, ami megmérgezte a felnövekvő generációk életét. A rendőrök szerint egy három évtizeddel ezelőtti késelés lehet az ellenségeskedés hátterében.”

„A gyerekeknek, akik a tanóráknak több mint harminc százalékát elmulasztották, a jogszabályok értelmében osztályozó vizsgát kellett tenniük. A vizsga napján két rendőrautó kísérte el őket az iskola kapujáig, majd innen haza. Konfliktus nem történt. A gyermekek viszont azóta sem járnak iskolába. /.../ Valamennyi gyermek megbukott.”

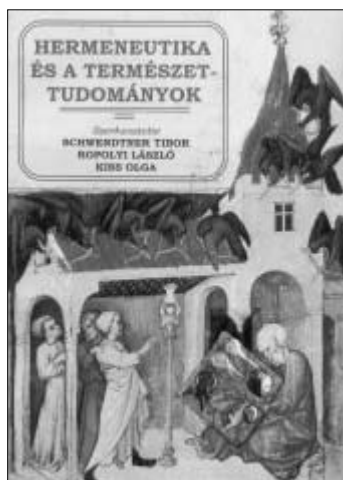
A Dózsa György utcában lakó, egyik családhoz sem tartozó arlóiak villámgyorsan elköszönnek, amikor a konfliktusról érdeklődünk. Az utcán beszélők közeledtünkre szétrebbennek, a házakba menekülnek, és nem is nyitnak ajtót.” Romhányi Tamás: Az arlói utcaháború (*Népszabadság*, 2006. február 25. Hétvége melléklet 14.)

(2) „A roma gyerekek iskolai sikertelensége összetett, egymást erősítő negatív hatások következménye, amelyben számos olyan elem van, ami túlnyúlik az iskolarendszer kompetenciáján. A problémavilág komponensei: egy kisebbségi kultúra problematikus helyzete, és az ebből adódó társadalmi csoportkonfliktus; a szociális hátrányok (szegénységi másság); az eltérő családi szocializációs minta; a nem megfelelő pedagógiai gyakorlat (rég elavult poroszos módszerek, frontális oktatás).” (Lázár Péter: Kedvesház-pedagógia 4. rész: *Tanítás – Tanulás* 2006. február, 12.)

(3) „Egy tavalyelőtti összeírás során kiderült, hogy a felnőttek közül hatvanheten nem jutottak el a nyolcadik osztályig. Ez pedig nem kevés, ha tudjuk, hogy Csenyété 850 lakosából 250 még nem töltötte be a tizennyolcat, a nyugdíjas korúak száma pedig huszonkettő. Idén jelentős beruházás kezdődik a településen: az iskolát bővítik, hogy egy épületbe költözhessenek az osztályok. A fejlesztésre a növekvő gyermeklétszám miatt van szükség. A fiatal lányok közül sokan szüleik példáját követve már 14-16 éves korukban megszülik első gyermeküket.”

„A munkanélküliség és a szegénység csapdájába esett településeken ma már a második olyan generáció él, amelynek tagjai soha nem dolgoztak a szó hagyományos értelmében vett munkahelyen. Életformává vált a segélyre várás, meghatározó megélhetési forrássá lépett elő a gyerekek után járó támogatás.” Romhányi Tamás: Cserehát a gyalogos övezet (*Népszabadság*, 2006. március 11. Hétvége melléklet 2.)

(4) „A kilencvenes évek azután még egy keserű tapasztalatot vett el a kiútkeresők kedvét: bebizonyosodott, hogy az sem boldogulhat, aki megpróbál tenni valamit magáért, hiszen a művelt kertekből beérés előtt eltűnt a krumpli és a zöldség, a szőlőültetvényekből hetekkel a szüret előtt nyoma veszett a fürtöknek.” (u.o.)

Az Áron Kiadó könyveiből

Varsó – Budapest, 1956

A lengyel október és a magyar forradalom kölcsönhatásai

A „lengyelországi felfordulást” – amely a robbanás lehetőségét magában hordozó veszély ellenére mégiscsak békés úton oldódott meg – villámgyorsan követték a magyar események. Hruscsov számára éppen a magyar forradalom tette világossá, hogy mennyi kellemetlen következménytől mentesítette a Szovjetuniót a lengyel válság politikai megoldása. Ugyanakkor a forradalminak nevezett lengyel október történéseinek fényében nem csoda, hogy Lengyelország és az 1956-os magyar forradalom között különleges viszony alakult ki.

I 956 őszén jelentős események történtek a Visztula mentén. A júniusi poznańi munkásfelkelés – amelyet könnyörtelenül vérbe fojtottak – a lengyel kommunista vezetésnek szóló egyértelmű jelzés volt: érdemi változásokat kell végrehajtani a sztálini típusú berendezkedésen, hogy maga a rendszer fennmaradhasson. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy a hatalommegőrzés szempontjából csakis egyetlen személy szavatolhatja az elkerülhetetlen reformok biztonságos végigvitelét: a „jobboldali-nacionalista elhajlás” miatt az 1950-es évek elején félreállított és bebörtönzött korábbi pártvezető, Władysław Gomułka.

1956. október 19. és 21. között tartotta ülését a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának 8. plénuma, ahol Moszkva kezdeti tiltakozása ellenére és egy szovjet fegyveres beavatkozás fenyegető árnyékában Gomułka valóban visszatért pártja élére, s meghirdette a „szocializmus lengyel útját”, aminek lényege eképp foglалható össze: a Szovjetunió által nyújtott „függetlenséget” maximálisan megtartani és ameddig lehet tágítani, következetesen felszámolni a sztálini időszak maradványait, valamint a szocialista építésnek nemzeti jelleget kölcsönözni.

Közismert, hogy az 1956. október 23-i budapesti felvonulás a lengyel október melletti szolidaritási tüntetésként indult, ezt jelképezte a demonstráció egyik fő helyszíne, Bem táborkok szobra, illetve a

sajátos jelszó, amely tömören megfogalmazta a magyar emberek követelését: „Lengyelország példát mutat, kövessük a magyar utat!” (1) A két országban zajló események közötti tényleges összekapcsolódásra 24-én került sor Varsóban, azon a többszáz ezres nagygyűlésen, amely az 1956. októberi lengyelországi változások igazi csúcspontját jelentette. Egyrészt néhány egyetemista csoport, az előző napi budapesti tüntetésekről értesülvén, a térre magyar zászlóval vonult fel, amely az öszszegyűltek körében nagy tetszést váltott ki. (1) Másrészt a gyűlés végeztével több mint kétezer ember – akikhez útközben még néhány ezren csatlakoztak – „a Magyar Nagykövetség elé vonult, hogy kifejezze szolidaritását a magyar nemzettel”. Végül a tüntető csoportok egyike Varsó belvárosában „rövid gyűlést tartott Varsó-Budapest-Belgrád jelszóval”. (3)

Van egy harmadik helyszín is, ahol a lengyel és a magyar események egy ideig párhuzamosan napirenden szerepeltek: ez pedig Moszkva. Ismeretes, hogy 1956. október 24-re eredetileg azért hívták a kommunista testvérpártok vezető képviselőit a szovjet fővárosba, hogy Nyikita Hruscsov – aki vonakodva egyezett bele a szovjet csapatok október 23-i bevetésébe Budapestben, mert még nem zárta ki az esetleges lengyelországi szovjet katonai akciót – tájékoztatást adjon a néhány nappal korábban Varsóban folytatott tárgyalásairól, de az ülés napirendjén már a lengyel és a ma-

gyar helyzet szerepelt, s ez utóbbi jóval hangsúlyosabban.

Felhívás a magyarokhoz, lengyel misszió Budapesten

Az új lengyel kommunista vezetés – és személyesen Gomulka – megkülönböztett figyelemmel követte a magyar eseményeket, minden forrást megragadtak a minél pontosabb és hitelesebb tájékozódás érdekében. A Budapestről érkező hírek mellett a még erőltlen pártvezetésre szintén nyomást gyakorolt a honi közvélemény, amely a magyar forradalomban teljes azonosságot vélt felfedezni a „lengyel forradalommal”, és ekkor már tömeges véradással segítette a „magyar testvéreket”. Ezzel egyidejűleg a kétségtelen reformok útjára lépett Lengyelország vezetői támaszt, szövetségest kerestek a szovjet tömb többi országa között, ahol akkor még a „sztálinista vonal” volt a meghatározó. Ezt a szövetségest Magyarországon vélték felfedezni. Egyúttal a magyar forradalom megosztotta a két ország között az addig csak a lengyelekre nehezedő, Moszkvából érkező erőteljes politikai és részben katonai nyomást. Ez előnyös volt a lengyelekre nézve, hiszen így könnyebben véghez lehetett vinni az elodázhatatlan változásokat, például *Konstanty Rokossowski*, szovjet-lengyel marsall leváltását a lengyel nemzetvédelmi miniszteri tisztségről, illetve a szovjet tisztek és katonai tanácsadók hazaküldését.

A Lengyel Egyesült Munkáspárt Politikai Bizottsága október 28-i ülésén határozta el, hogy felhívást intéznek a magyar nemzethez. (4) Erre annál is inkább szükség volt, mert az október 23-ikát követő napokban a lengyel vezetés hallgatott, hi-

szén az egymásnak is gyakran ellentmondó hírek özönében maga sem tudta pontosan, mi is történik valójában Budapesten. Ugyanakkor tovább már nem lehetett hallgatni, főként úgy nem, hogy a Trybuna Ludu, a LEMP központi lapja és nyomában a párt vajdasági orgánumai is – a megfelelő szervek engedélyével vagy az ekkor tökéletesen talaját veszített cenzúra tehetetlenségét kihasználva – vezércikkekben üdvözölték a magyar felkelést, és tettek hitet mellette. Egy ilyen felhívás a „támaszkeresés” mellett, ráadásul a lengyel vezetés valóban sok azonosságot látott a lengyel és a magyar folyamatok között, jótékony hatást gyakorolhatott a magyar forradalom és ezáltal közvetve a lengyelországi helyzet konszolidációjára.

A szovjet csapatok varsói bevonulása esetén – a mindennemű konfrontációt elkerülni kívánó józan megfontolások ellenére is – Lengyelországban elemi erejű felkelés tört volna ki, amelyen a LEMP képtelen lett volna úrrá lenni, csakúgy, mint ez Magyarországon is történt. Csakhogy egy esetleges fegyveres harc lengyel földön nagyságrendekkel nagyobb arányokat öltött volna, felszakítva a háború ütötte és épphogy behegedt sebeket.

Adam Willman, budapesti lengyel nagykövet már október 28-án azt az utasítást kapta Varsóból, hogy azonnal fordítsa le a felhívást, mert a másnapi magyar újságokban ennek meg kell jelennie. (5) Ez meg is történt, majd a lengyel eredetű és a magyar szöveget átadta a magyar párt élére

éppen kinevezett *Kádár János*nak valamint *Nagy Imre* miniszterelnöknek, akik arra kérték Willmant, tolmácsolja a lengyel testvérpárt vezetőinek „forró köszönetüket” az irántuk tanúsított nagy segítségért. (6) Nekik a lengyel támaszra volt szükségük. 29-én valóban az összes lengyel napilap, valamint a Szabad Nép egyidőben tette közzé a LEMP felhívását a magyar nemzethez, amelyet Gomulka és *Józef Cyrankiewicz* miniszterelnök (mindketten a PB tagjai) írtak alá. Ebben először kifejezték a vérontás és a Budapestet ért súlyos pusztítás miatti fájdalukat, majd felszólították a magyarokat a „testvérgyilkos harc” mielőbbi beszüntetésére. Ezután az üzenet így folytatódik: „Ismerjük a ma-

gyar nemzeti kormány programját, a szocialista demokráciának, a jólét növekedésének, a munkástanácsok megalakításának, a szovjet csapatok Magyarországról való kivonásának és a lenini egyenjogúsági elvek alapjára helyezett szovjet-magyar barátságnak a programját. Távol áll tőlünk, hogy beavatozzunk belső ügyeitekbe. Úgy véljük azonban, hogy ez a program megfelel a magyar nép, az egész béketábor érdekeinek. (...) Ti is, mi is ugyanazon az oldalon állunk – a szabadság és a szocializmus oldalán. (...) Legyen úrrá a béke Magyarországon, a béke és a nép egysége, amely annyira szükséges számotokra, hogy megvalósíthassátok a demokratizálás, a haladás és a szocializmus széleskörű programját, amelyet nemzeti kormányotok kitűzött.” (7)

Különösen szembetűnő ellentmondást tartalmaz az a mondat, amelyben a lengyel vezetés helyesli a szovjet csapatok kivonását Magyarország területéről, ugyanis Lengyelország vonatkozásában ezt elképzelhetetlennek tartották. Az ezt követelő egyre erőteljesebb megnyilvánulásokra október végén Gomułka még csak azt válaszolhatta, hogy Magyarország geopolitikai helyzete teljesen eltér Lengyelországtól, és akik ezt követelik, azok a belső és a külső reakció kezére játszanak, amely ugrásra készen áll, hogy a helyzetet a maga javára használja ki. (8) Szükség volt még néhány napra és néhány nagyjelentőségű eseményre ahhoz, hogy Gomułka megtalálja az ideillő és később hosszú évekre használatba vett formulát a „lengyel államérdekről”.

Október 29-én este, sok programja mellett, Gomułka még egy meghívásnak eleget tett. Ellátogatott a varsói Műszaki Egyetemre – amely rendkívül aktív volt a „lengyel október” napjaiban –, és ott találkozott a műegyetemi hallgatókkal. Az egyetemisták megkérdezték tőle, hogy vajon a magyarok iránti szolidaritás kifejezéseként nem kellene-e idehaza nemzeti gyászt hirdetni? Ő elvetette ezt, egyúttal kijelentette, hogy ami Magyarországon végbement, az a magyarok számára dicsőséges és boldog eseményként fog bevonulni a történelem-

be, és Lengyelország mellett, hogy kifejezi együttérzését a magyaroknak az elszemvedett emberi és anyagi veszteségek miatt, örül annak, hogy Magyarország lerázta a szolgaság, a rabság láncait és Lengyelország lehetőségeihez képest segítséget fog neki nyújtani. (9) Egy ilyen válasz nyilván meglepéssel töltötte el az egyetemistákat, de hogy Gomułka szava nem üres frázis volt, azt az előző és a következő napok eseményei is bizonyították, amikor a lengyel pártvezetés – „lehetőségeihez képest” – valóban igyekezett politikai segítséget nyújtani Magyarországnak.

Visszatérve október 28-ra: szintén ezen a napon Gomułka megbízásából, a közvetlen tájékozódás és helyzetfelmérés céljából egy kétfős küldöttség indult Varsóból Budapestre. Ezenkívül feladatul szabták meg számukra azt is, hogy a lengyel pártvezetés érdekeinek megfelelően igyekezzenek lehetőség szerint elejét venni a magyar forradalom további jobbratulódásának, kíséreljék meg rábírní Nagy Imrét és Kádárt a változások adott szinten történő lezárására. Emellett ez a látogatás jó alkalom volt arra, hogy támogatásukról biztossítsák az új magyar vezetést, és egyértelműen elítéljék azt, hogy a „közrend helyreállítása céljából” a korábbi pártvezető, *Gerő Ernő* segítségével hívta a szovjet csapatokat. A küldöttséget *Marian Naszkowski*, külügyminiszter-helyettes és *Artur Starewicz*, a Központi Bizottság póttagja alkotta. Még aznap megbeszélést folytattak a magyar vezetés tagjaival, főként Naggyal és Kádárral. A találkozóról a lengyel fél többoldalas rejtjelezett jelentést küldött egyenesen Gomułkának. Ez a titkos távirat a magyar beszélgetőpartnerek által adott, az előző napok történéseit és a kibontakozás lehetőségét megfogalmazó objektív helyzetleírást tartalmaz. A lengyel küldöttség szerint „a pártvezetésből senki sem tudott említeni nekünk egyetlen reakciós központot sem, sőt a mozgalom kifejezetten antikommunista és antiszocialista jellegéről tanúskodó tényeket sem a fővárosban”, ugyanakkor a magyar vezetők egyetértettek abban, hogy „a harc elhúzóadásának minden napja, minden órája elke-

rülhetetlenül a reakciós és antikommunista söpredéket helyezi a felkelő mozgalom élére”. (10) A Budapesten látottak alapján a tágabb lengyel vezetés két tagja személyesen is szembesülhetett azzal, hogy a náluk nem sokkal korábban fellépő krízis vértelen megoldása milyen katasztrófától mentette meg országukat és pártjukat, hiszen ők is tisztában voltak azzal, hogy a szovjet csapatok varsói bevonulása esetén – a mindennemű konfrontációt elkerülni kívánó józan megfontolások ellenére is – Lengyelországban elemi erejű felkelés tört volna ki, amelyen a LEMP képtelen lett volna úrrá lenni, csakúgy, mint ez Magyarországon is történt. (11) Csakhogy egy esetleges fegyveres harc lengyel földön nagyságrendekkel nagyobb arányokat öltött volna, felszakítva a háború ütötte és épphogy behegedt sebeket. Éppen ezért Gomulka és a vezetés más tagjai is gyakran hangot adtak a lengyelek politikai higadtsága iránti meglepedettségüknek.

Október 29-én Starewicz és Naszkowski a szovjet nagykövetségen találkozott az éppen Budapesten tartózkodó *Mikojannal* és *Szuszlovval*, akik szándékaikról nem tudtak vagy nem akartak egyértelműen nyilatkozni, annyit mondtak, hogy minden attól függ, vajon a Nagy Imre-kormánynak sikerül-e ellenőrzése alá vonnia az eseményeket. (12) A két küldött október 30-án tért vissza Varsóba, és még aznap a PB ülésén számoltak be magyarországi tapasztalataikról (13), ami viszont legalább ennyire lényeges, az az, hogy fontosnak tartották tájékoztatni a lengyel közvéleményt is, s ezért Starewicz röviddel visszaérkezése után a Lengyel Rádió riporterének felelt arra a kérdésre, mit látott Magyarországon? Válaszában annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a szovjet csapatok budapesti kivonulása után megkezdődhet a Nagy-kormány programjának megvalósítása. (14)

A „lengyel államérdék”

1956. november 1-jén délelőtt a szovjet-lengyel határ mentén fekvő Bresztben Hruscsov, *Malenkov* és *Molotov* találko-

zott a Gomulka vezette háromfős lengyel küldöttséggel. A szovjet fél tájékoztatta őket a küszöbönálló magyarországi intervencióról – amelyről a végleges döntést október 31-én hozták meg Moszkvában. (15) Bár a lengyelek „különvéleményüket” hangoztatták, hiszen azt fenntartások nélkül nem fogadhatták el, hogy az ilyen jellegű válságokat – mint a magyar vagy tizenkét nappal korábban a lengyel kérdést – egy idegen hatalom egyszerűen saját fegyveres erejével intézzen el, ellenben azzal ők is egyetértettek, hogy komolyan fennáll az ellenforradalom veszélye Magyarországon. (16) Mégis a beavatkozás erőtlén ellenérveként megemlítették azt, hogy Magyarországon a szovjeteknek hosszantartó partizánháborúval kell számolniuk. (17) Mindazonáltal a szovjet döntést – más egyebet nem tehetvén – ők is tudomásul vették, ugyanakkor fontosnak tartották, hogy „különvéleményüket” nyilvánosságra is hozzák. Egyidejűleg a breszti szovjet közlés egyedülálló adut adott Gomulka kezébe, mert ettől fogva politikai meggyőződését taktikázás nélkül egyértelművé tehetta a „lengyel államérdékre” hivatkozva, amely a szovjet csapatok jelenlétét, az ország varsói szerződésbeli tagságát, valamint az 1945-ben alapjában átrajzolt nyugati lengyel határok megváltoztathatatlanságát foglalta magában. (18) Gomulka megszarolta a lengyel társadalmat, hogy a „lengyel államérdék” figyelmen kívül hagyása vagy megsértése Magyarország tragikus sorsára juttatja Lengyelországot is, ezért az egyetlen helyes megoldás az, ha egy ilyen vészterhes külpolitikai helyzetben a nép felsorakozik a LEMP mögött.

A „lengyel államérdék” illetén nyílt megfogalmazása először a LEMP november 1-jén kelt, a lengyel nemzethez intézett felhívásában kapott helyet, és szintén ebben a felhívásban található meg az aznap délelőtt Bresztben a lengyelek által Hruscsovnak kifejtett „különvélemény” is. A breszti találkozó fontosságát mutatja, hogy néhány órával később jórészt csak azért ült össze a LEMP Politikai Bizottságának összes tagja – a „breszti hármakkal” kiegészítve.

szülve –, hogy megvitassa a Magyarországgal kapcsolatos új fejleményeket. Áttekintették a „magyar politikai helyzetet, a szovjet csapatok magyarországi bevonulásának ügyét”, és a „PB elítélőleg foglalt állást a Szovjetunió magyarországi fegyveres intervenciója ügyében”. A napirendhez kapcsolódó határozatban az áll, hogy egy, a nemzethez intézett felhívásban közzé kell tenni a párt álláspontját, miszerint „Magyarországon a néphatalom és a szocializmus vívmányainak védelmét és fenntartását a magyar népek, nem pedig külső intervenciónak kell megoldania”. (19)

A felhívás – amelynek másik célja az volt, hogy „hideg vizet öntsenek a túlságosan felforrósodott lengyel fejekre” (20) – megfogalmazására szerkesztőbizottságot hoztak létre *Jerzy Morawski*, PB-tag irányításával, s a szöveg, Gomułka jóváhagyása után, másnap meg is jelent a lengyel újságokban. A felhívás Magyarországra vonatkozó szakasza elítélte a korábbi magyar pártvezetést, amely szembeszállt a munkásosztály és a nemzet többségének akaratával, s a demokratizálás helyett a szovjet csapatokat hívta segítségül. A folytatásban hangsúlyozták az egyre növekvő reakciós és ellenforradalmi veszélyt, rámutattak a magyarországi helyzet kaotikus voltára, a „reakciós bandák” önbíráskodására és a kommunisták bestiális legyilkolására. A Magyarországot a katasztrófa felé sodró reakciós erőket határozottan elítélték, kifejezve egyúttal azon reményüket, hogy a magyar munkásosztály és a dolgozó tömegek képesek egyesülni, és ezáltal a „reakciós merényletet” elhárítani. Ezután kapott helyet a felhívásban a PB-ülésen megfogalmazott határozat az idegen beavatkozás helytelenségéről, majd ezt követte, hogy a szovjet hadsereg a potsdami egyezmény alapján, az NDK-ban lévő csapataik utánpótlási vonalaít biztosítandó állomások lengyel területen. Így kivonásuk Lengyelországból addig elképzelhetetlen, míg Németországgal a békeszerződés meg nem születik, vagy amíg mind a négy nagyhatalom egyidejűleg ki nem vonja a csapatait német földről. Az utánpótlási vonalak biztosításán kívül

éppen a szovjet csapatok lengyelországi jelenléte védi az ország nyugati határait a német revíziós étvággal szemben, de az itt-tartózkodásuk feltételeit és körülményeit a megfelelő jogi formák szabályozzák majd, amelyekről a lengyel vezetés megállapodást fog kötni a szovjet kormánnyal (ez bő két héttel később meg is történt). Végezetül a párt leszögezte: a nemzetközi viszonyok ismeretében a kivonásuk követelése ellentétes a legalapvetőbb lengyel államérdekkel, valamint a jelen időszak nem a tüntetéseket és a gyűléseket, hanem a nyugalmat, a fegyelmet és a felelősségtudatot követeli meg, „ez a pilanat legfontosabb parancsa”. (21)

A szovjet fegyveres beavatkozásra mutató összes jel ellenére a Lengyel Külügyminisztérium azt az utasítást intézte november 2-án Willman nagykövethez, hogy Nagy Imre novemberi 1-jei segítségnyújtási kérésére válaszolja azt, miszerint a lengyel vezetés reményei szerint segítséget jelent számára a LEMP fenti felhívásában megfogalmazott azon hivatalos varsói álláspont, amely leszögezi, hogy „Magyarországon a néphatalom és a szocializmus fenntartását csak a nemzet belső erői oldhatják meg, nem pedig külső intervenció”. (22)

November 2-án este Willmantól rejtjelezett távirat érkezett a lengyel fővárosba, amelyben a magyar kormány azt kérte a lengyel kormánytól, egyezzen bele, hogy „Varsó legyen a színhelye a Magyarország és a Szovjetunió kormányküldöttségei közötti tárgyalásoknak, amelyeknek a témája a két fél közti kapcsolatok rendezése, ezen belül is a szovjet csapatok magyarországi állomásozásának kérdése” Nyilvánvaló volt, hogy ez utóbbi megvitatása a szovjet hadsereg távozásának követelését jelentette magyar részről, egy olyan követelést, amelyet a LEMP vezetése Lengyelország vonatkozásában nem egészen egy nappal korábban újfólag és mindenki számára érthetően teljes egészében elvetett. Mégis, másfél órán belül megszületett és elindult Budapestre a válasz: ha mindkét félnek megfelel, a lengyel kormány beleegyezik, hogy a színhely Varsó legyen, sőt ha a tárgyalások

időpontja ismertté válik, akkor erről a lengyel közvéleményt is tájékoztatni akarják. (24) A magyar kormány kérésének így módon eleget téve a LEMP PB ismét kinyilvánította „breszti különvéleményét”.

November 3-ikáról 4-ikére virradó éjszaka érkezett az a távirat Willmantól Varsóba, amely a lengyel nagykövet Nagy Imrével november 3-án kora délután folytatott beszélgetését tartalmazza. A kilátástalannak tűnő helyzet ellenére a magyar miniszterelnök igyekezett minden lehetőséget megragadni a politikai helyzet normalizálására. Mivel azt feltételezte, hogy *Mindszenty József* prímás „reakciós szellemben léphet fel”, azt kérte a lengyel kormánytól, érje el a hivatalát frissen visszavett *Stefan Wyszyński* bíborosnál, hogy a lengyel katolikus egyház feje „megfelelő befolyást gyakoroljon Mindszentyre a magyarországi feszültség csökkentése érdekében”. (25) A november 4-én kezdődött új fordulat, a „magyar tragédia” következő felvonása sok más dologgal együtt tárgyalánna tette ezt a kérést is.

Gomułka maga is megengedhetetlennek tartotta Magyarország esetleges kiválását a közvetlen szovjet érdekszférából – saját jól felfogott érdeke is ezt diktálta neki –, de kezdetben nehéz volt helyeselnie a második szovjet beavatkozást, többek között azért is, mert Lengyelországnak két héttel korábban szintén szembe kellett néznie egy ugyanilyen fenyegetéssel, ráadásul a LEMP a magyar nemzethez intézett október 28-i felhívásában egyértelműen elítélte a négy-öt nappal korábbi szovjet fegyveres fellépést Budapesten. Így november 4-én Gomułka jórészt megelégedett annak hangoztatásával, hogy tudomásul kell venni a kész tényeket. Ennek alapján a LEMP Politikai Bizottsága – amely csak a „magyar ügy” miatt ült össze – szintén aznap esti ülésén úgy döntött, hogy a lengyel ENSZ-képviselő a szovjet intervenciót elítélő amerikai

határozat ellen foglaljon állást, ami meg is történt. (26)

Távolságtartás a Kádár-kormányval szemben

1956 decemberére alakult ki az a lengyel álláspont a magyar események megítéléséről, amely mellett az elkövetkezendő másfél évben a LEMP vezetése következetesen kitartott. Ez az álláspont két részből tevődött össze. Egyrészt a november 4-i szovjet intervenció szükségességét egyáltalán nem vitatták – bár ennek bekövetkeztét „mélységesen fájalták” –, úgy vélték, hogy ez az intervenció abban a helyzetben az elkerülhetetlen rossz volt, amelyet azért kellett megtenni, hogy ne a „reakció” kerüljön hatalomra Magyarországon, mert ez

A magyar kormány azt kérte a lengyel kormánytól, egyezzen bele, hogy „Varsó legyen a színhelye a Magyarország és a Szovjetunió kormányküldöttségei közötti tárgyalásoknak, amelyeknek a témája a két fél közti kapcsolatok rendezése, ezen belül is a szovjet csapatok magyarországi állomásozásának kérdése”.

az összes többi szocialista országra nézve hatalmas veszélyt jelentett volna. A LEMP „mélységes sajnálkozása” még azt is jelentette, hogy ezt a véleményüket viszonylag ritkán mondták el, mert „kellemetlen dolgokról rendszerint nem akarózik sokat beszélni”.

(27) A megítélés másik része volt az, amivel a lengyel vezetés élesen különbözött a szovjet többi országától. A magyar eseményeket ez utóbbiak szinte kizárólag a külső és belső reakció számlájára írták. A lengyel vélemény szerint a magyarországi robbanás *Rákosi Mátvás* bűnös és torzulásokkal teli politikájának szomorú eredményeként következett be, a gyűjtőanyag évek hosszú sora alatt halmozódott fel. Ha más kommunista testvérpártok a teljes felelősséget kizárólag a diverzáns csoportok tevékenységére, a külső tényezőkre teszik, akkor ezzel elhárítják a felelősséget az elkövetett belső hibák, a párt által egy adott országban folytatott hamis politika miatt. (28)

Bár Gomułka élesen elítélte Nagy Imre november első napjaiban tett politikai lé-

péseit (különösen a Varsói Szerződésből való kilépést), viszont ugyanilyen határozottan kifogásolta a magyar miniszterelnök és társai tervezett felelősségre vonását, és ennek tanújelét is adta. 1957 májusában olyan lépésre szánta el magát, amelyre rajta kívül egyetlen más kommunista pártvezető sem vállalkozott: közbenjárta Hruscsovnál Nagy Imre védelmében. Nem a Naggyal való politikai nézetazonosság vezette őt erre, hanem a régi gyakorlat visszaterésének réme, a politikai ellenfél/ellenség fizikai megsemmisítésének Sztálin alatt megszokott gyakorlata, aminek ő maga is csaknem áldozatul esett annak idején. Szinte egy időben azzal, hogy a LEMP vezetése meghirdette a harcot az ideológiai revizionizmus ellen, titkos rejtjeltávirat érkezett Budapestről Willman aláírásával, amelyből kiderült, hogy – a Gomulka által szintén revizionistának tartott – Nagy Imrét visszaszállították Budapestre, és folynak a per előkészületei. (29) Egy héttel a távirat kézhezvétele után Gomulka és Cyrankiewicz vezetésével – minden nyilvánosságot mellőzve – lengyel küldöttség utazott Moszkvába, hogy egyeztesse az 1956 novemberében megkötött szovjet-lengyel szerződés alapján még nem tisztázott vitás kérdéseket. A megbeszélések során – szinte mellékesen – maga a lengyel párt első titkára hozta szóba Nagy Imrét. Az esetleges per ellen annak politikai ártalmasságával, a várható nemzetközi felháborodással érvelt, és úgy fogalmazott, hogy „Nagy Imre minden bizonnyal nem volt imperialista ügynök”. Hruscsov elutasító magatartásával szemben Gomulka még azzal igyekezett menteni a magyar miniszterelnököt, hogy ha áruló lett volna is, egyedül-egymaga képtelen lett volna mindent irányítani és minden kérdésben döntené (Cyrankiewicz is közbevetette, hogy az ellenforradalom győzelme esetén Nagy Imrét is felakasztották volna). (30) Tényleges eredményt ez a közbenjárás nem hozott, de ha Kádárnak addig kétségei lettek volna, hogyan viszonyul a varsói vezetés ehhez a kérdéshez, ezután már tudnia kellett a negatív lengyel hozzáállásról, hiszen Mikojan –

aki résztvevője volt a májusi szovjet-lengyel találkozóknak – megemlítette neki Gomulka Hruscsovnak kifejtett véleményét. (31) Kádár rosszállását fokozta, hogy miközben a lengyel pártvezető nem hajlandó eleget tenni meghívásának, Nagy Imre érdekében interveniál, mégpedig Moszkvában és nem Budapesten. Mindezt Kádár annak jelzéseként is felfoghatta, mennyire tartja őt döntéseiben „önálló-nak” Gomulka.

Lengyelország hivatalos magatartása a Kádár-kormánnyal szemben ugyanakkor kissé eltért attól, mint ami a kulisszák mögött zajlott. A lengyel külpolitika 1956 novemberétől – eleinte kidolgozott koncepció nélkül – Magyarország vonatkozásában azt tartotta legfontosabb feladatának, hogy a magyar események megítélését mellőzve gazdasági segítséggel és nemzetközi politikai kiállással hozzájáruljon a Kádár-féle vezetés helyzetének megszilárdításához. Ennek megfelelően – a magyar kormány sürgetésére és nehéz gazdasági helyzetük ellenére – 1956. november 24-én döntést hoztak, hogy 100 millió zloty értékű vissza nem térítendő áruségélyt nyújtanak Budapestnek. (32) Ezzel egyidejűleg a LEMP vezetése a hivatalos lengyel-magyar kapcsolatok szintjén a távolságtartást választotta, a lengyel politika félreérthetetlenül a Kádár-kormány tudtára adta, hogy az MSZMP könyörtelen megtorló politikájával, az általa alkalmazott terrorral nem ért egyet. Emiatt Kádárnak másfél évet kellett várnia, míg végre 1958 májusában – hosszas huzavona, s a Nagy Imre-perrel kapcsolatos előzetes garanciák birtokában – Gomulka hivatalos látogatást tett Magyarországon, valamelyest legitímálva ezzel a magyar pártvezetőt.

„Segítsünk a magyaroknak!”

Az 1956-os magyar forradalom rendkívül élénk visszhangot váltott ki a lengyel társadalomban, a lengyelek magyarok iránti segítőkészsége leginkább a véradásban és az egész országra kiterjedő pénz-, élelmiszer- és gyógyszergyűjtésben mutatkozott meg. A segélyakciók

szervezését megkönnyítette a LEMP október 28-i üzenete a magyar nemzethez, amellyel mintegy „felhatalmazták” a lengyeleket erre a tevékenységre, arra is számítva, hogy ez levezető csatornaként is szolgálhat a lengyel október kiváltotta érzelmek lecsillapításához.

A véradásra jelentkezők hulláma váratlanul érte a Lengyel Vöröskeresztet, nagyon meglepődtek a véradó-állomásokon, amikor október 26-án, pénteken, először csak szórványosan, másnap már többen, s amikor 28-án reggel a Lengyel Rádió közzétette a Magyar Vöröskereszt segítségkérését, már tömegesen jelentkeztek az emberek vért adni az ország minden pontján. A véradási felhívást a rádió és az újságok is többször megismételték, egészen november 4-ig. A felhívásra Varsó, Krakkó, Katowice (éppen ekkortájt keresztelték vissza Sztálinvárosról), Wrocław, Poznań, Jelenia Góra, Łódź és Szczecin lakosai reagáltak a leggyorsabban. Egy véradási procedúra 2,5–3 órát vett igénybe, s az állomások szűk áteresztő képessége miatt sokkal kevesebb embertől tudtak vért venni, mint ahányan jelentkeztek, még azután is, hogy külön (ideiglenes) véradó helyeket állítottak fel – például egyes nagyobb üzemekben vagy a hadsereg alakulatainál –, és az összes vajdasági véradó-állomás éjjelnappal működött. De még így is szabályozni kellett, hogy melyik nap ki jöjjön vért adni, és minden jelentkező sorszámot is kapott. A véradásban az egyetemisták jártak az élen, de ez egyáltalán nem korlátozódott csak rájuk, szinte minden társadalmi osztály kivette belőle a részét.

Összességében 10–12 ezer lengyel ember adott vért, az így összegyűlt mennyiségnek csaknem a felét, 795 litert sikerült elküldeni Budapestre. A lengyel sajtó és rádió bő terjedelemben számolt be minderről, megható tudósítások és riportok jelentek meg a véradókról, önkéntes áldozatvállalásukról, a véradás megszervezéséről. Ezzel párhuzamosan lengyel orvosok és ápolónők százai jelentkeztek, hogy készek Magyarországra utazni, és a helyszínen segíteni a magyar kollégáik munkáját. A vé-

adási akció másfél hétig tartott s akkor zárult le, amikor a Magyar Vöröskereszt – megköszönve a lengyelek áldozatkészségét – jelezte, nincs már szüksége újabb vérszállítmányokra, ellenben élelmiszerre, gyógyszerre és ruhaneműre annál inkább.

A véradással párhuzamosan bontakozott ki a szintén az egész országot átfogó pénz, élelmiszer- és gyógyszergyűjtési akció, amely hosszú hetekig zajlott, és november 4. után újabb lendületet vett. A lengyel hatóságok nem akadályozták – nem is tudták volna – a társadalom eme spontán kezdeményezését. A lengyel vér- és segélyszállítmányok elsőként érkeztek Magyarországra, és a legnagyobb mértékű külföldi segítséget jelentették a magyar forradalom napjaiban. Kollektívák, szakszervezetek, ifjúsági- és cserkészszervezetek, magán-személyek jelentős pénzadományokat tettek, hogy abból gyógyszert és élelmiszert vásároljanak a „szabadságukért harcoló és sebesült magyaroknak”. Az újságok mindennap közölték a felajánlásokat. Különböző üzemek és gyárak faanyagokat, építési anyagokat, minden olyasmit felajánlottak, amiből akkor Magyarországon hiány volt. A szakszervezetek, az üzemi kollektívák, egyetemek és főiskolák a magyar felkelőkkel szolidarizáló nyilatkozatokat fogadtak el.

A lengyel sajtóban megjelent „Segítsünk a magyaroknak!”-felhívás nyomán szűk három héten keresztül napi átlagban egymillió, összesen csaknem 20 millió zlotyt utaltak át a Lengyel Vöröskeresztnek, amely az összegből gyógyszert, kötőszert, élelmiszert vett, s elküldte a Magyar Vöröskeresztnek. (Az átlagfizetés akkorigiban 800–1000 zloty körül mozgott.) Igaz, éppen november 4-ét követően az akció napi menetéről a központi, de a vidéki sajtó többsége is már hallgatott, de az összegzéseket, illetve egy-egy szállítmány útnak indítását azért mindig hírül adták.

Az első lengyel repülőgép október 26-án érkezett Budapestre, ez még az éppen raktáron lévő – részben a hadsereg tulajdonát képező – készleteket szállította. Ezután november 3-ig tizenöt lengyel repülőgép landolt a magyar fővárosban, fedélzetén a

már említett 795 liter vérrel, ezen kívül 415 liter vérplazmával, 16,5 ezer kg vérhelyettesítő-szerrel, szérummal, gyógyszerrel és kötszerrel, valamint 3 ezer kg élelmiszerral. (33) 1957 január végéig az önkéntes pénzdományokból 31 millió zloty gyűlt össze és 11 millió zlotyra tehető a természetbeni adományok értéke, így a lengyel emberek segítségével a Lengyel Vöröskereszt ugyanezen időpontig 25,5 tonna vérhelyettesítő-szert, gyógyszert, kötszert és orvosi műszert, 331 tonna élelmiszert, 32 tonna ruhaneműt és tíz tonna szappant, valamint építési anyagokat – például üveget – juttatott el 42 teherautón és 104 vasúti kocsin Magyarországra. (34)

1956 őszén Varsóban és az ország más városaiban magyar zászló lengett, a varsói, illetve a krakkói egyetemisták pedig díszőrséget álltak a helyi Magyar Intézet előtt. A lengyel városok forgalmas utcáin és terein ládákat helyeztek el, amelyekbe a járókelők bőségesen szórták adományaikat. Volt olyan lengyel város – például Wrocław, Varsó –, ahol az adományozóknak magyar kokárdát tűztek a mellére, Szczecinben pedig olyan bélyeget osztogattak, amelyen két kéz kapaszkodott egymásba, s alatta a felirat azt hirdette: „Szczecin-Csepel”. (35) (Csepel volt Szczecin testvérvárosa.)

A lengyelek a magyar forradalomban egy igazi antisztálinista forradalmat láttak, amely a lengyel októberhez hasonló célkitűzéseket fogalmazott meg, csakhogy Magyarországon a régi vezetés szűklátókörűsége és a hatalomhoz való görcsös ragaszkodása vérfürdőt eredményezett. A magyarok megsegítésére indított hatalmas segélymozgalom alkalmas volt arra, hogy félredobva az addigi semmitmondó sablonokat a szocializmust építő két nép barátságáról, visszatérjenek a hagyományos magyar–lengyel barátság eszméjéhez. Lengyelországban élénken élt annak emléke, hogy 1939 őszén Magyarország közel százezer lengyel menekültet fogadott be, mások arra emlékeztek, hogy a világháború idején Lengyelország különböző pontjain – így Varsó környékén – állomásozó magyar csapatok mennyire segítőkészek

voltak, s egyáltalán nem viselkedtek megszálló hadseregeként. A véradók kevés kivétellel életükben először – s meglehetősen utoljára – adtak vért. Egyszerűen úgy érezték, segíteniük kell. Létezett egyfajta általános rokonszenv a magyarok iránt, még akkor is, ha a lengyelek közül sokan még nem is láttak „eleven magyart”. Ehhez járult még a lengyelek körében mindig is erős szovjetellenesség, és az az érzés, hogy Lengyelország elkerülte azt a tragédiát, ami Magyarországot érte.

Lengyelországban mindenütt tartottak a magyar forradalommal szolidarizáló gyűléseket vagy – néhány esetben – utcai tüntetéseket. A „harcoló magyar testvérek” melletti legnagyobb méretű megmozdulásra Olsztyn városában került sor 1956. október 30-án, közel tízezer fő részvételével. A tüntetők többek között „Követeljük a szovjet csapatok kivonását Magyarországról!”, „Szabad Lengyelország – Szabad Magyarország”; valamint „Íme, a szovjet internacionalizmus megmutatkozik Magyarországon”-feliratú transzparenseket vittek magukkal, és a helyi Vörös Hadsereg teret Magyar Felkelők terévé keresztelték át. (36) (Végül kompromisszum született a hatóságokkal, a teret Bem József tábormokról nevezték el, s ez a mai napig is így van.) Olsztyn mellett a magyarok megsegítésére szervezett segélyakción túlmenő megmozdulások legfontosabb vidéki központjai Wrocław és Krakó voltak. Wrocławban a főtéren álló városházára fekete gyász-szalaggal átkötött magyar zászlót függesztettek ki. (37) Ugyanez történt a város legnagyobb gyárában, ahol a „gyár dolgozói letépték a vöröscsillagot, és helyére a lengyel és a magyar zászlót akasztották”. (38) (Decemberben ugyanitt a magyarországi munkástanácsok betiltása elleni tiltakozásul öt percre leállt a munka, ez idő alatt végig szólt a gyári sziréna, s a falakat teleragasztották „El a kezekkel Magyarországtól!”-feliratú plakátokkal. (39)) Krakóban és Poznańban pedig november 5-én délelőtt néma tüntetést szerveztek, sok ezer ember részvételével, magyar és lengyel zászlókkal, a második magyarországi szovjet be-

avatkozás elleni tiltakozásul és az elesett magyar felkelőkre emlékezve.

Gomułkának a „harcoló magyar testvérek” melletti hatalmas társadalmi rokonszenvet azzal sikerült viszonylag hamar korlátok közé szorítania („felvilágosító agitátorok” százait mozgósították ország-szerte ennek érdekében (40)), hogy – mint említettük – megszarolta a lengyeleket a magyar tragédia esetleges lengyelországi bekövetkezésének rémével. Ugyanakkor 1956 novembere után belpolitikájában igyekezett minden olyan lépést elkertülni, ami a lecsillapodott kedélyeket újra felizgathatná. A lengyel vezetés tökéletesen tisztában volt azzal, nem tudja elhiteni a lengyelekkel, hogy Magyarországon ellenforradalom zajlott le – ráadásul ezzel a tézissel teljesen maga sem értett egyet –, amikor a társadalom jelentős hányada a magyar forradalom eszméit a magáénak érezte, és az eseményekben megismétlődését látta mindannak, ami néhány nappal korábban Lengyelországban történt. Ezért Varsóban hivatalosan nem

erőltették a „magyarországi ellenforradalom”-konceptiót, még a kommunista tömegtájékoztatóban sem volt kötelező ellenforradalmat emlegetni. Úgy vélték, inkább hallgatni érdemes erről, minél kevesebbet beszélni, mintsem hatástalan propagandát folytatni. Ezzel magyarázható, hogy a „magyar ellenforradalmat leleplező”, úgynevezett kádárista Fehér Könyvek lengyel nyelvű kiadásától mereven elzárkóztak az illetékes szervek, és a varsói magyar nagykövetség többszöri kezdeményezése ellenére sem került sor sohasem az „ellenforradalmat” bemutató kiállításra a lengyel fővárosban.

A Lengyelországban 1956 őszen végbement változások a sajtó terén is éreztették hatásukat. A cenzúra – az 1948 utáni időszakkal egybevetve – jóval enyhébb lett. Továbbra is léteztek tabu-témák, ugyanak-

kor a cenzorok többsége elbizonytalanodott, mit szabad engedélyezni, s mit nem. A viszonylagos szabadság 1957 kora tavaszáig tartott, a pártvezetés akkor határozta el, hogy megregulazza a túlságosan szabadjára engedett, „szájkosár nélküli” sajtót. 1956. november 4. előtt a lengyel sajtó szinte semmilyen adminisztratív akadályba nem ütközött a magyar eseményekkel kapcsolatos híradások közzététele során, így a lapok lehetőségeikhez mérten nagy terjedelemben, és objektíven számoltak be a magyar forradalomról – ez nagymértékben a Budapestre küldött lengyel tudósítók tevékenységének köszönhető –, és ennek célkitűzéseivel egyetértő írások, felhívások és táviratok tucatjai láttak napvilágot.

Bár a lengyel vezetés már a forradalom időszakában igyekezett visszafogni a cen-

zúra fogságától rövid időre megszabadult sajtót és rádiót, ez csekély eredménnyel járt. November 4. után Gomułka eleinte békülékenyebb hangot ütött meg az újságírókkal szemben, és saját maga igyekezett jobb belátásra bírni őket. Elmondta

LEMP vezetése a hivatalos lengyel-magyar kapcsolatok szintjén a távolságtartást választotta, a lengyel politika félreérthetetlenül a Kádár-kormány tudtára adta, hogy az MSZMP könyörtelen megtorló politikájával, az általa alkalmazott terrorral nem ért egyet.

nekik, hogy tekintettel az ország jelenlegi gazdasági és politikai állapotára, Lengyelország a mostani nemzetközi helyzetben nem engedheti meg magának, hogy olyan lényeges kérdésben, mint például a magyar, szembehelyezkedjen a Szovjetunióval. Arra hívta fel az újságírók figyelmét, hogy tanúsítsanak önmérsékletet, vannak dolgok – s ilyen a magyar kérdés is –, amikor nem lehet mindent megírni és elmondani. (41) Ez jórészt hatástalan maradt, így a LEMP vezetése a cenzúra teljes megszigorításával, a Budapestről visszaérkezett lengyel újságírók különböző gyárakban, üzemekben és klubokban tartott hiteles beszámolóinak adminisztratív eszközökkel való megakadályozásával és a rádiótól, sajtótól történt elbocsátásokkal válaszolt.

*

Nagy Imre és társai 1958 júniusi kivégzése váratlanul érte a lengyel pártvezetést, és szinte teljes megrökönyödést váltott ki Varsóban. Gomułka a kivégzések hírére dührohamot kapott – úgy vélte, Kádár becsapta őt –, aljas gyilkosságról beszélt. (42) Az akkori közhiedelem szerint ugyanis alig öt héttel korábban a lengyel pártvezető, aki – mint szó volt róla – másfél éves halogatás után éppen 1958 májusában látogatott hivatalos küldöttség élén Budapestre, magától Kádártól kapott ígéretet arra, hogy ha lesz is per, azon semmiképpen sem hoznak majd halálos ítéleteket. A LEMP sem a Nagy Imre-perrel, de különösen a módszerrel, ahogyan az történt nem értett egyet, s a kulisszák mögötti helytelenítette azt, ennek ellenére egyáltalán nem óhajtottak szembehelyezkedni a tábor többi országával. 1958 nyara nagyon távol állt 1956 őszétől. Gomułka 1958. június 28-i gdański beszéde nem is hagyott kétséget efelől, hiszen – a „politikai pragmatizmus” jegyében – teljes egészében magáévá tette a hivatalos magyar álláspontot a Nagy Imre-perrel kapcsolatban.

A LEMP vezetése a későbbiekben úgy gondolta, hogy a gdański beszéddel a Nagy Imre-ügy, s általában véve az 1956-os magyar forradalom megítélésének kérdése részükről végképp le van zárva, semmilyen formában nem tértek rá vissza, csak arra vártak, hogy a lengyel emberek egész egyszerűen elfelejtsék ezt az egészet. S amikor 1981 októberében mégis felelevenítették a 25 évvel korábbi magyarországi eseményeket, akkor ezt arra használták fel, hogy megretentsék a Szolidaritás szakszervezetet és általában véve a lengyel társadalmat a magyar forradalom véres eltiprásával. De ez már egy másik történet.

Jegyzet

- (1) A fenti jelszó azt is hangsúlyozta, hogy nem más országok példájának szolgái másolásáról van szó, hanem minden nemzetnek a saját útját kell járnia.
 (2) Oral History Archivum (a továbbiakban: OHA), 572. szám. Interjú Emanuel Planerrel, a Lengyel Rádió Tájékoztató Osztálya egykori vezetőjével, készítette Tischler János, 1993.
 (3) Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumai (a továbbiakban: *Az 1956-os magyar for-*

radalom...). (1996) Összeállította Tischler János. 1956-os Intézet–Windsor Kiadó, Budapest. 157. sz. dokumentum, 203–204.

(4) *Az 1956-os magyar forradalom...*, 133. sz. dokumentum, 152.

(5) OHA, 571. szám. Interjú Adam Willman egykori budapesti lengyel nagykövettel, készítette Tischler János, 1991.

(6) *Az 1956-os magyar forradalom...*, 18. sz. dokumentum, 45.

(7) 1956 sajtója. Budapest, 1989, Tudósítások Kiadó. *Szabad Nép*, 1956. október 29.

(8) Archiwum Akt Nowych (AAN, Újkori Iratok Levéltára), KC PZPR (LEMP KB), 237/V–840.

(9) Marcin Kula (1992): *Paryż, Londyn i Waszyngton patrzą na październik 1956 r. w Polsce [Párizs, London és Washington az 1956 októberi Lengyelországra tekintenek]*. Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa. 140.

(10) *Az 1956-os magyar forradalom...*, 19. sz. dokumentum, 45–47.

(11) Tischler János (1992): Lengyel szemmel 1956-ról. Interjú Artur Starewiczcsel, a LEMP KB Sajtóirodájának egykori vezetőjével. *Múltunk*, 2–3. 277–278.

(12) Uo. 278–279.

(13) *Az 1956-os magyar forradalom...*, 134. sz. dokumentum, 153.

(14) Archiwum Polskiego Radia i Telewizji (A Lengyel Rádió és Televízió Archívuma), Polityczne Nagrania Archiwalne (Archív Politikai Felvételek), 4351/3, Muzyka i Aktualności (Zene és aktualitások), 30. 10. 1956.

(15) Lengyelországnak a szovjet tömbön belüli különös jelentőségére utal, hogy Hruscov először a lengyeleket értesítette személyesen a kommunista csatlóspártok vezetői közül, majd Bresztből repült Bukarestbe, aztán Szófiába, s onnan Titóhoz Jugoszláviába.

(16) A szovjet küldöttség Bresztből telefonüzenetet küldött Moszkvába a találkozóról, amely szerint „nem alakult ki teljes egyetértés”, a lengyeleknek az a véleménye, hogy ez magyar belügy, s nem szabad beavatkozni, ugyanakkor szerintük is valóban felütötte a fejét a reakció Magyarországon. Lásd: Vjacseszlav Szereda – Rainer M. János (1996, szerk.): *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. 1956-os Intézet, Budapest. 66.

(17) *Az 1956-os magyar forradalom...*, 145. sz. dokumentum, 175–179.

(18) Gomułka tökéletesen tisztában volt azzal, hogy az általa élvezett tömegtámogatás ellenére – ami egyedülálló volt a népi demokrácia országainak történetében, igaz, nem is tartott sokáig –, a Szovjetunió katonai jelenléte nélkül a lengyel kommunista párt önmaga nem képes egyeduralmát megőrizni. Az pedig kétségtelen, hogy az 1945-ös nyugati lengyel határokat kizárólag Moszkva garantálta (ugyanakkor az 1939-ben Sztálin által bekebelezett keleti lengyel területek visszaadásáról szó sem lehetett), és Lengyelország – hivatalos propaganda ide vagy oda – nem hagyhatta figyelmen kívül a valóban létező német re-

vizionista törekvéseket.

(19) *Az 1956-os magyar forradalom...*, 135. sz. dokumentum, 153–154.

(20) OHA, 473. szám. Interjú Jerzy Morawskival, a LEMP PB egykori tagjával, készítette Tischler János, (1991)

(21) *Az 1956-os magyar forradalom...*, 140. sz. dokumentum, 159–161.

(22) *Az 1956-os magyar forradalom...*, 118. sz. dokumentum, 140.

(23) *Az 1956-os magyar forradalom...*, 31. sz. dokumentum, 55.

(24) *Az 1956-os magyar forradalom...*, 117. sz. dokumentum, 140.

(25) *Az 1956-os magyar forradalom...*, 34. sz. dokumentum, 57–58. A néhány esztendei házi őrizet után szabadult Wyszynski bíboros pragmatizmusa abban mutatkozott meg 1956 őszén, hogy az ország érdekét és a társadalmi béke megőrzését szem előtt tartva Gomulka mellé állt. Wyszynski mindig hajlott a meg egyezésre a kommunista hatalommal (anélkül, hogy alapelveit feladta volna), ha a helyzet ezt úgy kívánta. Ennek a rugalmas, ugyanakkor határozott és következetes politikának köszönhető, hogy a lengyel katolikus egyház mindvégig számottevő erő maradt a LEMP vezetésével szemben.

(26) *Az 1956-os magyar forradalom...*, 136. sz. dokumentum, 154.

(27) Ezt Gomulka is kiemelte a LEMP Rzeszówi Vajdasági Pártkonferenciáján 1956. december 22-én elmondott felszólalásában. (AAN, KC PZPR, 237/V–842.)

(28) Gomulka ezt a hivatalos lengyel álláspontot – lényegtelen módosításokkal – minden egyes alkalommal kifejtette azokon a decemberben tartott varsói és

vajdasági pártaktíva-üléseken, amelyeket a LEMP KB 8. plénuma utáni új politika megvitatása céljából hívtak össze.

(29) Tischler János (1993): Egy 1957 májusi lengyel követjelentés Budapestről. *Népszabadság*, február 13. Az informátor a Moszkvából frissen visszatért Révai József volt, aki nem tartotta magára nézve kötelezőnek az MSZMP pártfegyelmet, ezért nyugodtan „fecsegett” Willmannak.

(30) Lásd a 17. lábjegyzetet.

(31) Baráth Magdolna – Ripp Zoltán (1994, szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*. IV. kötet. Intera Rt., Budapest. 260.

(32) *Az 1956-os magyar forradalom...*, 137. sz. dokumentum, 155.

(33) *Zolnierz Wolności*, 1956. november 28.

(34) Archiwum polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych (Lengyel Külügyminisztérium Levéltára), zespól 7, wiązka 69, teczka 571.

(35) Három eredeti bélyeg a szerző birtokában.

(36) *Az 1956-os magyar forradalom...*, 159. sz. dokumentum, 205–207.

(37) Az ezt tanúsító dokumentum hiteles másolata a szerző birtokában.

(38) *Az 1956-os magyar forradalom...*, 156. sz. dokumentum, 202–203.

(39) AAN, KC PZPR, 237/V–295.

(40) Magyar Országos Levéltár, Külügyi Iratok, XIX–J–1–j, Lengyelország, 3. doboz 4/j, 00783/1958.

(41) AAN, KC PZPR, 237/V–324.

(42) Lásd a 2. lábjegyzetet.

Tischler János
1956-os Intézet

Az utolsó szittyá vitéz

Nemzeti cserkészletünk hőskora

1928-ban a Somogyi Ujság kaposvári nyomdájából ötvenöt oldalas piciny könyvecske látott napvilágot. A Hortobágyi Ágost nyugalmazott királyi tanfelügyelő által írt, tenyérben elférő munka „A cserkészlet hajdan” címet viseli.

A cím azonban kissé félrevezető, mert a szerző nem annak a cserkészletnek a hőskorát írta meg, amelynek egyik legismertebb vezetője (miniszterelnökként is büszkén pózolt a kamerák előtt a jellegzetes rövidnadrágos, kalapos egyenruhájában), hanem annak a cserkészletnek a történetét, amelyet gyermekkorában szittyá vitézként megélt. A szerző ál-

lítása szerint ugyanis a szittyásdi volt az igazi, a nemzeti cserkészlet.

A könyvecske alapján a szerzőről keveset lehet megtudni. 1928-ban Kaposváron él a nyugalmazott tanfelügyelő. Valószínűsíthető, hogy már 1913-ban is itt élhetett, mert utal arra, hogy az általunk is ismert cserkészlet 1913-ban „talált első visszhangra” Kaposváron. Nyilván ekkor még

aktív tanfelügyelő, hiszen 1928-ban kiadott művében megemlíti, hogy ötven évvel korábbi eseményekről fog írni, amikor ő középiskolás diákként „szittyáskodott” a pajtásaival. Ennek az adatnak az alapján valószínűsíthetjük, hogy az 1870-es évek végén történhetek a könyvecskében leírt események, és kiszámolható az is, hogy valamikor az 1860-as években születhetett Hortobágyi Ágost.

Igen nehéz lokalizálni a leírt események helyszínét. Egy helyütt említés történik a „Nagyduna” rendszeres átúszásáról, és annyi bizonyos még, hogy iskolavárost kell keresnünk, mert tudható az is, hogy a vidéki diákok nyáron hazautaznak, s ilyenkor szinte kiürül a kisváros. E név szerint nem említett iskolaváros Hortobágyi Ágost otthona volt, mert egy másik szövegrészletből kiderül, hogy igen tágas udvarral rendelkező házban laktak. Sajnos a szerző sem családjáról, sem anyagi helyzetéről semmit nem hajlandó elárulni. Még kedves középiskoláját, sőt tisztelt professzorait sem nevezi meg. Későbbi tanulmányairól sem kapunk információt. Csak feltételezhetjük, hogy valamilyen felsőfokú pedagógiai képzésben is részesült a középiskola befejezése után. Nyilván iskolaéveit követően került valamikor Kaposvárra, talán éppen a munkája szolgáltatta el a Duna parti városából a somogyi dombok közé, a Kapos folyóhoz. Sajnos csak találgathatjuk, mely Duna menti városról lehet szó, mert a szövegkörnyezetből nem lehet eldönteni, hogy a „Nagyduna” csak kedveskedő formula, vagy az Öreg Dunát kell értenünk alatta, például a szentendrei Duna-ág ellenében.

Hortobágyi Ágost a könyvét azzal a szándékkal írta, hogy „...hadd ismerje meg játékainkat a mai korszak modern cserkésze és leventéje.” A bevezető rész végén személyes hangon szól a szerző az 1928-as év cserkészeihez, amit szó szerint érdemes itt idézni, mivel a szittyá vitézkedések megírásának valódi motivációját olvashatjuk a *Horthy*-korszak jellemző retorikai fogásaival tálalva: „Ifjú cserkész Bajtársaim! Ti sem volnátok ma dédelgetett fia a hazának, ha a gýaszos emlékü triano-

ni parancs magyar öntudatra nem ébresztette volna a folytonosan mulatozni szerető magyart és ha e borzalmasan megcsónkított haza ezer éves határainak visszaszerzését nem óhajtaná minden honfíú és honleány. Ez a Ti szerencsétek a szerencsétlenségben!”

Hortobágyi Ágost tehát munkájában mintegy szembeállítja a két világháború közti Magyarország cserkész- és leventemozgalmát a gyermekkori szittyá vitézkedéssel. Elismeri ugyan, hogy szükség van az állam által preferált mindkét mozgalomra, de az igazi, a nemzeti alapon nyugvó cserkészlet mégis értékesebb. Természetesen a szerzótől arra is megkapjuk a választ, hogy miért gondolta így. Nyugalmasított tanfelügyelőnk szerint a cserkész és levente élettel az a legnagyobb probléma, hogy idegen eredetű, és nem a nemzeti hagyományokból táplálkozik. A „boldog békeévek” középiskolásai a diszkoszvetést például azért nem vették be a szittyá játékok közé, mert idegen eredetű sportnak tekintették.

Amúgy Hortobágyi ugyanilyen rosszalóan vélekedik az olyan újmódi játékokról, mint a svéd torna és a „football” is. A svéd torna előtérbe kerülésével nyugatot utánzó országos tornaversenyeket szerveztek, amely sok költséggel, utazással, divathóborttal járt együtt, ráadásul általa terjedt el a nemzetközi külsejű „tornadress”.

Szerzőnk a szittyásdi pozitívumaként állapítja meg azt, hogy ellentétben a cserkészzel és a leventemozgalommal, nem a katonaeletre nevelte a fiatalokat. Vezetőiket mindig demokratikus módon választották azok közül, akik az adott feladathoz legjobban értettek. Így minden alkalommal ilyen módon választottak fővezért és alvezért. Például ha íjászatra került sor, akkor a legügyesebb íjászok közül választották a két vezetőt, akiknek mindenki köteles volt engedelmeskedni. Hortobágyi elismeri, hogy mivel nem álltak idősebbek felügyelete alatt, ezért nagy ritkán elfajultak a dolgok, és verekedéssel végződött a játék. A megátalkodott renitenseket végleg kitilthatták a játékaikból, vagy csak egyszerűen „megcsapták” őket.

Amint a könyvecske felépítéséből is kintűnik, a szittyásdi szervesen kapcsolódott a tanévhez, sőt a tananyaghoz és a tanítási módszerekhez is. A hajdani cserkészlet ugyanis legkiterjedtebb formájában ősztől a nyári szünetig működött. Nyáron a nagyszámú vidéki középiskolás hazament a szülői házba és csak a helybeli diákokkal folyt a szittyá élet.

A mai olvasó számára érdekes lehet, hogy a tananyag is alkalmazkodott a természeti rendjéhez. Ősszel és tavasszal a tanuló ifjúság olyan iskolai feladatokat kapott, amelyeket a szabadban lehetett elvégezni. A professzorok irányítása alatt végeztek különféle mérési gyakorlatokat, gyűjtöttek rovarokat és növényeket, alaposan megismerték az ehető gombákat és erdei gyümölcsöket. A szittyá élet során a diákok az iskolában szerzett elméleti és gyakorlati ismereteiket minden alkalommal használták. A szittyásdi lényege abban rejlett, hogy a gyakorlatok és játékok felidéznek a dicső magyar múltat, és nem a majdani katonaeletre neveltek, mint a cserkészlet. Belátható, hogy mindez egyenesen következett a békeévek közhangulatából, hiszen a trianoni döntést követően már központilag támogatott formában zajlott a diákok iskolán kívüli tevékenysége.

A hajdani cserkészlet, a szittyá vitézek nem rendelkeztek egységes viselettel. Magyaros szabású zsinóros kabátja szinte mindenkinek volt. A szegény diákokat pe-

dig a módosabb szülők segítették ki egy-egy viseltes darabbal. A kabát színét nem tekintették fontosnak, mert őseink ruházata is tarka lehetett. A kabáton egységesen viseltek a kis vitézek egy nemzetiszín szalaggal bevont gombot. A fejükön legtöbbször fácántollas fekete bársony kucsmát hordtak.

A szittyák fegyverzete is méltó a lejegyzésre. Magyar címerrel díszített fából,

vagy kartonlemezből maguk által készített pajzzsal védték magukat. Igaz, leginkább a hógolyócsatákban jutottak nagyobb szerephez. Az íjakat mogyorófa és nyírfa ágából faragták. Nyilaik nádból készültek, amelyeket bodzafanehézzel láttak el, és hegyes szöggel szerelték fel. Használtak még vas- és rézfokost, vashegyű dárdát és szeges buzogányt is. A szittyá vitézek bal oldalán igazi kard fityegett. Egyesek ott-hon egész fegyverarszenállal rendelkeztek, ők szívesen kölcsönöztek szegényebb pajtásaiknak néhány darabot.

Hortobágyi leírása alapján a szittyá vitézek kivonulása a kisváros fontos lát-

ványossága lehetett. Amint a szittyák az előbb említettekkel felszerelve és indulót harsogva játszani indultak, akkor a hölgyek keszkenőiket lobogtatták, az urak pedig megemelték kalapjukat. A szittyá játékok során általában két csapatra oszlottak, és így küzdöttek egymással sík terepen, vagy várostromot játszottak. Amint említettem a cél nem a másik legyőzése volt, hanem a dicső múlt eljársása. A játék so-

Hortobágyi Ágost könyvének tanulmányozása során óhatatlanul felidézünk magunkban Nyilas Misi történetét és a Pál utcai fiúk halhatatlan és kortalan hősiességét. Az önfelelt csapatjátékot szerető kisdiákok kiemelkedő önszervező készségét és színes fantáziáját látjuk az egykori szittyá kisvitéz által írt könyvben megörökítve. Megtudjuk belőle, hogy a szerző édesapja, sőt nagyapja is a szittyásdin nőtt fel. A nyugalmazott királyi tanfelügyelő szomorúan állapítja meg, hogy a könyv megírásakor már elhalványodott az a cserkészlet, amelyet ő megélt. Bár jómagam reménykedem abban, hogy a 21. században is élhetnek köztünk olyanok, akik falusi, kisvárosi gyerekként kaptak még ízelítőt az igazi cserkészletből, de az is lehet, hogy Hortobágyi Ágost volt az utolsó szittyá vitéz.

rán kiderült, hogy ki a legjobb úszó, céllövő, várostromló, dárdavető.

A szittyásdinak a szülői ház is a hasznát látta. A szittyatáborból megtérő vitézek igyekeztek mindig zsákmánnyal hazatérni. Hoztak csipkebogyót lekvárfőzéshez, sütnivaló békacombot ínycsecknek, halat, gombát, somot, szamócát.

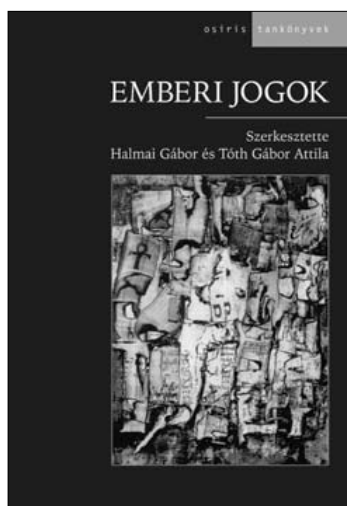
Hortobágyi Ágost könyvének tanulmányozása során óhatatlanul felidézünk magunkban Nyilas Misi történetét és a Pál utcai fiúk halhatatlan és kortalan hősiességét. Az önfeledt csapatjátékot szerető kisdíákok kiemelkedő önszervező készségét és színes fantáziáját látjuk az egykori szittyá kisvitéz által írt könyvben megörökítve. Megtudjuk belőle, hogy a szerző édesapja, sőt nagyapja is a szittyásdin nőtt fel. A nyugalmazott királyi tanfelügyelő szomorúan állapítja meg, hogy a könyv megírásakor már elhalványodott az a cserkészélet, amelyet ő megélt. Bár jómagam reménykedem abban, hogy a 21. század-

ban is élhetnek köztünk olyanok, akik falusi, kisvárosi gyerekként kaptak még ízeletit az igazi cserkészéletből, de az is lehet, hogy Hortobágyi Ágost volt az utolsó szittyá vitéz. Illő tehát visszaadnom a szót e rég elhunyt tiszteletre méltó honfinak.

„Röviden elmondtam tehát a régi díákok cserkészkedését. Azért találtam célszerűnek szittyavitézkedéseink megörökítését, hogy elbeszéléssel a mai cserkészek ismereteit bővítsem, s hogy alkalmat adjak a mai ifjúságnak a múlt és jelen összehasonlítására, az okulásra s jó és üdvös tulajdonaik visszahonosítására, mert azt le kell szögezmem, hogy habár bennünket a mai rohamléptű haladás minden tekintetben túlszárnyalt; az ideális, rajongó és tiszta hazaszeretetünkben és magyar nemes önérzetünkben mindenkor utolérhetetlenek maradunk!”

Karancz Gábor

Marcali Városi Helytörténeti Múzeum

Az Osiris Kiadó könyveiből

Hét szótár – hét típus

Szótárkritikák

A szótárpiac hatalmas kínálatából nehéz a választás – a pedagógus ajánlása segíthet a diákoknak és szüleiknek a megfelelő művek kiválasztásában. Ezért is fontos a tanárok folyamatos tájékoztatása a szótárak adta lehetőségekről, a legújabb fejlesztésekről, a magyar és idegen nyelvű lexikográfiai munkák hozzáférhetőségéről és minőségéről.

A szótárak szerepe az oktatásban általában és a közoktatásban folyamatosan növekszik. A szótárak fontos segédletekként az oktatás minden szintjén megjelennek, bár nem feltétlenül magukon a tanórákon, hanem kiegészítő információk keresése közben, otthoni tanulás során, a könyvtári munka eszközeként vagy az interneten. A tanárok és az iskolai könyvtárak szerepe jelentős a szótárak kiválasztásában. Kritikai összeállításunk segítséget nyújthat ehhez.

A helyesírás kérdései mindig is fontos szerepet töltek be a közoktatásban. Az anyanyelvi műveltség egyik kulcsfontosságú területe a helyesírás szabályainak elsajátíttatása, készég szintre fejlesztése. Az Osiris Kiadó vállalkozása, a magyar helyesírás szabályainak és egy minden eddiginél bővebb helyesírási szótárnak a kiadása egyetlen kötetben olyan művet eredményezett, amelynek a művelt nagyközönség, a pedagógusok és az oktatási intézmények polcain egyaránt ott a helye. *Bérces Emese* kritikája e szótár jelentőségét, szerkezetét és tartalmát is elemzi. A Tinta Könyvkiadó legújabb frazeológiai szótára mutatja a frazémák iránti nagy érdeklődést mind a kutatók, mind a nagyközönség részéről. A *Bárdosi Vilmos*, majd a *Forgács Tamás* munkájaként megjelent szótárak után most *Anna Litovkina* kiváló gyűjteményét vehetjük kézbe. A szerző nem magyar anyanyelvű, ez pedig lehetőséget adott számára nyelvünk másfajta szemlélésére, más nézőpontú feldolgozására. Egyetértünk *B. Papp Eszter* következtetésével: „magyar anyanyelvű iskolások számára is hasznos segítség lehet a tanulásban, de a bőséges illusztrációk miatt a nyelvvel komolyabban foglalkozó szakemberek is felhasználhatják munkájukhoz”. A középiskolai matematika oktatás könnyebbé tételére, a vizsgákra való felkészülés megkönnyítésére jelentette meg a Műszaki Kiadó *Varga Tamás* művét (már posztumusz kötetként) *Matematika lexikon matematikatanároknak, szülőknek, matematikát tanulóknak* címmel. *Czékmán Orsolya* gyakorló matematikatanárként értékelte a művet, immár a kétszintű érettségi miatt bővített tananyaggal összehasonlítva. Megállapítja, hogy e lexikont az általános iskolás kisdíktól a matematikatanárig mindenki haszonnal forgathatja. *Haulis Zoltán* egy olyan – angol nyelven megjelent – televíziós, filmes szótárt vizsgált, amely a médiakommunikációval foglalkozók számára és az oktatásban egyaránt hasznosan forgatható. A televíziózás és a filmszakma az elmúlt évtizedek alatt globálisan és lokálisan is sok új tapasztalatot halmozott fel. Kialakulóban van egy újfajta szakmai nyelv, erős angol befolyással, ezzel egyidőben magukról a fogalmakról kevés az információ, holott a magyar szaknyelv kialakulásához elsősorban a fogalmi tisztázás szükséges. A NAT-ban szerepel a média mint tárgykör, számos iskolában foglalkoznak is az újságok, a televízió stb. kérdéseivel, és e témához kapcsolódó médiapedagógiai program például a SÉTA (<http://www.seta.hu>). Az *„Olasz-magyar főnévi valenciászótár”* *Maria Teresa Angelini* és *Fábián Zsuzsanna* szerzőpáros munkája. A Grimm Kiadónál megjelent szótár újdonsága, hogy a szócikkek példaanyagát elsősorban az internet szolgáltatta. Ezzel a módszerrel az írott források felől a beszélt nyelv felé, a mindennapi

nyelvhasználat irányába nyitottak a szerzők, ami különösen hasznossá teszi művüket az olasz nyelvet tanulók számára. *Kollár Andrea* végkövetkeztetése, hogy e szótár „jól áttekinthető, kimerítő magyarázatokkal szolgáló, széleskörű szakirodalmi áttekintésen alapuló munka, mely nem csak a magyarországi nyelvészet jelentős eredményeként tartható számon, de minden bizonnyal sokat hivatkozott műve lesz az itáliai lexikográfiai kutatásoknak is”. Az angol nyelvet tanulók hatalmas táborának nyújt támpontot a szótárbeszerzéshez *Szöllősy Éva* kritikája a LONGMAN „Dictionary of Contemporary English” negyedik kiadásának gépi változatáról. Megállapítja, hogy a tradíciót megőrizve nemcsak az angol szavak, kifejezések és szövegek megértését tekinti céljának a mű, hanem a helyes angol szövegek előállítását is hatékonyan támogatja. Az újabb angol egynyelvű szótárak egészen új funkciókat tartalmaznak a nyelvtanulók számára. Ebben a műben – a számos egyéb lehetősége mellett – például nyelvtani gyakorlatok és szókincsfejlesztő gyakorlatok vannak. A több mint egy millió példamondat között *Szöllősy Éva* a magyarokra vonatkozót is talált: „The Hungarian people are warm and friendly”. Végezetül a LONGMAN „Business English” szótárát vizsgálja meg *Vargáné Kiss Katalin*. E szótár címszavainak kiválasztása eredeti szakszövegek sokmillióss szövegkorpuszából történt, így például a *The Financial Times*, a *The Wall Street Journal* folyóiratokból és az internetről. Tárgykörei (számvitel, bankügy, számítástechnika, közgazdaságtan, pénzügy, humán erőforrás, biztosítás, jog, termelés, marketing, tulajdonviszonyok, adózás, statisztika) az üzleti életben nagy fontosságú területek, amelyek szókincsének ismerete a haladó és középfeladók tanulóknak egyaránt hasznos lehet. Elsősorban az üzleti és más szaknyelvet tanuló diákok és tanáraik számára lehet hasznos segédeszköz a nyelvtanulás és a nyelvtanítás során.

Fóris Ágota

Pécsi Tudományegyetem, BTK

Helyesírás

Az Osiris Kiadó igen érdekes és már sokak által várt vállalkozásra szánta el magát. Tolcsvai Nagy Gábor sorozatának ötlete a magyar nyelv minden eddiginél részletesebb bemutatása egy tízkötetes kézikönyvsorozatban. A 2004-ben megjelent „Helyesírás” a „Magyar Nyelv Kézikönyvtára” sorozat első tagja.

Magyarországon a helyesírásnak kiemelkedő szerepe van. Annak ellenére, hogy nincs törvényi szabályozása (senki nem ült még börtönben azért, mert ezt írta: „gója”), létezik másodlagos szankcionálás: valamennyien ismerjük az iskolai stigmatizációt; egy megjelenő könyvtől, folyóirattól, újságtól pedig kötelezően elvárjuk, hogy helyesírási (és nyelvhelyességi) hibáktól mentes legyen.

Az utóbbi időben megszorodott a helyesírási szótárak száma, azonban olyan könyv, amely az etalonnak tartott „A magyar helyesírás szabályai”-hoz hasonlóan helyesírásunk szabályait is közölné, nem akadt. Ezért is fontos az itt tárgyalt kiadvány. Már első ránézésre is különbözik a korábbi kötetektől: az eddigi, kicsivel kevesebb mint 400 oldal helyett egy 1540 oldalas munkát foghat kezébe az érdeklődő. Ha még azt is hozzáteszem, hogy a betűk nagysága is kisebb, mint azelőtt, akkor már tényleg kíváncsian várjuk, mi újat lehet hozzátenni az eddigiekhez.

A keményfedeles kötet szép borítójú, szép külsejű és borsos árú könyv. Első és utolsó oldalain kinagyított szócikkeket találunk a szótárban alkalmazott jelek magyarázatával és

az utalók használatának bemutatásával. Annak, aki nem olvassa el az előszót, tulajdonképpen ezen oldalak tanulmányozása is elegendő ahhoz, hogy használni tudja a szótárt a felmerülő, helyesírással kapcsolatos kérdéseinek megválaszolásához. A könyv két nagyobb egységre, egy Tanácsadóra és egy Szótárra tagolódik.

A ‚Helyesírás’ a máig érvényben lévő, húsz éves helyesírási szabályokat veszi alapul, csak azokat kiegészíti, bővebben kifejti, kitér az 1984 után keletkezett, mindezülig nem tárgyalt jelenségekre, a felmerülő problémákra javaslatokat tesz. Vagyis nem helyesírási alternatívát kínál, hanem az eddigi rendszert szándékozik közelebb hozni az olvasóhoz, olyan részletekre is kitérve, melyek eddig nem (vagy nem mindenki számára) voltak világosak. Ezért terjedelmesebb ez a kötet, mint az előzőek. „A kifejtés, a magyarázat és a szótár legfőbb célja az, hogy a magyarul írók sokasága határon innen és túl, gyerekek és felnőttek, a különféle szakmák tudós képviselői és laikusok egyaránt gyorsan és könnyen választ találjanak helyesírási kérdéseikre, kétségeikre” – írják a szerzők. Ezt pedig úgy érik el, hogy egyrészt nem tekintenek semmit magától értetődőnek, mindent megmagyaráznak, az alapoktól kezdve, másrészt hogy valamennyi résznél kitérnek szakmai kérdésekre is (például szakmai nagybetűsítések és rövidítések, állat-és növénynevek a külön-és egybeírásban stb.).

Van, akinek eddig úgy tűnhetett, hogy a helyesírás betanulandó, néha önkényesen megalkotott szabályok kusza halmazát jelent, melyben az összefüggések az egyes részek között csak nehezen találhatók meg. A tárgyalt munka szerzői számára azonban éppen a rendszerszerűség a legfontosabb: „nem egyszerűen szabályokat ismertetünk, hanem mindig feltárjuk a mögöttes tartalmat, az összefüggéseket, a szabályokat összetartó és rendszerező logikát”. Folyamatos az utalás az ismétlődésekre, illetőleg a különféle összefüggésekre; nem csupán néhány példát találhatunk egy adott jelenségre, melyek segítségével rábökhetünk az ezekhez hasonlóakra (ha ugyan sikerül a hasonlóságot felfedeznünk), hanem

Van, akinek eddig úgy tűnhetett, hogy a helyesírás betanulandó, néha önkényesen megalkotott szabályok kusza halmazát jelent, melyben az összefüggések az egyes részek között csak nehezen találhatók meg. A tárgyalt munka szerzői számára azonban éppen a rendszerszerűség a legfontosabb: „nem egyszerűen szabályokat ismertetünk, hanem mindig feltárjuk a mögöttes tartalmat, az összefüggéseket, a szabályokat összetartó és rendszerező logikát”.

bő példatárral, sokszor táblázatokkal is kiegészül a magyarázat. A minden rendszer fontos részét képező kivételekre is igen nagy hangsúlyt fektettek a szerzők. Az előszó adatai alapján „a kötet szótári része 41 186 szócikkben 213 974 szót, szóalakot, kifejezést, tulajdonnevet tartalmaz. Ehhez járul még 13 559 elválasztási és 4789 kiejtési minta, valamint 101 689 utaló”. A szerzők korábbi helyesírási és értelmező szótárakat használtak fel, valamint egyéb szövegek segítségével kibővítették azok szóanyagát: „20 000 olyan szótári tételt gyűjtöttünk, amelyet korábbi szótárak nem tartalmaztak”.

Pontosan, részletesen, érthetően, példákkal szemléltetve beszélnek a szerzők arról, hogy hogyan épülnek fel a szócikkek. Természetesen első helyen áll a – félkövér szedésű – címszó, de már az is szigorúan szabályozott, hogy melyik szó alkosson új lemmát, és melyik legyen egy másik bokrának része. Megtalálhatók a szótárban főnevek esetén a lényeges ragos, jeles és képzős alakok, vannak szóösszetételek és szókapcsolatok, melyek mindegyikét „a szigorú betűrendi helyén lehet megtalálni.” Egy adott címszónál azok az összetételek vannak megadva, melyeknek a címszó az előtagja, és azok a szókapcsolatok, melyeknek a címszó a vezérszava. Egyéb esetekben eligazítást nyújtanak a szócikk végén álló utalók. Akadnak olyan szavak, melyeknek a kiejtése vagy helyesírása gondot okozhat, illetőleg eltér a várhatótól. Ilyen esetekben is kapunk segítséget. Pél-

dákon bemutatva ismerkedhetünk meg a köznevek, a melléknevek, az igék, a határozószók, a tőszámnevek, a névmások, a földrajzi nevek, a személynevek, egyéb tulajdonnevek, a rövidítések, a mozaikszók, valamint a betűk szócikkeinek felépítésével.

Nézzük meg, hogy a kötet Tanácsadó része mennyiben más ‚A magyar helyesírás szabályai’ 11. kiadásához képest. Már akkor szembetűnik a különbség, ha a tartalomjegyzéket olvassuk. Az egyes fejezetek lineáris elrendezése nagyjából hasonló, de a csoportosítás más. Például a 11. kiadás négy nagyobb egysége (‚A kiejtés szerinti írásmód’, ‚A szóelemző írásmód’, ‚A hagyományos írásmód’, ‚Az egyszerűsítő írásmód’) helyett egy nagyobb részt, a hangjelölés fejezetét találjuk, melyben az előző írásmódok, illetőleg elvek mellett a magánhangzók és a mássalhangzók jelöléséről, valamint a magyar családnevek hangjelöléséről is olvashatunk. A 11. kiadás ‚A betűk’ szakaszában tárgyalja a betűrendbe sorolást, míg a ‚Helyesírás’ erre egy külön fejezetet szán, részletezve a különféle betűrendeket. Jelentősen kibővült ‚A különírás és az egybeírás’ rész is. A korábbi munka ‚Egyéb tudnivalók’ címszó alatt tárgyalja a számokat, a kelteztést, valamint más eseteket, melybe tulajdonképpen címezsminták kerültek, illetve az ‚óra” és a „perc” szavak folyó szövegben való leírása. Mindezeket a ‚Helyesírás’, ‚A számok, a kelteztés és a címezés’ szakaszában vizsgálja, miáltal világosabbá vált a ‚Tartalma’-t böngésző érdeklődő számára, mit is talál az adott részben.

A betűk egyik alfejezete ‚A magánhangzók írása’ mind a két munkában. Az új könyv azonban sokkalta részletesebben tárgyalja ezt a témát. Míg a 11. kiadás csak felsorolja a rövid és hosszú (nagy-, illetve kisbetűs) magánhangzókat, leírja azok helyesírását, szópárokkal utal a csak magánhangzó-időtartamban eltérő szavak jelentésbeli megkülönböztető szerepére, addig az új tanácsadó mindezek mellett kitér egyéb fontos kérdésekre is: többek között a dialektusokban jelenlévő kettőshangzókra, a régies írásmódú családnevekben előforduló kétjegyű magánhangzókra, azok betűrendbe tételéről és elválasztására is. A szerzők – igen alaposan és körültekintően – felsorolják, hogy melyek azok az esetek, amikor a magyarban két (vagy több) azonos magánhangzó kerül egymás mellé, kihagyva azonban azt az egyet, amelyet a 11. kiadás megemlített: „Stilisztikai célból (a szokatlanul hosszú ejtés érzékeltetésére) a magánhangzót jelölő betűket halmozhatjuk is: Één? Góóól! Neem. Stb.”

Nézzünk néhány gyakorlati példát az alábbiakban!

Gyakran nehéz eldönteni, hogy a „mint” szó elé mikor kell vesszőt tenni, és mikor nem. A különféle helyesírás-ellenőrző programok sem tudnak különbséget tenni a kétféle módon használt „mint” között, tehát nem nyújthatnak ebben az esetben segítséget. Próbáljuk meg megkeresni a kérdésre a választ a tárgyalt kötetben. Ehhez ‚Az írásjelek’ című fejezetet, azon belül pedig ‚A mondat szerkezet tagolására szolgáló írásjelek’ részt olvassuk el, melyben több mint hat oldal szól a vessző használatáról, ezen belül fél oldalt szentelnek a szerzők a „mint” előtti vesszőhasználatnak. Beszélnek e viszonyzó kettős szófajáról, majd részletezik, mikor hogyan járjunk el vessző tekintetében.

Manapság egyre nagyobb gondot jelent – részben az angol nyelv hatása miatt is – a külön-, illetve egybeírás. Rengeteg helytelenül írt felirat jelenik meg az utcákon, az éttermek étlapján vagy a boltok kirakatában. A ‚Helyesírás’ végigveszi a különféle szókapcsolatokat és összetett szavakat, részletes listákat közölve a különféle összetételekről.

Egy újabb fejezet: ‚A kezdőbetű’. Az ‚Egyéb nagybetűs írásmódok’-nál olvashatjuk a következőt: ‚Ha egy betű önmagában áll jelzői pozícióban vagy összetételi előtagként, általában nagybetűsen írjuk. Ilyenek például azok a betűjelek, amelyek valaminek az alakját írják le (ez alól kivétel az ’ólábú’ és az ’ikszlábú’): ’U szög’, ’V alak’, ’X-kromoszóma’, ’Y kapcsolás’, ’T dugó’, ’S kanyar’. Hasonlóképpen kell írni a pusztán megkülönböztetésre szolgáló betűjelek egy részét: ’B-vitamin’, ’C-vitamin’, ’C épület’, ’E épület’, ’A-hitel’, ’B-hitel’, ’C típusú’, ’C-kulcs’, ’H-dúr’, ’G-dúr’, de: ’d-moll’, ’e-moll’ stb. (mivel a nagybetű a nagytercet, a kisbetű a kistercet jelöli, a ’d-moll’, ’e-moll’ stb. formák még mondat-

kezdő helyzetben vagy címek első elemeként sem lehetnek nagybetűsek.) Itt azonban a dúrokkal és a mollokkal kapcsolatosan megjegyezzük, hogy aki ért valamennyit a zene nyelvén, az tudja, hogy milyen tercekről van szó, de egy laikus nem, így nem is biztos, hogy felfedezi az összefüggést az említett hangsorok és hangközök között. Egyszerűbb és érthetőbb lett volna, ha a szerzők azt írják, hogy a dúrokat mindig nagybetűvel, a mollokat pedig kisbetűvel írjuk. Ezen kívül pedig megemlíthették volna azt is (mint ahogy máshol többször meg is teszik), hogy szó esik e témáról még a 143. és a 238. oldalon is.

A kötet ‚Szótár’ része előtt található egy útmutató a szótár használatához, jelölésekkel és alapvető tudnivalókkal. A szótári részbe belelapozva nézzünk meg néhány példát, elsőként egyes tulajdonneveket: ‚Atlanta’, ‚Szent Korona’, ‚ELTE’, ‚Heltai Gáspár Könyvtári Alapítvány’, ‚Helikon cigaretta’, ‚Észak-Atlanti-hátság’, ‚Notre-Dame’, ‚Astoria Szálló’, ‚Arrabona’ (itt Győrhez irányítanak, ahol – ha eddig még nem, akkor most – megtudjuk, hogy ez Győr latin neve). Nézzük meg híres emberek nevét, olyanokét, akiknek a nevét leírni nehéz, illetőleg akik vannak annyira ismertek, hogy nem maradhattak volna ki egy ilyen méretű munkából. Ráakadtam ‚Chomsky’, ‚Chopin’, ‚Pheidiasz’, ‚Rosztropovics’, ‚Boyle’, ‚Ceașescu’, ‚Fábry’ (Sándor és az író: Zoltán), ‚Fábri’ (Péter és a filmrendező: Zoltán), ‚Balzac’, ‚García Márquez’, ‚Delacroix’, ‚Lassalle’, valamint ‚Saint-Saëns’ nevére egyaránt. A huszadik század legnagyobb alakjai közé tartozó zeneszerző nevét lehet látni kiejtés szerint lejegyezve, illetve angolosan is, tudomásunk szerint ez utóbbi a helyes, mert a művész úgy használta. A keresés után a név helyesen, és eddigi tudásunkat alátámasztva: Stravinsky. E szótár sokszor jelöli a kiejtést is az egyes neveknél, idegen alakoknál. Purcell nevét sokan a következőképp mondják: „pörszl”, pedig az angolok – több zenész megerősítése szerint – az „-t” is ejtik, néha még hosszan is: „pörszell”. A szótár itt az általunk helytelennek ismert alakot közli. A kiejtéssel lehet probléma a Beatles esetében is; ezt ugyanis (legalább) kétféleképpen hallhatjuk. E szerint a szótár szerint mindkettő helyes: „bitlisz” vagy „bítlz”.

A következőkben nézzünk meg néhány szócikket.

kerület <ker.> kerületet, kerületek, kerülete || kerületszámítás | kerületet igazgató tanács || → egyház, hajdú, határőr, munkás, perem, szavazó, tan, választó, vár², város | Budapest Főváros VIII. Kerületi Önkormányzat, Budapest VII. Kerületi Önkormányzat, harmadik, hatodik, képviselő, nyolcadik, Pesti Központi Kerületi Bíróság, Tisza¹

hó¹ ‚télén hulló fehér csapadék’ havat, havak, hava || hóágyú, hóakadály, hóátfúvás, hóbagoly, hóbanfagyban, hóbogyó, hóbucka, hócipő, hősata, hősizma, hősuszamlás, hódészka, hóeke, hóember, hőeseés, hófehér, hófelhő, hófelleg, hófogó, hófőrteteg, hófűvás, hófűvat, hógolyó, hógolyózik, hógomoly, hógörgeteg, hógulya, hóhányó, hóharmat, hóhatár, hóhullás, hójelentés, hókaparó, hókása, hókotró, hó kristály {hó-kris-tály}, hókupac, hólabda, hólabdázik, hólánc, hólapát, hólé, hólepel, hómaró, hómező, hómunkás, hópehely, hóréteg, hósapka, hósármány, hósaru, hósuvadás, hószállingózás, hőszeműveg {hószem-ű-veg}, hószín, hószínű, hótakaró, hótalp, hótaposó, hóteher, hótoló, hótorlasz, hóvakság, hóvihar, hóvirág, hózápor, hózivatar, | hóborította táj, hófedte csúcs, hófehér bőr, hófőrdte csúcs, hógyűjtő medence, hóhányó lapát, hókarú Nauszika, hólapátoló munkás, hólepte fa, hólepte táj, hótaposó csizma, || → csont, hetet-havat, por | örök, szűz, tavalyi, tizenkét hó, tíz hó

hó² ‚hónap’ havat, havak, hava || hópénz, hósám, hóvég | hó közben, hó vége, hó végi || → tárgy | f. hó, folyó², január, jövő, július, június, két hó, múlt, november, Szent Mihály, szeptember, vízöntő

Ezekben a szócikkekben is megfigyelhetjük a címszó elő-, illetőleg utótagként való megjelenítését, az utalók használatát, a kettős és magányos virgula elkülönítő funkcióját, valamint a homonímák külön lemmaként kezelését.

Ahogy forgatjuk a kötet lapjait, találkozhatunk olyan szavakkal és kifejezésekkel, melyek írásmódján kissé meglepődünk. Ilyen a „deszant” egy „sz”-sze, a spachtli írásmódja, az email (‘zománc’) és az e-mail (‘elektronikus levél’) – kiejtésben is megmutatkozó – különbsége, vagy egyes idegen szavak elválasztási alternatívái (például di- flu- o-rid ~ dif-lu-o-rid; cols-tok ~ col-stok).

A szótári részt követi az ‚Irodalomjegyzék’, ahol témákra lebontva megtaláljuk az azokhoz kapcsolódó, illetőleg felhasznált szakirodalmat, a kötetet pedig ‚Glosszárium’ és bő ‚Tárgymutató’ zárja.

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy a ‚Helyesírás’ hasznos és kiváló munka, melyben szinte minden benne van (és könnyen megtalálható), ami a helyesírással kapcsolatban az embernek eszébe juthat. Az az egy-két hiányosság vagy kisebb hiba, melyet találhatunk esetleg benne, cseppet sem minőségromboló. A lehetőséggel pedig, hogy e-mailen értesíteni lehet a szerzőket a kimaradt szavakról, illetve hogy észrevételt lehet tenni a kötetrel kapcsolatban, én mindenképpen élni fogok. Hogy miért? Mert úgy gondolom, hogy ilyet csak egy minőségi és komoly munkánál tesz meg az ember: az „i”-re a pontot csak akkor lehet feltenni, ha maga a betűtest már ott van.

Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila (szerk., 2004):
Helyesírás. Osiris, Budapest.

Bérces Emese
Pécsi Tudományegyetem, BTK – PTE, Művészeti Kar

Magyar közmondások orosz szemmel

A Tinta Könyvkiadó gondozásában, ‚A magyar nyelv kézikönyvei’ sorozat tizedik kiadványaként 2005-ben jelent meg a ‚Magyar közmondástár’, amelyben kétezer frazeológiai egység értelmezése és magyarázata található.

A közmondások mellett szólások, szállóigék, közhelyszerű szólások, bölcsességek, aranyköpések, aforizmak és az időjárással kapcsolatos mondások is helyet kaptak a műben. Nemcsak a magyar eredetű frazémák elemzését, hanem az idegen eredetű, de nyelvünkben meghonosodott egységeket is megtaláljuk, ahol lehetséges, forrásuk pontos feltüntetésével. A szótár érdekessége, hogy szerzője, *T. Litovkina Anna* orosz származású, aki a nem anyanyelvű szemléletével közelít tárgyához, és talán emiatt különbözik ez a közmondástár a korábbiaktól.

Latin közmondásokat (például „szép a hazáért meghalni” vagy „a gazda szeme hizlalja a jószágot”), népi bölcsességeket („ha Katalin kopog, karácsony locsog”) és kortárs személyeknek tulajdonított mondásokat egyaránt találunk a szótárban (*Puskás Ferenc*től a „kis pénz, kis foci”-t, vagy *John Lennon* jelszavát, a „szeretkezz, ne háborúzz”-t). A ‚Magyar közmondástár’ külön érdekessége, hogy tartalmazza a régi közmondások, szólások mai elferdítéseit, az ifjúsági nyelvben hallható humoros változatait is. Ezen kívül a rokon értelmű, valamint ellentétes jelentésű nyelvi egységeket a szócikk részeként, borkorba szedve találjuk meg a műben.

Az előszóból kiderül, hogy a közmondástár „a legszélesebb körű magyar anyanyelvű közönség számára készült”, a magyar nyelvvel foglalkozó szakembereknek és tanároknak ugyanúgy, mint tanulóknak, egyetemistáknak. Sőt, azoknak a magyarul tanulóknak is ajánlható, akik magas szinten ismerik a nyelvet, és eredetiben olvasnak irodalmi műveket, vagy tökéletesíteni szeretnék tudásukat.

A szerző a források legszélesebb skáláját használta fel az adatgyűjtéshez: magyar nyelvű műveken túl angol, latin, orosz és német művekre támaszkodott. Az ezekből merítettéket egészítette ki a diák- és ifjúsági nyelvből, valamint a szlengből vett újabb keletkezésű állandósult szókapcsolatokkal.

A mű „elsősorban az országszerte legjobban ismert proverbiumokat tartalmazza”, és amelyek nem ebbe a kategóriába esnek, azoknak felvételét „az tette indokolttá, hogy megtalálhatóak a régi szépirodalmi művekben, illetve helyi publicisztikában”.

A szerző minden nyelvi egységet bőségesen illusztrál: a példákat hozzátéve összesen 300, a magyar szépirodalom utolsó öt századából származó műből, az elmúlt évtizedek publicisztikájából, összesen mintegy 90 újságból, valamint tíz internetes forrásból hozza. Saját maga által gyártott példákat egyáltalán nem használ, ha egy frazeológiai egységre nem talált autentikus forrást, inkább nem vette be a szótárba.

A szótári makrostruktúra betűrendes, a közmondásokat, szólásokat vezérszavuk ábcérendjében találjuk meg. A vezérszó általában a közmondásban szereplő első főnév, de ha a frazémában található tulajdonnév, akkor az alatt kell keresni. Ha nincs főnév a lexikai egységben, akkor az első ige lett a vezérszó, ha az sincs, akkor valamely más jellemző szó (melléknév, névmás vagy határozószó). Amennyiben a vezérszó homonima, arab számozással vannak az alakok egymástól megkülönböztetve, ha több szófajba is sorolható, akkor utána kerek zárójelben találjuk meg a szófaji kategóriát, például: BÖLCS¹(fn) és BÖLCS²(mn).

A szócikkek felépítése, a kiadó által megjelölt szótárra jellemzően, rendkívül áttekinthető: az egyes információk jól olvashatóan, külön sorban kezdődnek. A közmondás legnépszerűbb alakja félkövérrel van szedve, változatai normál betűvel. Ezután először a közmondás eredetét találjuk, majd az egyes irodalmi előfordulásokat a ◊ jel után olvashatjuk. A szócikk része az utalás a frazéma paródiáira, elferdítéseire, szinonimáira, antonimáira, valamint az egyéb, tartalmilag vagy szerkezetileg hasonló szerkezetű frazémákra. Például a „nem lehet az ember mindjárt mesterré” közmondásról a

„fáradtsággal adják a tudományt” proverbiumra utalja az olvasót. Mindegyik utalás vezérszava félkövérrel van szedve, hogy könnyebben megtalálható legyen. Végül olyan lexikai egységeket találunk, amelyek a címszóban szereplő közmondás részét képezik, vagy abból képezték őket, és önállóan is használtak: például a „nem jó fejjel menni a falnak” alatt megtalálható a „fejjel megy a falnak”, amire szintén olvashatunk példákat.

A szótárban szereplő lexikai egységek stílusminősége is jelzett, lehetnek régiek („nehéz agg fából gúzt tekerni”), közismertek („mindenki magából indul ki”) vagy durvák („egy seggel nem lehet két lovat megülni”). Ez utóbbi minősítéssel jó pár olyan mondást találunk, amelyik obszcén, vulgáris szavakat tartalmaz, és amelyet a szülők biztosan nem ajánlanának iskolás gyermekeik figyelmébe: „a lopott pina mindig jobb”, vagy a „szapora csóknak baszás a vége”.

A legtöbb frazéma magyarázata rögtön a címszó után, tompa zárójelben olvasható: „csengős macska nem fog egeret <aki előre kifecsegi a terveit, nem érheti el a célját>”.

A közmondástár alapos munka, mint ahogy az előszóból kiderül, 20 évnyi kutatás eredménye, és jól átláthatóan mutatja be a hatalmas mennyiségű példaanyagot. Főként a gyakori előfordulású frazémák szerepelnek benne, ezért praktikus, nem kell több száz, mára már érthetetlen, a nyelvünkéből kikopott nyelvi egységet átfutni, míg a keresett közmondást megtaláljuk. Magyar anyanyelvű iskolások számára is hasznos segítség lehet a tanulásban, de a bőséges illusztrációk miatt a nyelvvel komolyabban foglalkozó szakemberek is felhasználhatják munkájukhoz.

Néhány teljesen közismert, nem metaforikus frazéma nem szorul magyarázatra („a bizonyost bizonytalanért el ne hagyd”, vagy „mindenkinek megvan a maga baja”), más, hasonlóan egyértelmű közmondások magyarázatát viszont megadja a szerző, például „semmit sem adnak ingyen <mindennek ára van>”, vagy „tévedni emberi dolog <mindenki tévedhet>”. Találunk olyan régi közmondást is, amelynek jelentése ismeretlen, például „az arany is fényesebb, ha kézen forog”, ezt egy dupla zárójelbe tett kérdőjel (<?>) követi, majd egyetlen illusztráló példa a 18. század végéről.

Üde színfoltok a szótárban a közmondás-paródiák, amelyeket P: jelöléssel különítenek el a közmondás szinonimáitól, antonimáitól vagy egyéb módon kapcsolható más nyelvi egységektől. Ezek vagy a frazéma elferdítéséből vagy több frazéma összekeveréséből származnak. Az előbbire példa az „egy fecske nem csinál nyarat” változatai, az „egy fecske nem csinál fecskét” és az „egy kecske nem csinál havat”. Az utóbbira példa a „sok lúd disznót győz” változatai, „aki korpa közé keveredik, disznót győz”, „okos enged, szamárszám disznót győz”, „sok jó ember disznót győz”, és „sok lúd nem fér meg egy csárdában”.

Bár a szótár nagy részében ezeket a paródiákat a P: jelzéssel különítik el, néhány oldalon a H: jelzés után következnek (ami bizonyára a 'humoros' rövidítése). Ilyen jelölést például a 100–104., a 106–111., és a 404. oldalon találunk.

A szótár végén több mint száz oldalas szómutató található, amelynek segítségével a közmondások legnépszerűbb alakjainak bármelyik tartalmi szavától indulva rábukkanhatunk a keresett frazémára, és a mutatóból kiderül, hogy mely szó a kifejezés vezérszava.

Összefoglalásként elmondható, hogy a szótár alapos munka, mint ahogy az előszóból kiderül, 20 évnyi kutatás eredménye, és jól átláthatóan mutatja be a hatalmas mennyiségű példaanyagot. Főként a gyakori előfordulású frazémák szerepelnek benne, ezért praktikus, nem kell több száz, mára már érthetetlen, a nyelvünkől kikopott nyelvi egységet átfutni, míg a keresett közmondást megtaláljuk. Magyar anyanyelvű iskolások számára is hasznos segítség lehet a tanulásban, de a bőséges illusztrációk miatt a nyelvvel komolyabban foglalkozó szakemberek is felhasználhatják munkájukhoz.

T. Litovkina Anna (2005): *Magyar közmondástár. Közmondások értelmező szótára példákkal szemlélve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

B. Papp Eszter
Pécsi Tudományegyetem, BTK

Matematika lexikon az oktatásban

A magyarországi matematikai szótárak között hiánypótló műként bukkan fel a Varga Tamás által összeállított lexikon.

A matematika tantárgy elsajátításához számos egynyelvű matematikai lexikon áll rendelkezésre, azonban mindegyik csak a matematika egy adott szintjén lévő vagy adott témakör iránt érdeklődő (például „Gazdaságmatematikai és statisztikai szakszótár”) olvasókat célozza meg. A Műszaki Könyvkiadó 2001-ben jelentette meg új lexikonját „Matematika lexikon matematikatanároknak, szülőknek, matematikát tanulóknak” címmel, amelyet az általános iskolás kisdíktól a matematikatanárig mindenki haszonnal forgathat. A kézikönyv kemény kötésű, 439 számozott oldalon ad a kor új követelményeinek szellemében bepillantást a matematikába. A könyvön a szerző, Varga Tamás 1987-ig, haláláig dolgozott, de sajtó alá rendezését már nem tudta elvégezni. Tanítványai és barátai végezték el helyette ezt a munkát: *C. Neményi Eszter, Fried Katalin,*

Gábos Adél, Halmos Ádám, Palotásné Vig Marianna, Rábai Imre, Sztrókayné Földvári Vera és Vacsó Ödön.

A könyv megastruktúráját vizsgálva bőséges információt kaphatunk a szerzőről és a lexikon keletkezéséről. A fedőlap kék háttérű, színes matematikai jelölésekkel illusztrált, amely már előre sejteti a mű képeskönyv jellegét. A belső borítón csak a főmunkatársak neve olvasható, a segítők nevét az Előszóban találhatjuk. A lexikon előszavában *Halmos Mária* útmutatást ad a szótár használatához, kiemelve azt, hogy egyes fogalmak több címszó alatt is helyet kaphatnak, egyik helyen tömörebben, a másik helyen részletesebben kifejtve. A szótár szerkezetének kialakításában szem előtt tartották a matematika egységét, a várható fejlődés irányvonalainak követését és a pedagógiai értelemben vett differenciálás szempontját, azaz az életkorhoz és az előismeretekhez igazodó különböző szintű ismeretek átadását. Az előszó után *Klein Sándor* bevezetőjét olvashatjuk, aki Varga Tamás egykori tanítványaként veti emlékező sorait papírra. A Függelékben 'Varga Tamás élő matematikája' címmel *Császár Ákos* előadása olvasható, amelyet az akadémikus az 1988-as *Rátz László* Vándorgyűlésen Varga Tamás emlékezetére tartott. A következő három oldalon keresztül matematikai jelek ismertetése, illetve a görög ábécé táblázatszerű felsorolása következik, majd értékes ajánlott irodalomjegyzék matematikatanároknak. A lexikon végén tartalomjegyzék gondoskodik a könnyebb keresésről. A szerző a matematikai szakkifejezéseket 412 címszó alatt foglalja össze, azonban egy-egy címszó több helyen alcímszóként is előfordul, bár erre utalást a tartalomjegyzékben nem találunk. Nemcsak terminusok, hanem előtagok is önálló címszavakként fordulnak elő, mint például a deka- és a milli-

A lexikon makrostruktúráját vizsgálva megállapítható, hogy a lemmák betűrend szerint csoportosítottak, viszont az alcímszavak a lemmák alá sorolódnak. Például:

Közép, középérték

1. Két szám számtani közepe (átlaga)
2. Akárhány szám számtani közepe (átlaga)
3. Medián
4. Módusz
5. Két szám mértani közepe
6. Akárhány szám mértani közepe
7. Két szám harmonikus közepe
8. Akárhány szám harmonikus közepe

A lemmák között megtalálhatóak a számtani közép, mértani közép, harmonikus közép, módusz és medián címszavak is, de mindegyik címszó alatt (a medián kivételével) azt a hivatkozást találjuk, amely a „Közép, középérték” címszóhoz irányít bennünket. Ez azért hasznos, mert az egyes címszavak keresése során rögtön felfedezhetjük a keresett lemmával szoros kapcsolatban lévő fogalmakat és azok jelentéseit is.

Az alcímszavakat a vastag szedés kiemeli, sőt a tartalomjegyzékben is megtalálhatóak.

A szócikkek tagolása sorszámokkal történik a következő módon: 1., 2., 3.1, 3.2., Ez a számozás a hivatkozás megkönnyítésére és a szótári jelentések elkülönítésére szolgál, a fogalmak egymásra épülését nem jelenti. A szócikk a következő információkat tartalmazza: a szócikkek elején a lemma egyszerű kifejtését találhatjuk, majd amennyiben ezt a címszó indokolja, két-háromféle definíció is adott, természetesen a matematikában egyre jobban képzett olvasó számára. Kiváló példa erre a „gyökvonás” szócikk. A szócikk első pontja a szorzás és a hatványozás műveletekből mutatja be alapszinten a gyökvonás fogalmát. A második pont a páros és a páratlan gyökkitevő közti különbséget elemzi, majd megjelenik – immár apró betűs részként – a komplex szám, mint gyök, amely már túlmutat a középiskolai tananyagban. Ahol a címszó jelentése erre módot ad, ott a szerző a többszintű definiálást alkalmazza, amely a szótár egyik legnagyobb értéke. Minden olyan szócikk esetén, ahol ez lehetséges, találunk ábrákat, diagrammokat. Nagyon sok

szócikk tartalmaz példákat, természetesen ezeket is ábrával szemléltetve. A szócikkek apró betűs résszel zárulnak, amelyek már – a szerző szerint – a könyv nehézségi szintje fölött helyezkednek el.

A szótár címszavai nagyrészt felölelik a középiskolai tananyagban szereplő terminusokat, bár hiányosságokat is felfedezhetünk. A kétszintű érettségi bevezetésével a tananyag része lett a statisztika, a valószínűség-számítás, a gráfok és a logika témaköre. A fenti anyagrészek közül a statisztika az, amelyik nem kap kellő részletességet. A „statisztika” címszóként nem szerepel. A statisztikában használatos kifejezések közül csak a „módusz” és a „medián” található a „közép, középpérték” címszó alatt. Hiányoznak a minta, mintavétel, sokaság, szórás, hisztogram, stb. kifejezések. Ennek oka, hogy a szerző 1987-ben meghalt, s a statisztika akkor még nem szerepelt a középiskolai tantervekben tananyagként. A másik három újonnan bevezetett témakör ellenére, hogy az akkori tananyag még ezeket a fejezeteket sem tartalmazta, köszönhetően a szerző kiváló előrelátásának, kellőleg kidolgozott.

A „valószínűség” fogalmát a „kísérlet, esemény, relatív gyakoriság, valószínűség” címszó alatt találjuk meg. Hivatkozást találunk még a „biztos” és a „lehetetlen esemény” címszavakra, ahol egzaktt, például alátámasztott leírását találjuk a „biztos”, a „lehetetlen” és a „lehet, de nem biztos” eseménynek. Itt világít rá a szerző a „nagy” és a „kis valószínűség” közti különbségre is. A „becslés” címszó alatt található a „valószínűségi becslés” fogalma, amelyre azonban nem találunk hivatkozást sem a „kísérlet” sem pedig a „biztos esemény” címszó alatt.

A „logikai műveletek” címszó alatt találjuk az egy-, illetve kétváltozós logikai műveletek magyarázatát. A szerző említi itt a negációt, konjunkciót, hivatkozik az ekvivalencia címszóra, azonban meg sem említi a diszjunkció és az implikáció kifejezéseket, bár magyar megfelelőjük címszavaira hivatkozik, s amennyiben utána lapozunk, megtalálhatjuk a tankönyvek nyelvezetére jellemző nemzetközi kifejezéseket is. Két igazságtáblázatban mutatja be az összes említett fogalmat, de a táblázatból nem derül ki, melyik logikai művelethez melyik jelölés és oszlop tartozik. Ehhez minden egyes logikai művelet címszavát fel kell lapozni.

A „gráfok” témaköre jól kidolgozott, ábrákkal szemléltetett. Megtalálhatók a fontosabb szakkifejezések, a magyarázatot példák támasztják alá.

A mértékegység-átváltásra vonatkozó szócikket a „decimális szorzók” címszó alatt találjuk meg, ami nem túl szerencsés, hiszen a fenti kifejezés ritkán használatos a matematika tanítása során. A mértékegység vagy mértékegység-átváltás kifejezések nem is szerepelnek a lemmák között. Jól értelmezhető táblázat gondoskodik azonban a mértékegységek közötti váltószámokról, bár hiányoznak a külföldi mértékegységek átszámításai, mint például a gallon-liter vagy a mérföld-kilométer.

A lexikont fellapozva az figyelhető meg, hogy bármennyire is nehéz témákat érint, a külleme mégis képeskönyv jellegű, amely a matematikával szemben ellenérzéssel viseltetőknek is kellemes olvasmánnyá varázsolja a művet. Minden címszó vastagon és nagybetűvel szedett, az alcímszavak vastagon, de kisebb betűmérettel szedettek. A címszavak a jobb oldalon is jobbra zártak és szürke vonallal elválasztva találhatóak, ami megkönnyíti a keresést. A lexikon rengeteg ábrát, diagrammot, rajzot tartalmaz. Szürke háttérű téglalapokban gyakran találhatunk példákat, illetve egyszerű magyarázatokat, bár ez nem egységes, hiszen sok helyen a példák normál háttérrel, kiemelés nélkül kerültek a szövegbe. Ötletes, hogy a könyvet végigkíséri a „Matemacska” kedves figurája, amely különböző ruhákba bújtatva érzékelteti a matematika játékoságát, ezzel vidámságot kölcsönözve a komoly matematikai ismereteknek.

A matematika lexikon legfőbb erénye hiánypótló volta, valamint az, hogy az igényes matematikai szaknyelv elsajátítását is hivatott szolgálni, hiszen a definíciók, példák, magyarázatok tökéletes szaknyelvismeretről tesznek tanúbizonyságot. Varga Tamás mate-

matika lexikonja nemcsak matematikát tanulóknak és azt tanítóknak lehet hasznos kézikönyve, de azon szülőknak is, akik gyermekük segítségére sietnek a matematika tananyag megértésében és elsajátításában. Biztosak lehetünk abban, hogy a fent említett apró hiányosságokon messze túlmutatnak a mű előnyei, s méltó helye lehet minden a matematika iránt érdeklődő ember könyvespolcán.

Összességében tehát Varga Tamás munkája minden érdeklődő számára a legalkalmasabb matematikai lexikon, amely mind formai, mind tartalmi szempontból igényesen, részletesen és újszerűen tárgyalja a matematika szakkifejezéseit.

Varga Tamás (2001): *Matematika lexikon matematika-tanároknak, szülőknak, matematikát tanulóknak*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.

Czékmán Orsolya

*Hódmezővásárhely, Németh László
Gimnázium és Általános Iskola – Pannon Egyetem, BTK*

Egy televíziós, filmes szakmai szótár

A 'Critical Dictionary of Film and Television' – ahogy a címe is mutatja – elméleti-szakmai szótár a televíziós, filmes szakemberek számára. Ugyanakkor a televízióra és a filmre nem a különböző tudományok felől tekint, hanem magának a televíziózásnak és a filmnek a perspektívájából használja fel e tudományok eredményeit.

A televíziózás mint szakma Magyarországon 1997-től az országos földi sugárzású kereskedelmi televíziók megjelenésével kezdett el tudatosan fejlődni. Ez nem azt jelenti, hogy korábban nem voltak hazánkban ennek a területnek saját terminusai, és ne lett volna egy olyan lexikonja, amelynek ismeretében a televízióban tevékenykedők közös nyelven tudtak volna beszélni, de azt igen, hogy egyfajta széttöredezettség jellemezte ezt az időszakot. Például a vágók, a rendezők vagy az operatőrök használtak egymás között olyan szavakat, kifejezéseket, amelyeket „mesterüktől” tanultak, vagy éppen „külföldi tanulmányútjaikon” sajátítottak el. Ettől egyfajta bezártság volt jellemző a televíziózásra: szűk kör volt birtokában a szakmai nyelvnek. Sok fogalmat viszont egyáltalán nem ismertek, hiszen nem volt meg az a fajta nemzetközi átjárhatóság, amelynek révén folyamatosan újabb és újabb szakkifejezéssel bővíthetett volna a szakmai szókincsük. A rendszerváltás jelentett egyfajta áttörést, amikor Magyarország is a nemzetközi médiabefektetések helyszínévé válhatott. A televíziós reklám-, marketing-, értékesítési szakemberek teljesen új, mindaddig nálunk kevésbé ismert fogalmi terminológiát kezdtek el használni. Gyakorlatilag a hazai televíziós szakmában ez volt az a hiányzó fogalmi háló, amely össze tudta fogni az egyes szakterületek terminológiáját. Mintegy a televíziózást egészében átfogó értelmezési keretet teremtett, képes volt felszámolni a széttöredezettséget.

Ebben jelentős szerepe van a „programing” megjelenésének – ami a televíziós programszerkezet „tudományát” jelenti. A kereskedelmi televíziózás megjelenésével elkezdődött egyfajta struktúrában való gondolkodás. A programing feladata olyan hatékony struktúra felállítás, amely minden elemében (a reklámtól a műsorgyártáson át a marketingig) arra törekszik, hogy hatékony, a nézők számára vonzó, átlátható, a hirdető és a csatornák számára pedig jövedelmező legyen. 1997-ben jelent meg gyakorlatban ez a szakterület, és kezdte meg önálló életét Magyarországon. A média és a televíziós szakma kutatási preferenciái, szokásai viszont máig késleltetően hatnak arra, hogy valóban szak-

maként tekinthessünk a televízióra. Mindenekelőtt a szociológia, az antropológia szakemberei kezdték vizsgálni a televíziózást, és leginkább annak tartalmi vetületére, a nézőkre gyakorolt hatására összpontosítottak. Viszont a legtöbb kutatás még most is figyelmen kívül hagyja azt a struktúrát, amelyet a televíziók tudatosan, számos szakmai megfontolás alapján, több saját kutatást végezve állítanak fel.

Az elemzett szótár a televízióra mint önálló szakmára tekint, de felhasználja számos társtudomány megállapítását is. A műsorgyártásban, marketingben vagy a műsorpolitikában alkalmazott fogalmak ugyanúgy megtalálhatóak benne, mint például olyan neves kutatók munkásságáról közölt összefoglalók, akik, bár más tudományterületről közelítve, de hozzájárultak a televíziózáshoz kapcsolódó elméleti vagy gyakorlati tudás kialakulásához. A televízió mellett a film tudománya kap a szótárban kitüntetett szerepet. A két terület kapcsolata az Egyesült Államokban nem meglepő, Magyarországon azonban talán sokan hitetlenkedve fogadják. A két audiovizuális műfaj a tengerentúlon karöltve fejlődött, a film számos gyártási tapasztalatot adott át a televízió számára. Közös szótárban való társításuk is mutatja, hogy a televíziós szakma inkább közelít a film gyakorlati és elméleti világához, mintsem más tudományterületek fogalmi hálójához.

Magyarországon a televíziós szakma szóincse nagyon rövid idő alatt rengeteg új szakkifejezéssel gyarapodott. Ezeknek a fogalmaknak a rugalmas kezeléséhez is segítséget nyújthat a szótár. Ami azonban az erőssége, az a gyengesége is egyben. Kevés a konkrét megfogalmazás, gyakran sok az óvatkoskodó megközelítés, így aki valóban csak arra használná, hogy egy-egy fogalom jelentéséről rövid idő alatt tájékozódjon, annak nincs könnyű dolga.

Lemmáinak rendezésénél a szótár a betűrendes tájékozódást helyezi előtérbe. Az egyes szócikkek betűrendben követik egymást. A betűváltás mindig új oldalon kezdődik. A tájékozódás egyszerű, amit elősegít az is, hogy minden oldal fejlécében feketén kiemelve megtaláljuk azt is, milyen új címszóval kezdődik az adott oldal. A fekete kiemelés és a betűméret is domináns még a lemmák rendezésénél. Új szócikk nagyobb betűmérettel kezdődik, illetve az adott kifejezés, fogalom feketével vastagított kiemelésével. Látható, hogy nem takarékoskodtak a hellyel, egy oldalon általában három-négy, de sokszor mindössze két szócikk található (fontosabb cikkeknél azonban több oldalt is elfoglalhat a magyarázat). Így egy viszonylag egyszerű rendezési elv valóban könnyű eligazodást nyújt. Fontosak az úgynevezett köztes címek is, amik tovább tagolják az adott szócikket. Ugyanúgy fekete kiemeléssel, de nem nagyobb betűmérettel foglalnak helyet az adott szócikken belül. Ha egyes kifejezések, fogalmak rokoníthatóak, akkor az adott szócikk végén ezt utalás jelzi. Néhány címszót érdemes kiemelni például: audience, chat/talk show, cable and satellite, effects, infotainment/infomercials, marketing and promotion, prime time, virtual reality.

A szótár egyes szócikkei mini tanulmányokként is értelmezhetőek. Hivatkozások találhatóak a szövegtörzsben, a szócikkek végén pedig megtaláljuk a hivatkozott irodalmat, il-

A 'Critical Dictionary of Film and Television Theory' egy modern számítógépes adatbázis képzetét szándékozik kelteni a címlapjával. Mintha egy számítógép monitorán megjelenő gyorskeresés eredményét látnánk, úgy adja eléink a címlap azokat a feltüntetett szavakat, amelyekkel a szótár már a címlapon is leírja önmagát. Ugyanakkor valóban olyanfajta hypertextualitás valósul meg a szótáron belül, amely az olvasónak nem okoz csalódást. Az egyes szócikkek szerzőiről egy-két mondatos ismertetőt olvashatunk, és az alkalmazott rövidítések magyarázata is megtalálható. A szótár külön erénye a végén található index, ahol minden fogalom, kifejezés mellett feltüntetjük, hogy melyik oldalon fordul még elő, akár más szócikkbe is beágyazódva. Így a megastruktúra is könnyen kezelhető.

letve az egyes szövegek szerzői a témához kapcsolódó további olvasmányokat is ajánlanak. Ez abból a szempontból mindenképpen üdvözlendő megoldás, hogy a szótár teljesen „átjárhatóvá” válik, pontosan tudjuk, hogy az egyes szócikkek milyen elméleti irányvonalak mentén születtek. Ez olyan kutatóknak, akik behatóbban is szeretnének tanulmányozni egy-egy kérdéskört, mindenképpen hasznos. Különösen a nem angolszász nyelvtérületen, hiszen így viszonylag könnyen tudnak találni idegen nyelvű (meghatározó jelentőségű) műveket. A szótár szempontjából viszont meglehetősen érdekes és szokatlan kezdeményezéssel van dolgunk, ugyanis ez a sajátosság eleve elhatárolja a művet az értelmező jellegű szótáraktól, de az enciklopédiáktól is idegen. Az egyes szócikkek nem is bizonyos kifejezések eredetéről kívánnak szólni, és nem is csak azok jelentéséről, használati területéről. Inkább egyfajta történetiség jellemző a szótárra, megvizsgálja, hogy a bizonyos szakkifejezések miképp fejlődtek az idő folyamán, milyen változásokon estek át – mindezt pedig jelentős kutatási eredményekre támaszkodva teszi. Valószínűleg nem is lett volna lehetséges egy értelmező jellegű szótár készítése, ha az a televízióról, filmről valóban globális, átfogó szinten kíván szólni. Két nagyon dinamikusan változó szakmáról van szó, időről-időre új elméletek születnek, régiek tűnnek el, majd élednek ismét újra, válnak gyakorlati jelentőségűvé. Ha egy olyan szótár készítésére vállalkozunk, amely standard állapotot akar rögzíteni, akkor az eleve kudarcra lenne ítélve, megállapításainak nagy része éveken belül teljesen használhatatlanná válna. Ezért a szótár készítőinek kezdeményezése mindenképpen egyedi és elismerésre méltó.

Kérdéses azonban, hogy vajon magyarországi viszonylatban a megállapításai milyen mértékben relevánsak. Az egyes fogalmak, kifejezések bemutatásánál ugyanis mindenekelőtt az Egyesült Államok szolgált viszonyítási alapul. Tehát az a fajta történetiség, amelyet több helyen megfigyelhetünk, leginkább az Egyesült Államokban kialakult televíziós, filmes kultúrából táplálkozik. Különösen igaz ez a televíziós műfajok esetében. Például a „Show” mint televízió produkció sokkal mélyebben gyökerezik a televíziózásban az USA-ban, mint Magyarországon. Ugyanakkor mindenekelőtt a formai elemeikben nagyfokú hasonlóságot is mutatnak. Ebből a szempontból számos televíziós kutatás vagy pusztán elmélyültebb szakmai gondolkodás perspektívájában is számos kihívást jelenthet a szótár.

Egy szakma szakmaisága, presztízse gyakran abban mérettetik meg, hogy elő tud-e állni egy önálló szótárral, egy olyan szótárral, amelyben az összes olyan lényeges fogalom, kifejezés benne van, amelynek ismerete szükséges lehet ahhoz, hogy az adott szakmában sikeresen lehessen tevékenykedni. A televíziózás, a film az elmúlt évtizedek alatt globálisan és egyes országokra lebontva lokálisan is rengeteg tapasztalatot halmozott fel. Folyamatosan érződik, hogy kialakulóban van egy olyan szakmai nyelv, amelyet naponta használnak a televíziósok és a filmesek is. Ugyanakkor nagyon keveset tudunk ezekről a fogalmakról, történetükről, pedig ismeretük segíthetne, hogy valóban küldetésüknek megfelelően kerüljenek bele a hazai szakmai nyelvbe is ezek elnevezései. Ehhez kitűnő támpontul szolgál az elemzett szótár, amely számos, modern irányvonalat kínál fel a televízióról, filmről való gondolkodáshoz. Külön érdeme, hogy ugyanakkor nem definíciókban gondolkodik, ezáltal pedig a hazai szakembereket is arra inspirálhatja, hogy az adott fogalmakat ne statikus magyarázatok alapján gondolják el.

Magyarországon a televíziós szakma szókincse nagyon rövid idő alatt rengeteg új szakkifejezéssel gyarapodott. Ezeknek a fogalmaknak a rugalmas kezeléséhez is segítséget nyújthat a szótár. Ami azonban az erőssége, az a gyengesége is egyben. Kevés a konkrét megfogalmazás, gyakran sok az óvatoskodó megközelítés, így aki valóban csak arra használná, hogy egy-egy fogalom jelentéséről rövid idő alatt tájékozódjon, annak nincs könnyű dolga.

Olasz-magyar főnévi valenciászótár

A szegei Grimm Kiadót már jól ismeri a magyar olvasóközönség. Kínálatukban megtalálhatjuk a nagy nyelvek kéziszótárait, útszótárakat, gyerekeknek és kezdőknek szánt szótárakat, s minden bizonnyal nagy érdeklődésre tart számot a tematikus szótárak összefoglaló nevet viselő sorozatuk, melynek új darabjaként 2005-ben jelent meg a több más közös munkát is jegyző szerzőpáros, Maria Teresa Angelini és Fábíán Zsuzsanna tollából az ,Olasz-magyar főnévi valenciászótár'.

A mű kiadását hosszú évtizedek kutatása előzte meg, hiszen a vonzatok problémakörét az olasz nyelv szempontjából feldolgozó első szótár 1981-ben látott napvilágot (Angelini, Maria Teresa – Fábíán Zsuzsanna: ,Olasz igei vonzatok', Budapest, Tankönyvkiadó), majd az igei csoport vizsgálatát a melléknév szófájának elemzése követte (Fábíán Zsuzsanna: ,Olasz-magyar melléknévi vonzatszótár', Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó 1996; *Affranio, Roberto* – Fábíán Zsuzsanna: ,Magyar-olasz melléknévi vonzatszótár', Budapest, 1996), végül pedig megszületett a harmadik fő szófaji csoport, a főnevek struktúráját elemző szótár.

A kötet élén hosszú bevezetés áll, mely nem csupán használati utasításként kíván szolgálni, hanem megosztja az értő olvasókkal azokat az elméleti és gyakorlati problémákat, amelyeket a mű szerkesztése során a szerzőknek tekintetbe kellett venniük, illetve meg kellett oldaniuk. A legfontosabb kérdés a címszavak kiválasztása volt. A szótárban szereplő 550 címszó kiindulópontja *Tullio De Mauro* ,Vocabolario di Base' című munkája (Roma, Editori Riuniti, 1989), a szócikkek példaanyagát pedig elsősorban az internet szolgáltatta. A következő probléma az adott főnév vonzatstruktúrájának a meghatározása volt. Mivel a szótár nem csak tudományos céllal született, de segítséget kíván nyújtani a nyelvtanulóknak is, a szorosan vett vonzatokon túl találhatunk a kötetben különböző igékkel alkotott állandósult szókapcsolatokat, prepozíció funkciójú szószerkezeteket, illetve gyakorisági szempontból nem kiemelkedően fontos, azonban a két nyelvben eltérő vonzattal rendelkező, azaz a nyelvtanulás során tipikus hibákat eredményező főneveket is. Talán éppen ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy a nyelvtanulóknak mindenképpen nehézséget okozhat a példák magyar fordításának hiánya. Ez leginkább az állandósult szókapcsolatok értelmezésénél jelenthet gondot, hiszen a címszó magyar megfelelője nem igazít el e speciális struktúrák fordításában, melyeknek magyarzatát gyakran a kétnyelvű szótárak is mellőzik.

A szócikk élén az olasz címszó áll, a legtöbb esetben igei és melléknévi változatával együtt. A szócikkfej után következik az olasz szó magyar jelentése és olasz definíciója, utóbbi esetében szinonimikus vagy körülírással meghatározást találhatunk. A szócikkek két oszlopra tagolódnak: bal oldalon sorakoznak a vonzatstruktúrák, jobb oldalon pedig a szerkezeteket illusztráló példamondatok. A szintagmák felépítését leíró rövidítések magyarzatát külön jegyzékben kereshetjük meg. Egy-egy főnévhez kapcsolódóan, a vonzatok vizsgálatán túl a szócikkek tartalmaznak nyelvtani, szemantikai és a gyakoriságra vonatkozó információkat is.

A szótár mikrostruktúrájának bemutatásához kiválasztottunk egy problematikus címszót, mely a vonzatokon kívül állandósult szókapcsolatok és prepozíciós szószerkezetek alaptagjaként is előfordul. (1. ábra)

A könyvet lapozgató olvasóban felmerülhet a kérdés, vajon mennyiben hordoz más információkat, mennyiben nyújt többet egy vonzatszótár egy hagyományos kétnyelvű szó-

presa (prendere)

■ 'azione di prendere, di afferrare, di catturare'

(= *megfogás, megragadás*)

~ di N |q|qc|

la ~ della palla
Lasciò la ~ della scaletta.
Non mollò la ~ dell'avversario.

~ di N |qc| da parte di N |q|

La ~ di posizione da parte di Gaetano ci lasciò di stucco.
La ~ del potere da parte del dittatore spaventò gli stati limitrofi.

~ su N |qc|

la ~ sul calcio della pistola
la ~ sul volante/manubrio
Una volta sicura la ~ sul pesce, sarà il momento di recuperarlo e finirlo con lo stiletto.

essere alle ~e con N |q|qc|

'cimentarsi con qc di particolarmente difficile, affrontare q'

Il fiorentino è alle ~e con un leggero affaticamento muscolare.
Luca finalmente era alle ~e con un tonno gigante.

venire alle ~e con N |q|qc|

'scontrarsi, cimentarsi'

Ora siamo in grado di venire alle ~e con il tema di questa conferenza.
La prima cosa da fare è venire alle ~e con l'uomo forte.

dar ~ a N |qc|

a) 'dare la possibilità a qc di esercitare il suo effetto'

E' fornita di sacche aerifere per dare ~ al vento.
La sua concezione è stata studiata per non dare ~ alle valanghe.

b) 'fornire l'occasione e il pretesto per qc'

dar ~ alle critiche

■ 'conquista, espugnazione di una città' (= *bevétel, elfoglalás*)

~ di N |qc: località|

la ~ di Buda da parte dei turchi

da parte di N |q|qi|

La ~ di Bagdad da parte degli americani non segnò la fine della guerra.

■ 'tenuta, adesione, attecchimento' (= *tapadás, rögzítés*)

~ di N |qc| su N |qc|

la ~ dell'ancora sul fondo
La ~ della colla sulla plastica è scarsa.

far ~ su N

|qc: determinati oggetti|
'mordere'

L'ancora fa ~ sul fondo.
La scelta delle scarpe è fondamentale per fare ~ sul terreno.

avere/far ~//perdere la

~ su N |q|qi| 'colpire q // diminuire d'efficacia'

far ~ sul pubblico, sul mercato
elementi destinati a fare ~ sul fanciullo
Le sue parole non hanno più ~ su di noi.
Apple perde la ~ sul mercato educational?

mollare/allentare la ~ su N |qc|

a) 'non stringerlo più, lasciar correre'

mollare la ~ sul bordo della barca
mollare un attimo la ~ sui freni

b) 'non insistere più riguardo a qc*'

Forza Italia non molla la ~ sui 13 seggi ancora da assegnare alla Camera.
L'Iraq allenta la ~ sul costo del lavoro.

*Spesso negato.

1. ábra.

tárnál. A magától értetődő különbségeken kívül (a vonzatok megjelölése, a szintagmák struktúrájának felsorolása) vannak-e más eltérések a két mű között, vagy csupán a rendező elvek és a kiindulópont, azaz a formai jegyek differenciálják a feldolgozott anyagot? Érdeemes tehát kikeresnünk egy-egy szót mindkét szótárból, hiszen könnyen összehasonlíthatjuk a szócikkek tartalmát, s így talán választ is adhatunk a kérdésre.

A „presa” címszó esetében például a vonzatszótár három fő jelentés köré csoportosítja az információkat, a kétnyelvű szótár ellenben tizennégy jelentést különböztet meg, ami azonban nem jelenti azt, hogy a valenciaszótár szerkesztői leszűkítették volna a címszó jelentéseinek listáját, hiszen alaposan végigolvasva a szócikkeket, nagyjából ugyanazokat az ismereteket találjuk mindkettőben. A fő különbség az, hogy a kétnyelvű szótár szócikke inkább felsorolásszerű, míg a valenciaszótár csoportokba rendezve szemlélteti, s

együttal áttekinthetőbbé teszi a jelentéseket. A másik szembevetendő jellegzetesség az, hogy az állandósult szókapcsolatokat és a prepozíció funkciójú gyakori szó szerkezeteket a vonzatszótár elkülönítve kezeli, ami nemcsak nyelvészeti indokolt, hanem azt is lehetővé teszi, hogy a nyelvtanuló könnyebben értelmezhesse az idiomatikus jelentéseket. Mindez tehát azt eredményezi, hogy a már meglévő metalingvisztikai ismereteket a vonzatszótár – logikus elrendezésének köszönhetően – megerősíti, egyértelműsíti, s ezzel magasabb szintre emeli a felhasználó grammatikai kompetenciáját.

Fábián Zsuzsanna és Maria Teresa Angelini „Olasz-magyar főnévi valenciászótár”-a jól áttekinthető, kimerítő magyarázatokkal szolgáló, széleskörű szakirodalmi áttekintésen alapuló munka, mely nemcsak a magyarországi nyelvészet jelentős eredményeként tartható számon, de minden bizonnyal sokat használt műve lesz az itáliai lexicográfiai kutatásoknak is.

Angelini, Maria Teresa – Fábián Zsuzsanna (2005):
*Olasz-magyar főnévi valenciászótár. Dizionario italiano-
ungherese della valenza dei nomi.* Grimm Kiadó, Szeged.

Kollár Andrea
Szegedi Tudományegyetem, BTK,
Újlatin Kultúrák Intézete, Olasz Nyelvi és Irodalmi Tanszék

Sokfunkciós angol egynyelvű szótár haladóknak, számítógépre

A LONGMAN Dictionary of Contemporary English 4. kiadásának 2005. évi, 2 CD-vel együtt kapható változata a tradíciót megőrizve nemcsak az angol szavak-kifejezések-szövegek megértését tekinti céljának, hanem helyes angol szövegek előállításának hatékony támogatását is.

A gépi változat egyik alapjául szolgáló nyomtatott LDOCE valószínűleg ismerős mind az angoltanárok, mind sok, haladó szintet elért angolul tanuló számára. Főbb jellemzői: megkülönböztetve reprezentálja az írott és a beszélt nyelvhasználatot; egy szócikken belül a jelentések gyakoriság szerinti sorrendben szerepelnek; a külön szófajok önálló szócikket kapnak (de az azonos szófajú homonimák nem, tehát például a „colon” szócikkében együtt van a „vastagbél” és a „kettőspont” jelentés); a szövegprodukciónak támogatására a szócikkek mellett értékes bekeretezett információkat találunk, így a szavak használatához kapcsolódó nyelvtani tudnivalókat, fogalmilag szorosan kapcsolódó szavak együtteseit, a rokonértelmű szavak közötti helyes választást szolgáló tanácsokat; középen 16 oldalon többek között hasznos pragmatikai ismeretekkel találkozunk (például a meghívás, a meghívás elfogadása és visszautasítása, a bocsánatkérés, az egyetértés és egyet-nem-értés stb. nyelvi fordulataival), ez a segédlet a gépi szótárban nincs benne; a színek gazdag alkalmazása igyekszik vidámabbá tenni a megjelenést. Ismertetésünk célja a gépi szótár nyújtotta új lehetőségek bemutatása volna, de az adott terjedelmi korlátok között az összes funkciónak még a pusztán számbavételére sincs mód (e gazdagság ellenére nagyon könnyű a menükben eligazodni). Ezért azokra a lehetőségekre szeretném felhívni a figyelmet, amelyeket különösen hasznosnak találtam, valamint azokra a funkciókra, amelyek nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeimet. A 207 ezer szót-kifejezést és jelentést tartalmazó szótár egy közepes laptopon is elfér, installálása a CD-kről elronthatatlanul egyszerű.

Angol szövegek előállításának támogatására a nyomtatott szótárhoz képest a gépi változat sok új kollokációt és sok új példát tartalmaz, utóbbiakból több mint 1 milliót más Longman szótárakból és főleg a Longman korpuszból, ezáltal olyan szavakhoz is találunk a használatot jellemző példákat, amelyekhez a nyomtatott szótárban egyetlen egyet sem. A példákban előfordulnak hibák. Részint elütés-jellegűek, ezek között akad rejtélyes, ismétlődő hibatípus is. Más esetekben a példa nem illik az adott címszóhoz, így a „Yule” azaz a Karácsony régies neve mellett nyilvánvaló tévedés a „Valerie Yule is also concerned with the difficulties of learning the language I love” mondat, hasonlóképpen rossz az éjszakai repülőjáratot jelentő „red eye” mellett az „I sit over its red eye in the cave and listen to the musics of the atmosphere” példa. Nem valószínű azonban, hogy ilyen hibák bárkit ténylegesen megzavarnának.

Minden szócikk mellett megtaláljuk a képernyőn az összes olyan kifejezést, kollokációt, amelyben az adott címszó előfordul (a betűrend különböző helyeiről összegyűjtve), valamint szófajok szerint csoportosítva megkapjuk mindazon szavak listáját, amelyekkel az adott címszót jellemzően együtt szokás használni, ennek a lehetőségnek a haszna is nyilvánvaló.

A gépi szótárba beépítették a Longman Language Activator, amelyet nyomtatott változatban szintén megismerhettünk már: a szavakat fogalomkörökbe csoportosító szótárban egy-egy ismert szótól viszonylag könnyű eljutni a vele fogalmi kapcsolatban lévő egyéb szavakhoz, és a jelentésmagyarázatok miatt megbízhatóbb az eredmény, mint ha magyar-angol szótárból választanánk az angol megfelelők közül. Az Activator beépítése remek ötlet, mivel azonban a szókincse nem túl bő, a LDOCE elemeként sokszor csalódást okoz, a jövőben a LDOCE szóanyagának minél nagyobb részét az Activator által kezelhetővé kellene tenni.

A lelkesen hirdetett Longman Writing Assistant célszerű alkalmazását nem sikerült felderítenem. Feltehetően rajtam is múlt, hogy nem találtam a nyitját, de eredményeit illetően azért komoly gyanakvásra ad okot, hogy szóról-szóra ugyanúgy reagál például a helytelen „Turn to right on next corner” és a helyes „Turn right at the next corner” mondatra. Az mindenképpen hiányosság, hogy a szótár használatát oktató (egyébként kitűnő) leckékben a Writing Assistant említésre sem kerül.

A szövegprodukciónak megsegítésének felemásra sikerült megoldása helyett a gépi szótár legnagyobb értékének a gyakorlatokat tartom. A nyelvtani gyakorlatok 280 tételt tartalmaznak (egyebek között a névelőhasználatot, a kollokációkat, az előjárás igéket, az előjárók használatát sulykolják); a szókincsfejlesztő gyakorlatok mintegy 450 tétele kiváló összeállítás (egyebek között különös tekintettel az idiómákra és a szóképzésre), ehhez járul a véget nem érőnek tűnő Word Scramble (szavak kitalálása összekevert betűikből) kezdőknek és haladóknak, szükség esetén a szó definíciójával segíti a megfejtést. A kultúra témakör gyakorlatai több mint 150 tétellel nemcsak a nyelvtudást, hanem az általános műveltséget is fejlesztik, bár az utóbbi szempontból nézve elég véletlenszerű összeállítások. Mivel nem mindenkinek van módja angol nyelvterületen edzeni a fülét, véleményem szerint óriási értéket képviselnek a beszédértési gyakorlatok középhaladóknak és haladóknak, például egy-egy meghallgatott mondat után 3 állítás következik, ki kell választani az igazat (gondoljunk a hazai nyelvvizsgákra). A mondatokat akárhányszor meg lehet hallgatni, a 88 ezer tételes példatárat nyugodtan nevezhetjük kimeríthetetlennek. Rendkívül hasznosak a szó- és mondatdiktálások, bármelyik tétel akárhányszor újra lejátszható. (Nem a gyakorlatok között, hanem a szótári részben a címszó alatti kis hangszóró-ikonra kattintva meghallgathatjuk a szó brit és/vagy amerikai kiejtését, felvehetjük és visszahallgathatjuk a saját kiejtésünket, ami elvárható egy gépi szótártól, ám a LDOCE többletként az adott szót tartalmazó gyakorló példamondatokat és kifejezéseket is felajánl a kiejtésünk további csiszolására.) Különböző vizsgákra előkészítő mintafeladatok zárják a gyakorlatokat. A gyakorlattömb önmagában felér egy jó nyelvtanfolyammal.

Kitűnően hasznosíthatók a tanárok számára készült óratervek. Kinyomtatható és sokszorosítható feladatlapokat tartalmaznak, mellékelve vannak hozzájuk a tanárnak szóló tanácsok és a megoldások. A feladatok elsősorban a szótár használatát gyakoroltatják, de nagy részük egyben a nyelvtanulást is szolgálja. Kiemelkedően hasznosak a keresztrejtvényeket tartalmazó feladatlapok kísérszövegei: minden egyes definícióhoz leírják, hogy milyen úton lehet a legkönnyebben megtalálni az adott szót. Az a cél, hogy a tanár begyakoroltassa a tanulókkal a javasolt keresési módokat, de az útmutatókat középhaladó szinttől önálló munkára is lehet használni.

Hasznos funkciók menüje található magában a szótári részben a címszó alatti sorban (mindig az erősebb feketével kiemelt menüpontok élnek). A már említett hangszóró-ikon mellett található a Menu gomb. Hosszú szócikkek esetén él, rákattintva a nyomtatott szótárból ismerős jelzőablák jelennek meg, ezek bármelyikére kattintva pedig a szócikk kívánt helyére ugorhatunk. Itt helyezték el még többek között azt a gombot, amellyel a szó eredetére lehet rákérdezni. Igen érdekes a Word set gomb, rákattintva olyan fogalmi kategóriák nevei jelennek meg, amelyekbe a címszó beletartozik, bármelyik kategóriára rákattintva megkapjuk a kategória teljes szólistáját, például az összes szint jelentő szót (és természetesen bármelyikre rákattinthatunk, ezzel átugrunk arra a címszóra).

Kitűnően hasznosíthatók a tanárok számára készült óratervek. Kinyomtatható és sokszorosítható feladatlapokat tartalmaznak, mellékelve vannak hozzájuk a tanárnak szóló tanácsok és a megoldások. A feladatok elsősorban a szótár használatát gyakoroltatják, de nagy részük egyben a nyelvtanulást is szolgálja.

Lehet keresni szavakat témakörök szerint. 10 fő témából választhatunk (például művészetek, színek és hangok, kemény tudományok, politika stb.), ezeken belül szűkíthetjük a kört (a kemény tudományokon belül választhatjuk az asztronómiát, biológiát, kémiát, matematikát stb.), és van egy harmadik szűkítési szint (a matematikán belül „számok” és „statisztika” választható). A felosztás minden tudományos alapot nélkülöz, de azért jól kigyűjthető egy-egy terület szókincse.

A LDOCE megvalósítja azt a gépi szótárraktól általánosan elvárt funkciót, hogy ha web, e-mail stb. számítógépes szöveget ol-

vasunk, a képernyőn felpattanó kis ablakban rendre megjelenjen annak a szónak a szócikke, amelyen a kurzor áll.

Működik a másik általánosan elvárt funkció, a szabad szöveges keresés is. Lehet keresni szavak előfordulását a teljes szócikkekben, csak a címszavak között, csak a definíciókban, csak a példamondatokban stb., illetve a szócikk-részletek mindenféle kombinációban, a keresés korlátozható gyakoriság szerint, szófaj szerint, stílusérték szerint. Ezáltal könnyű volt megtudni, hogy a „Hungarian” szó 7 definícióban szerepel, a címszavak mind személynevek, például (magyarosan) Bartók Béla, Liszt Ferenc, Soros György. Ezek a szócikkek annak tulajdonítandók, hogy a gépi szótárba bekerült a Longman Dictionary of English Language and Culture 7 ezer enciklopedikus tétele is. A szótárban 3 magyar eredetű szó található: „coach¹”, „goulash” és „paprika”. A példák közül 3 tartalmazza a „Hungarian” szót, az „Austro-”, prefix alatt: „Austro-Hungarian”, a „verve” címszó alatt: „Cziffra played the Hungarian dances with great verve” és kellemes meglepetésül a „warm¹” címszó alatt: „The Hungarian people are warm and friendly”.

Della Summers (szerk., 2005): *LONGMAN Dictionary of Contemporary English (LDOCE)*. Pearson Education Limited, Harlow (Essex, England).

A ,Longman Business English Dictionary'

Az egynyelvű felhasználóbarát tanulói szótárak a címszavak kiválasztásakor és definiálásakor figyelembe veszik, hogy a szótárt használók köre elsősorban a nyelvtanulók közül kerül ki. A fenti követelményeknek tesz eleget a Longman Business English Dictionary.

A tudományos és technikai fejlődés következtében az általános szótárak mellett a szakszótárak széles skálája jelent meg. Mind a felsőoktatásban, mind a közoktatásban folyó tartalomalapú nyelvoktatás megköveteli a hallgatóktól az egynyelvű szótárak készségszintű használatát. A szaknyelvet oktató tanár feladata, hogy a nyelvtanuláshoz oktatási segédeszközként különböző szótárakat ajánljon. Az angol gazdasági szaknyelvi kurzusok teljesítéséhez is elengedhetetlen a szótárhasználat.

A ,Longman Business English Dictionary' (LBED) makrostruktúrája több mint 20.000 címszót tartalmaz, amelyek kiválasztása autentikus üzleti szövegek több milliós szókészletéből történt, többek között a The Financial Times, a The Wall Street Journal folyóiratokból és az internetről. Az üzleti élettel kapcsolatban a szótár tartalma a következő tárgyköröket öleli fel: számvitel, bankügy, számítástechnika, közgazdaságtan, pénzügy, humán erőforrás, biztosítás, jog, termelés, marketing, tulajdonviszonyok, adózás, statisztika. A címszavak ábécé sorrendben követik egymást, a szócikkekben belül pedig bokrosítást találhatunk. A szóösszetételek alfabetikus is kereshetők a kereszthivatkozások alapján. A szófaji megoszlás szerint a szótár főleg főnévi összetételeket tartalmaz. Az azonos alakú, de különböző szófajú szavak külön címszóként szerepelnek, a legtöbb esetben ugyancsak külön címszót alkotnak a képzett szavak: „purchase_a” n, „purchase_c” v, „purchaser” n, „purchasing” n.

A mikrostruktúra vizsgálata a szócikkekben belüli formai és szemantikai információkra vonatkozik. A címszavak sok esetben tartalmaznak alfabetikus sorrendben következő alcímszót, melyek rendszerint szóösszetételek. Ily módon egy-egy szócikken belül egész szócsaládot találhatunk, amelynek a jelentése szorosan összefügg egymással. A szóösszetételek utótagja a fogalom általános jegyeit hordozza, előtagja pedig az egyedi jellemzőkre vonatkozik. Például a „finance” címszó alatt a következő alcímszavak szerepelnek: business finance, consumer finance, corporate finance, debt finance, equity finance, high finance, mortgage finance, personal finance és public finance.

A formai információk között található: a szófaj (n, adj, v), a tárgyias [T], például „credit”, illetve a tárgyatlan [I], például „retrench” igék jelölése, valamint a rendhagyó igék múlt idejű alakjai. A megszámlálható főnevek mellett („issue, share”) [C], a megszámlálhatatlanok mellett („dealing, capital”) pedig [U] áll. A melléknévek esetében külön feltüntetik, ha csak jelzői értelemben állhatnak („not-for” profit és a „cut-throat” címszavak esetében adj [only before a noun]). Ugyancsak külön jelölik a brit és az amerikai angol helyesírást („subsidize also subsidise” BrE, vagy „franchisor also franchiser” AmE). A szócikkekben olvasható példák előtt az elöljárószó is szerepel: „intervene ... + in: The government may be forced to intervene in the pay dispute”.

A szemantikai információt a címszavak definíciói és példamondatai szolgáltatják. A szómagyarázatok könnyen érthetőek, kb. 2000 szó segítségével készültek. A címszót követően a tárgykörre vonatkozó besorolás olvasható („balance ...accounting, BANKING”). A példamondatok a Longman Corpus Network adatbázisában található pénzügyi

folyóiratokból származnak. A szócikkek esetenként a definíciók után szinonimákat is tartalmaznak: gift certificate n [C] AmE a piece of paper worth a particular amount of money which can be exchanged for goods in a shop; GIFT TOKEN, GIFT VOUCHER BrE: The promotion gives customers gift certificates valued at \$25 on purchases over \$100.' Hasonlóképpen történik ez a következő ige esetében is: externalize also externalise BrE ... OUTSOURCE.

A szavak jelentéséhez kiegészítésként a stilisztikai variánsok is megjelennek. Hivatalos (formal) stílust képviselnek az alábbi példák: seizure ... the act of taking goods or property because they are illegal, or because the owner has not paid the debt, illetve empower ... to give a person or an organisation the power or the legal right to do something. A hétköznapi (informal) stílusra a rainmaker ... someone who makes a lot of money for a company, for example by attracting new clients, a cough up ... to pay money unwillingly, és guineapig director ... a director who is not involved in managing the company and does not have any real power to make decisions példákat említhetjük. Szintén a nyelvhasználatra vonatkozó információt hordoz a márkanév (trademark), például: „Post-it ... a small piece of sticky coloured paper, used for leaving notes for people or marking pages in a book”. A sajtó nyelvhasználatát a (journalism) jelöli, a negatív jelentéstartalmat hordozó címszavak mellett a (disapproving) jelölés szerepel.

A Longman English Dictionary egyben felhasználóbarát szótár is, mivel a címszavak definícióját követő példamondatok a címszavak más szavakkal való leggyakoribb előfordulását tartalmazzák. A „loan” címszó példamondataiban a következő kollokációkat találhatjuk: The couple took out and repaid several loans (=obtained them and paid them back) to build up their business. | The bank recently made a loan to the company for a new warehouse. | Citibank will provide loans of \$50,000 to \$250,000 to small contractors. | More than 40 financial institutions have extended loans (=given loans) to the real estate firm. A címszavak számtalan rövidítést is tartalmaznak, nézzünk ezek közül egy-két érdekességet: „BOY ... FINANCE beginning of a year”, „COLA ... abbreviation for COST OF LIVING ADJUSTMENT”.

Összegezve a Longman Business English Dictionary korpuszalapú szinkron szemléletű tanuló szótár, amelynél a magyarázatok és a példák kiegészítik egymást. A szótár kiválóan alkalmas az üzleti élet terminusainak megértésére és az angol nyelvű szakszókincs fejlesztésére, mivel a szótár a szavakat a természetes kontextusukban mutatja be. Ennek következtében jó szívvel ajánlom nemcsak az üzleti szaknyelvet tanuló hallgatóknak, hanem azoknak a szaknyelvet oktató tanároknak is, akik készek elsajátítani a legújabb szavakat és kifejezéseket.

Gadsby, Adam (szerk, 2003): *Longman Business English Dictionary*. Pearson Education Limited. Edinburgh Gate, Harlow.

Vargáné Kiss Katalin
Széchenyi István Egyetem,
Idegen Nyelvi és Kommunikációs Tanszék

Filmritmus és értékörzés

Bíró Yvette, 'Időformák' című könyve a film jövőjét féltő és menteni igyekvő gesztus, mely a legújabb filmtermés egyoldalúságát, az egyre gyorsuló tempó mechanikusan áthagyományozódó kultuszát a művészi érték szempontjából teszi kritika tárgyává.

Nagy filmek kitűnő elemzéseivel és esztétikai-etikai igényességével lett ez a könyv a sokféleség, a választások izgalmát bíró játék figyelemreméltó szószólója. „Nincs az időnek egyetlen istene. A mitológia szerint is Kronosz mellett kisebb és nagyobb istenfiaik (és istennők) testesítették meg a változás és folytonosság, a gyorsaság és mérték eszményeit. Az idő lassan építő és gyorsan pusztító hatalma csak egyike az ellentéteknek, amelyeknek alakot adtak.”

A kötet a fenti idézettel, egyfajta holtpontról indul. Az idő mibenlétére irányuló kérdés ugyanis a legrégebbi filozófiai kérdések egyike – és minden bizonnyal az összes közül a legfogósabb, hiszen az évezredekén átívelő bölceleti eszme-futtatások nem gazdagították civilizációnkat egyetlen valamirevaló, időtálló és pozitív válasszal sem. Sőt, igazából oda jutottunk, hogy a kérdés státuszt is megvonták tőle, belenyugodva – legalábbis vulgárfilozófiailag –, hogy az idő maga a tulajdonképpeni rejtély és ellentmondás.

Az időre vonatkozó kérdés persze Bíró Yvette könyvében csak annyiban érinti a filozófia területét, hogy megalapozása lehessen az elmélkedő és összefüggéseket kereső filmesztétikai diskurzusnak, amelyet a szerzőtől korábbi művei alapján megszokhattunk és vártunk. És ebben a tekintetben az „Időformák” „A hetedik művészet” vagy „A rendtelenség rendje” méltó folytatása: a szakzsargonról kerülő és az ismeretek tág horizontján mozgó, ugyanakkor pontosan és jelentésárnyalatokra érzékenyen fogalmazó esszéista stílusával találkozunk újra.

A kötet az időproblematikával valójában a modernitás kérdésköréhez vezet el. Bíró Yvette arról az időről beszél, amely osztályrészünk, mindennapi tapasztalatunk, amelyet mi is ismerünk, de amely mindig egyben különös is számunkra, hiszen megfordíthatatlanságában megvonja magát tőlünk. Ez az idő az, amely a változással, az átmenetiséggel megzavarja a rendet, az elmúlást megjelenítve pedig szorongással tölti el az embert. És ez az idő az, amely a gyorsulás élményét adja a tér- és időhatárok rohamos áthágásának és lerombolásának következtében. „A sebesség, úgy tűnik, ma nemcsak a mindennapok gyakorlatában, hanem szemléletében is, mindenek fölé hatalmasodó érték és bálvány... Időt nyerni elsődleges céllá vált az élet minden területén.” – fogalmazza meg a szerző a közelmúlt társadalomtudományos kutatásaiból elhíresült diagnózist.

„A sebesség démona” – Kundera szavaival – a kultúra egész spektrumán érezteti hatását, a kortárs filmgyártás jellegét is döntően meghatározza. A legújabb filmtermés egyoldalúsága, az egyre gyorsuló tempó mechanikusan áthagyományozódó kultusza az a tendencia, amellyel szemben az „Időformák” íródott. „Akármilyen jelenjék is meg a vásznon, a történet sietős, izgatott léptekben alakul. Mintha a film egy mind vadabban száguldó ufóra, csodamasínára ültetett volna, kivédhetetlenül. Ülünk a moziban és csak bámuljuk, hogy a nyughatatlan filmhősök egyik helyről a másikra rohannak, és vágat velük a cselekmény, a lüktető akciók sora... Amilyen izgalmas csoda volt a mozgókép felfedezésével a mozgás puszta érzékletessége, olyan átható, mindent betöltő evidencia lett napjainkban a gyorsaság agresszív térfoglalása, életvitelben és elbeszélésben egyaránt.”

Első látásra a lassúság a sebességgel, a mérték a mértéktelenséggel, a komplexitás az erőszakos egyszerűsítéssel kerül ebben a könyvben konfliktusba, de míg az első ellentétpár dialektikus egységet alkothat, hiszen egymáshoz képest ítéltetnek meg, egymást fel-

tételezik, addig az utóbbiak valóban antagonisták. Nem kevesebről, mint értékekről és minőségekről van itt szó. Különösnek tűnhet ez a vállalkozás az utóbbi, az értékeket relativizáló évtizedek fényében, de mégsem egyedülálló. A bizonyos értékek védelmezését felvállaló irodalmi hagyomány ápolói közül Kunderát, *Borgest* és főleg *Calvinót* kell említenünk. Italo Calvino *„Amerikai előadások”* című posztumusz műve, melyre a kötet több ízben hivatkozik, nyilvánvalóan jelentős tartalmi és formai inspirációval járult hozzá az *„Időformák”* létrejöttéhez. (Calvinótól származik a lassúság-gyorsaság dialektikus megközelítésének, sőt a *festina lente* (lassan siess) latin jelmondat megidézésének ötlete is, amelyet Bíró Yvette a könyv alapjául szolgáló tanulmány címének is megtett már.)

Az *„Időformák”* tehát pozitív szellemben íródott: elsősorban és konkrétumaiban védeni, megőrizni akar, csak másodsorban és mindvégig az általános szintjén intéz támadást. A sokféleség, a variációkban kibontakozó pluralizmus szószólója, vagyis a választások izgalmát bíró játéka, amint azt a kötet alcíme – „A filmritmus játéka” – is megerősíti. Az idő mozgóképi hasznosításának olyan formatanát hivatott ezzel megvalósítani, amelyből tulajdonképpen hiányzik a preskriptív igény, ehelyett – egyfajta filmes étlapként – csoportosítja és étvágyerjesztőként mutatja be a már megvalósult lehetőségeket. Az így kreált

A filmritmus játékát bemutató célratoró, mégis sokatmondó filmelemzések egyfajta enciklopédia-jelleget kölcsönöznek az „Időformák-nak. Bíró Yvette műve nemcsak a film jövőjét feltő és menteni igyekvő gesztus, de az ismeretközlést illetően is nagyívű, igényes és – az egy-két következetesen elírt olasz filmcím-től eltekintve – pontos adatokban bővelkedő, bibliográfiával, filmcím-jegyzékkel és névmutatóval ellátott, szép kivitelezésű könyv.

rendszer megfelelő keretet biztosít számára, hogy az időkezelés szempontjából elemezze a különféle filmes eljárásokat, rámutatva arra, mennyiben gazdagítja az idő sokrétű kihasználása a filmet mint alkotást. A példaként felhozott filmelemzések számtalan aspektusból igazolják, hogy az idő ezerarcú: rétegzett a szimultán történések egymásra rakódása értelmében, polifonikusan hangszerelt a többszálú cselekmény vagy mozaikszerű elrendezés révén; lehet gyors sodrású, de lassan hömpölygő is, és a sodrás és áramlás megannyi kombinációja is üdvözölt: a film folyama megengedhet magának kitérőket, látszólag felesleges kanyarulatokat, ideiglenesen szabadulhat a kauzalitás történetre nehezedő nyomásától. A cselekményszerkesztés pusztá logikája helyett más módszerek is érvényesülhetnek, „hogy az ’érzelmek logikája’ ré-

vén valamely poétikus hatás jöjjön létre”.

Arra azonban vigyázzunk, hogy az idő – még ha „kizökkent” is – a helyén legyen. Akár cammog, akár rohan, csak úgy jó, ha minősége indokolt, feltárható összefüggést teremt a film egyéb jellegzetességeivel és alkotórszeivel. Hiszen egy film nem azáltal figyelemreméltó és értékes, hogy tobzódik a technikás vagy ötletes, vagy akár eredeti részletekben, a film – legalábbis a modernitás esztétikai alapjáról nézve, mint ahogy Bíró Yvette teszi – csupán úgy tölthet be művészi funkciót, ha mint műegész, kompozíció létezik. Ha nemcsak tükrözi a káoszt, hanem – amint egy korábbi tanulmányban *Adornóra* hivatkozva vallja – a káoszt bevezeti a rendbe. A gyorsaság és lassúság konfliktusának ebben a keretben történő megfogalmazása így arra enged következtetni, hogy a két fogalom mögött nemcsak ízlésbeli, de áthatóbb esztétikai-világnézeti feszültségek rejlenek, melyek – némi egyszerűsítéssel – a modern-posztmodern ellentétre vezethetők vissza.

Az idő körüli vizsgálódás ugyanis mindenképpen túlmutat az idővel való technikai bánásmódok vizsgálatán. „(A kérdés) az idő jelentése a morális univerzum gazdagságában.” – vonja le a szerző aforizmaszerűen, *Walter Benjamin* idézve, a magát fejezetről fejezetre nyomatékosan sürgető következtetést. Vagyis „(a)z időkezelés jelentést és

tónust, stílust és módszert határoz meg. De úgy is mondhatnám, hogy a mű időstruktúrája az alkotás természetének függvénye.” Nem is kell *Tarkovszkij*hoz, vagy *Ricoeur*höz folyamodnunk ahhoz, hogy belássuk: az idő nem jelenthet ennél kevesebbet egy temporális, alapvetően elbeszélő kommunikációs forma számára, az időkezelés minőségén nem más, a film minősége múlik.

S ha már ennyi szó esett a minőségről, hadd szóljak a kötet egyéb értékeiről is. A filmritmus-játékát bemutató célratörő, mégis sokatmondó filmelemzések egyfajta enciklopédia-jelleget kölcsönöznek az „Időformák”-nak. Bíró Yvette műve nemcsak a film jövőjét feltű és menteni igyekvő gesztus, de az ismeretközlést illetően is nagyívű, igényes és – az egykét következetesen elért olasz filmcím-től eltekintve – pontos adatokban bővelkedő, bibliográfiával, filmcím-jegyzékkel és névmutatóval ellátott, szép kivitelezésű könyv.

Bíró Yvette (2005): *Időformák*. Osiris, Budapest.

Szilvássy Orsolya
Tessedik Sámuel Főiskola, PFK,
Nemzetiségi és Idegen Nyelvi Tanszék

Élektra, a posztmodern

Bocsárdi László, a sepsiszentgyörgyi Tamási Áron Színház művészeti vezetője az anyaországi közönség előtt néhány éve Gyulán, a klasszikus ókorra, Rómára hivatkozó Shakespeare-darabban hívta fel a figyelmet. A véget nem érő gyilkosságok véres „húsgyára” meghatározó motívuma volt az előadásnak. Az Örkény István Színház 2006 évi Elektrájának színpadi világa emlékeztet erre az illúziótlan miliőre.

A korombéli néző („hanyas vagy?” – 1947-ben születtem) *Kakoiannis* s a fiatal *Iréne Papasz* (híres görög filmszínésznője volt korának) filmjére emlékszik az Elektra szó hallatán. A film nagy hatással volt Európára. A tragikus történet helyszínét komor, realista tájképekkel idézte, megfosztván az antikvitás-idézés stilizáltan klasszicista konvencióitól. *Theodorakis*z folklór-ihletésű modern zenéje is ezt a modernizálást, legalábbis az archaizálás elhárítását erősítette. De ettől még a drámába foglalt igazságtétel igazságtétel volt. Be kell teljesíteni a orsot, hiszen az igazság egyértelműen a dőlyfős és vérnősző zsarnok/ság áldozatai, az Agamemnón-sarjak mellett áll. Még az anyaggyilkosságot is igazolja ez az alaphelyzet.

Gyurkó László intermezzója („Szerelmem, Elektra”, először színházban láttuk, aztán filmen is) árnyalta az értékelést. Ugyan volt egy jóformán aktuálpolitikai olvasata is (erről mára megfeledezhetünk), a dráma tragikumuma viszont – az antik hagyományt nem követve – Elektra és Oresztész, a két bosszúálló testvér közt tetőzött. A zsarnoktól való megaláztatást megszenvedő Elektra doktriner forradalmárrá (ma tán úgy mondanánk: terrorista gyilkossá) válik, míg az emigráció védetségében felnövő Oresztész „megengedheti magának”, hogy pragmatikus béketeremtő legyen. S két „irányzat”, két „paradigma” összecsapásává válik a dráma: a testvérgyilkosságig vezetően. Gyurkó az adott vagy vélelmezett társadalmi-politikai környezetben a „detente”-t, az olvadást megvalósító Oresztésznek adott igazat. Akkor is, ha az érzelmi részvét, mondhatni: az erkölcsi igazságszolgáltatás – a mítosztól eltérően – a testvére kezétől, de ebben a logikában szükségszerűen elpusztított Elektrának jut.

De hát a mai elsős gimnazista már nem emlékszik Kakoianiszra-Tehodorakisra-Iréne Papiszra, számára *Berek Kati* lángoló igazságérzete is ellobbant.

Gimnazistáink – így mondják – a ‚Terminátor I., II., III’. nézői, „szerencsésebb esetben” a „reality show”-k-ban nézik egyenes adásokban *Szaddam Husszein* előkaparását barlangjából, a csecsen terroristanókat gránátokkal övezve, a párizsi autógyújtogatókat, vagy éppen a közrend sisakos-pajzsos öreit (milyen érdekes, hogy fegyverzetük kísértetiesen emlékeztet a több ezer éves divatra, a Tróját ostromló egykori akhájok öltözetére), vallási, etnikai ideológiai, vagy éppen „megélhetési”, még inkább megélhetési gyilkosokat és bosszúállókat néznek (statisztikák szerint vagy négy órányit naponta, ezzel a világranglista második helyére lépve).

Vannak elemzések, melyek arról szólnak, hogy a gyilkolásnak és a bosszúállásnak a virtuális – de látható – valóságban megtapasztalt kritikus tömege gerjeszti az ifjúsági agressziót. A tévéző gyerekek – szól az értelmezés – aztán műsorszünetben, unalmukban lövik szét iskolatársaikat és tanárnőiket. A vödörszámra gyűlő kiontott vér látványa megszokottá, mindennaposá teszi az élet elleni bűncelekményt, elszántabbá az (egyre fiatalabb) elkövetőt.

Vannak bizakodóbb vizsgálatok is. Bizakodóbbak? Édes istenem! E kritikák nemcsak arról szólnak, hogy a gyerekek, serdülők minden hiedelem ellenére világos különbséget tesznek – funkcionálisan is – a képernyőről gyűjtött „tapasztalat” és a valóságos világ között, de arról is szólnak, hogy nem a virtuális valóságban látott borzalom vált ki agressziót és szorongást (többnyire a kettőt együtt), hanem bizony van annak bőségesen elegendő oka a gyerek, kamasz, fiatal valóságos élethelyzetében, hogy a szörnyű mintára aztán fogékony legyen.

Bízzuk a médiakutatókra, hogy az örök vitában döntsenek: doktriner Elektraként vagy pragmatikus Oresztészként keressék az érvényes igazságokat, a felelősöket, vétkeseket.

Mi beszéljünk az elmúlt évadokban tendenciaszerűen gyarapodó antik drámák újabb előadásáról, az Örkény Színház-beli ‚Élektra’-ról

Valahol a „falakon kívül”, a rendre vizet okádó csatorna torkában él a jogafosztott királylány, fiatalságától búcsúzó meddő éveiben. Ide érkezik Oresztész küldetésével. A testvérek nehezen ismernek egymásra, mintha rettegnének a sors beteljesülésétől. Ha nem lenne a halott apa, a katonaruhás szellemként fel-feltűnő Agamemnón elvárásait képviselő Nevelő, aki kézbeveszi a cselekmény irányítását, akkor tán dolgvégezetlen térne vissza a királyfi. Oresztész valóságos habozó hős a rendező felfogásában, s ehhez a tétovázáshoz csatlakozik nővére is. Mocsokszá ázó fehérbe öltözve lépdelnek előre-hátra a parancs teljesítése felé. Az eredetiben bátor partner, Elektrának kijáró méltó férj-jelölt, Püladész mafla diák ebben a felfogásban, aki még inkább fél a kegyetlen történésektől.

Aigisztozt gyűlölni se tudjuk igazán, Élektra szavai és a bosszút megkoronázó gesztusai immár a holttesten érvényesülnek, a néző szinte megborad: a holttest megköpődése már-már halottgyalázás. De részvétünk ekkor még Elektraé. Működik a klasszikus konvenció. S jön Klütaimnésztra! Igazán nem szeretetreméltó, elhízott, lélekben tönkrement asszonyosság, közönségességét nem leplezi, inkább fokozza jelmeze (hamar megválik magas sarkú cipőjétől, elegáns piros taftszoknyáját sem tudja királynőhöz méltóan viselni. Kezében a kelengye (mint ismeretes, Élektra azzal az álhírral csalja lépre anyját, hogy közrendű helybelitől született gyereke megszületett) gagy „kínai áru”, tipegő, ahogyan kezében tartja, elárulja közönségességét. Minden okunk meglenne tehát, hogy elnyerje ellenszenvünket, s a bosszúálló küldetés beteljesültét várjuk. Klütaimnésztra keveset beszél. Két szó – a mítoszból jól ismert fordulatok – között gazdag némajátékkal, hosszú szünetekkel építi fel *Pogány Judit* (egészen különleges mélységekben) az esendő némbert, már nem is tudjuk ’annyira’ gyűlölni őt. Hát hogyan lenne ugyanígy a feladat súlyával birkózó gyermekekben! S minden megingásuknál megjelenik a Nevelő (háttorzogató, hogy pedagógus-szakmánk képviselője testesíti meg ebben a felfogásban a

'rosszat'), s konok kajánsággal, kaján konoksággal továbblöki a sors előírta cselekmény felé a tette készülöket. *Fodor Tamás* egészen különleges alakítása! Még a félrefeszült alignéhány szál ősz haja is ezt az eszelős elvhűséget illusztrálja, hogy arcjátéka rezzenéseiről ne is beszéljünk. Ő a történet mozzatója, ő sérti meg rendre a fiatalok autonómiáját, összeköt, szétválaszt, gyorsít, fékez a Feladat érdekében. Nem érdekli őt a fiatalok megannyi saját belső története, a testvérségre ismerés, az újratalálkozás öröme és aggodalma sem, de semmiképpen nem érdekli őt anyjuk megölése előtti aggályaik, kételyeik sora, mint ahogy aztán 'utána' habozás nélkül – már-már cinikusan ő bünteti száműzéssel a fiút, s köti össze a teljesen tönkrement leány életét a társsá válni alkalmatlan Püladésszel. (A sorssal, az engedelmisséggel, önmagukkal és egymással is küzdő testvérpárt *Hámori Gabriella* és *Mácsai Pál* megrázó hitelességgel alakítja.)

A Szophoklész és Euripidész szövegéből egybeszerkesztett drámai szöveg új, 21. századi dráma (*Sebestyén Rita* a dramaturg). A gyilkosságok, a könnyen lecsapó bárd, a könnyen meghúzott ravasz, gyújtásra élesített akna ellenében, a drámabéli Nevelő, a fegyverre kovácsolódó, fegyverre kovácsolt arany öntudat ellenében érzékeny érvelés a darab minden mozzanata. A terhes műkénéi asszonyokból álló kórus növekvő ijedelemmel rezonálja végig a történeteket, vajon gyilkosokat vagy áldozatokat, gyilkosokat és áldozatokat vajúdnak-e a világra?

Igazi 'pedagógiai előadás' az Örkeny Színház produkciója. A magánéleti és államellenes – és állami – terrorizmus minden fajtájától való távoltartás a nyilvánvaló üzenete. Nem az annyiszor hasztalan pergetett 'osztályfőnöki óra' didaktikus kódján. Szerzőihez méltán katharizist ígér a darab a nézőnek. S a katharizis ereje éppen ebben a furcsa átíratban rejlik. A szavak és a megszólalók szándékai s tettei közötti bonyolult feszültség idézi elő a tragédia megrendítő hatását.

Irodalom

Trencsényi-Waldapfel Imre (1964): *Klasszikus arcképek*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Trencsényi László (1998): Médianevelés és drámapedagógia. *Kútbanézők*, 4.

Trencsényi László (2001): Children of... *Iskolakultúra*, 12.

Trencsényi Katalin (2005): Nomosz és fűzisz – Antigoné egy háború árnyékában. *Köznevelés*, 27.

Trencsényi Katalin – Trencsényi László (2005): Már a régi görögök is – itt és ott. *Kútbanézők*, 11.

Bocsárdi László (rend., 2006): *Elektra*. Örkeny István Színház, Budapest.

Trencsényi László
Eötvös Loránd Tudományegyetem,
PPK, Neveléstudományi Intézet,
Neveléstudományi Tanszék – Iskolakultúra

Conference papers*Katalin Keserü*
**Ornamentalism and
modernism**

Since 2000, the Ernst Museum has been the exhibition space for 20th-century art. For this mission, we have developed an exhibition program that includes neglected art history questions as themes because together with the exhibition and the works of art, we can reveal the formation of an artistic thought. One of our main themes is the cognition, designation and presentation of art types developed in the 20th century. Another is the discovery of the peculiarities and hidden values of Budapest buildings relevant to fine arts. The ornament has appeared among the exhibits related to both themes, not only as a motif, but also as a generative source and as an element shaping the structure of artworks.

Sándor András
Ornamentalism and literature

The term ornamentalism can denote adornment, a pattern constructed by repetition and a geometrical or even figural form with no semantic meaning. In its literal sense, it cannot be applied to literature, that is, to literary works in general since adornment is always attached to something, some item for a particular use: an object, a building, or a wall – an entity that does not lose its function without the decoration.

Katalin Simon
The tulip debate

The tulip debate started on September 27, 1975, in the Hungarian weekly „Life and Literature” with the publication of communist Máté Major’s article, „Housing estates and tulips” It continued with the poet László Nagy’s response article, „Where is the tulip?” Professor Major’s response was the third article („The tulip’s right here”), and Nagy’s was the fourth („Where is architecture?”). Many others

joined in, professionals and others, with the debate crossing over, in 1976, to the journal „Hungarian Architecture” edited by Major.

Katalin Sinkó
**On the anthropological aspects of
19th-century ornamentalism theories**

From the mid-nineteenth century, ornamentalism theories became prevalent – and they were of major concern for several disciplines being formed at the time. These theories were drawn on not only by representatives of art historiographers but also by practitioners of archeology, ethnography, cultural history and empirical psychology. At the end of the century, ornamentalism provided the context for the struggle by modern architects to secure recognition for engineering architecture as an art.

György Szegő
**The sepulchral vault of the Schmidl
family in the Jewish cemetery of
Budapest**

The architecture of Hungarian art nouveau attempted to stop time for a minute – at the last, innocent, hour of the development of technology when, at the end of the peaceful years, it was not obvious at what pace such a change would expel from the world the values of traditional thinking.

Melinda Krepárt
The ornamental painting of Endre Rozsda

„I have a dream that I live in world where I can walk in the dimension of time, forward and backward, up and down, where I can walk, as an adult, in a time when in reality I was a child”

Articles*József Strohner*
On visual education

This article presents general trends in basic research that can be interpreted from the point of view of education, together with

the literature on the cross-disciplinary areas related to visualness in order to put forth a theory for the visual-pedagogical adaptation of ten principles in Pierre Jacob and Marc Jeannerod's study, „Quand voir, c'est faire.”

László Kinyó

School principals at home and abroad

This article presents the shortcomings in the assessment of the work of Hungarian school principals and the characteristics of similar assessments in the USA and the UK. Besides, it puts forth a number of recommendations in terms of how international experiences may be applied in Hungary.

Dóra Nagy

Probability and correlative thinking in high school

We look out the window and, seeing the dark clouds, we postpone the excursion planned for the day. Sitting at the roulette table and seeing a series of black numbers, we decide to put our chips on a red number. The reason: it is highly likely that, based on our experience, after the appearance of the dark clouds, there will be rain, and that, based on our observation, after the series of black numbers, a red number has higher probability. Such thought form is called probability and correlative thinking.

Ágnes Sarkadi

The questions of teaching English to dyslexic learners

This study gives an account of the most common difficulties of dyslexic language learners, the most common teaching techniques and the most important laws relevant to the question.

Debate

Géza Takács

A Romany diary

As a fellow of the Foundation of Discovering Hungary, I deal with the prob-

lems inherent in the schooling of Romany children, within the scope of an ongoing sociographic study.

Surveys

János Tischler

Warsaw – Budapest, 1956

Gábor Karancz

The last Scythian knight

Reviews

Ágota Fóris

Seven dictionaries – seven types

Emese Bérces

Orthography

Eszter B. Papp

Hungarian proverbs from a Russian perspective

Orsolya Czékmán

Mathematics lexicon in education

Zoltán Haulis

On a dictionary of television and film

Andrea Kollár

Italian-Hungarian noun valence dictionary

Éva Szöllősy

Multifunctional English monolingual computer dictionary for advanced learners

Katalin Vargáné Kiss

A Longman business English dictionary

Orsolya Szilvássy

Film rhythm and value preservation

László Trencsényi

Elektra, the postmodern

*András Sándor***Ornamentika és irodalom**

Az ornamentika kitétel jelenthet díszítést, jelenthet ismétlődéssel szerkesztett alakzatot és jelenthet szemantikai jelentést nélkülöző – akár geometriai, akár figurális – formázatot. Szó szerinti jelentésében nem alkalmazható az irodalomra, vagyis irodalmi alkotásokra általában, mert a díszítés mindig valamit, valami használati alkalmatosságot – tárgyat, épületet, falat – díszít, olyasmit, ami a rá felvitt díszítés nélkül nem veszíti el használati jellegét.

*Simon Katalin***A tulipán-vita**

„A tulipánvita 1975 szeptember 27-én az Élet és Irodalom című hetilapban „Nagypanel és tulipán” címmel indult el Major Máté egykori szalonkommunista bauhausler írásával, amelyre Nagy László költő válaszolt „Hol a tulipán?” cikkével, majd folytatódott Major professzor „Itt a tulipán!” válaszával és a költő kérdésével: „Hol az építőművészet?”; akkoriban sokan felsorakoztak, szakmabeliek és mások, és a hetenként megjelenő vitacikkek azon év novemberében halkultak el, hogy az egész, most már csak építész vitázókkal, a Magyar Építőművészet (főszerkesztő Major Máté és választottjai) című folyóiratban folytatódják 1976-ban is.

Sinkó Katalin
**A 19. századi
ornamentika-teóriák
antropológiai
vonatkozásairól**

Azok az ornamentika-elméletek, melyekkel a 19. század közepétől kezdve oly bőven találkozhatni, több, akkor formálódó tudomány érdeklődésének központjában állottak. Felhasználták

őket nemcsak a művészettörténet-írás képviselői, hanem a régészet, a formálódó néprajztudomány, a kultúrhistoria és az érzékeléssel foglalkozó tapasztalati pszichológia művelői is. A század legvégén az ornamentika terepe lett annak a küzdelemnek is, melyet a modern építészek vívtak a mérnöki tudomány művészet-voltának elismertetéséért.

*Strohner József***A vizuális nevelésről**

A pedagógia irányából is értelmezhető alapkutatások általános irányait, valamint a vizualitással kapcsolatos határterületeket érintő szakirodalmat bemutatva ez a dolgozat gondolatkísérlet Pierre Jacob és Marc Jeannerod „Quand voir, c'est faire” című tanulmánya tíz tételmondatának vizuális pedagógiai adaptációjára.

*Takács Géza***Roma napló**

A Magyarország Felfedezése Alapítvány ösztöndíjasaként roma gyerekek iskolai sorsának problémáival foglalkozom, eredetileg egy készülő szociográfia jegyében. Tervem az volt, hogy sikeres baranyai intézményi példákat mutatok be. Feltételezésem szerint a sikeres intézmények természetes hálózáttá szerveződve megszaporozzák hatékonyságukat és cselekvőképességüket. Kiderült azonban, hogy a hipotézis nem állja meg a helyét, ezek a sikeres intézmények nem erősítik egymást. Ha egyáltalán tudomást vesznek egymásról, presztízsharcok dúlnak köztük, sőt általában ennél is rosszabb a helyzet, olykor szinte egymás tagadásaként élnek.

300, – Ft (ÁFA-val)

